

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ КОЗАЦТВА
ІНСТИТУТУ ІСТОРИЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ВІДДІЛ ІСТОРИЇ КОЗАЦТВА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
імені І. І. МЕЧНИКОВА

INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
RESEARCH INSTITUTE OF COSSACKS
THE DEPARTMENT OF COSSACK HISTORY IN THE SOUTH OF UKRAINE
THE DEPARTMENT OF HISTORY OF ODESA I. MECHNYKOV NATIONAL
UNIVERSITY

ЧОРНОМОРСЬКА МИНУВШИНА
CHORNOMORS'KA MYNUVSHYNA

Записки Відділу історії козацтва на Півдні України
The transactions of Department of Cossack History in the
South of Ukraine

Випуск 12
Volume 12

Одеса – 2017
Odesa – 2017

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України.
Протокол № 4 від 21.12.2017 р.

Рецензенти:

В. А. Брехуненко – д.і.н. (Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, зав. відділом історії і теорії археографії та споріднених джерелознавчих наук);

Г. І. Гончарук – д.і.н. (Одеський національний політехнічний університет, зав. кафедрою історії та етнографії України);

М. І. Михайлуца – д.і.н. (Одеський національний морський університет, зав. кафедрою українознавства, історико-правових та мовних дисциплін).

Редакційна колегія:

В. А. Смолій – академік НАН України, д.і.н. (голова колегії), *О. А. Бачинська* – д.і.н. (відповідальний редактор), д.і.н. *Т. С. Вінуковський*, д.і.н. *Т. Г. Гончарук* (відповідальний секретар), д.і.н. *О. І. Гуржій*, д.і.н. *Н. М. Діанова*, д.і.н. *О. М. Дзиговський*, д.і.н. *С. В. Кульчицький*, д.і.н. *В. Г. Кушнір*, д.і.н. *С. А. Леп'явко*, к.і.н. *Л. В. Новікова* (редактор англійського тексту), к.і.н. *В. М. Полторак*, к.і.н. *О. Г. Середа*, д.і.н. *Т. В. Чухліб* (заступник голови колегії), к.і.н., доктор *А. Башер* (Афьон Коджатепе університет, Туреччина), д.і.н. *Т. Цисельський* (Опольський ун-т, Польща).

Чорноморська минувшина : Записки Відділу історії козацтва на
Ч-494 півдні України, випуск 12 /за ред. В. А. Смолія. – Одеса : Типографія
«Друк Південь», 2017. – 214 с.

ISSN 2519-2523

*Висловлюємо щирю подяку за сприяння у виданні старшині та
козакам Чорноморського Гайдамацького з'єднання Українського
козацтва*

Обкладинка: Козацький загін у поході (Альбом “З української старовини”
М. Самокиша, С. Васильківського).

**Свідоцтво Міністерства юстиції України про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
КВ №17749-6599Р від 04.05.2011**

**Відповідно до ліцензійного договору № 303-05/2013 від 31 травня 2013 р.
збірник включений до міжнародної наукометричної бази РІНЦ (Російський
індекс наукового цитування). http://elibrary.ru/title_about.asp?id=37812**

Сайт та сторінки видання в Інтернет-просторі:

[http://chm.onu.edu.ua/;](http://chm.onu.edu.ua/)

<http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe;>

<http://lib.onu.edu.ua/ua/chernomorskoe-proshloe/>

УДК 94(477)

*Віталій Щербак***КОНФЕСІЙНИЙ ЧИННИК ГЕНЕЗИ КОЗАЦЬКОЇ АВТОНОМІЇ
В СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ**

У статті проаналізовано основні засади і шляхи формування ідеї козацької автономії в Речі Посполитій наприкінці XVI – першій половині XVII ст. Увага акцентується на ролі православ'я в цьому процесі через спілку очільників Війська Запорозького та українських духовних ієрархів.

Ключові слова: *українське козацтво, козацька автономія, православ'я, Військо Запорозьке, духовні ієрархи.*

Значення конфесійного фактора в житті ранньомодерного суспільства важко переоцінити. Він становив домінанту моральноетичних цінностей, реально впливав на соціальну поведінку особи і цілих верств населення. Надзвичайної гостроти релігійне питання набуло в Україні після Берестейської унії 1596 р., що проявлялося у виступах православної шляхти на сеймиках та сеймах, творах письменників-полемістів, діяльності братств. Проте найбільшу тривогу властей Речі Посполитої викликала нова військово-політична сила – українське козацтво.

Загострення соціальних і конфесійних суперечностей у суспільстві зумовило втручання козаків у їх розв'язання. Запорукою результату став тісний союз очільників Війська Запорозького із вищими ієрархами Української Православної Церкви. Кожна зі сторін ставила свою мету, проте їх завдання часто мали суголосний характер. Боротьба козаків за станове права йшли поруч з обстоюванням православної віри і зростанням сили, на яку могло опертися православне духовенство в умовах католицької експансії в Україні. Дана тематика знайшла висвітлення у вітчизняній історіографії [6, 7, 9, 15], але поза увагою залишалося питання ідеї козацької автономії, яка вперше формально була реалізована лише у Зборівській угоді 1649 р. З'ясування підвалин автоно-

містських настроїв козацтва в Речі Посполитій та ролі в них конфесійного чинника і є завданням цієї статті.

Сучасне поняття автономії – особливого статусу утворень, які існують в межах тієї чи іншої держави на засадах широкого самоврядування, некоректно беззастережно застосовувати до ранньомодерної доби. Разом з тим власне самоврядування є засадничим принципом окремішності, що узаконюється правовим чином. Факт визнання здійснювався, як правило, на підставі сформованого явища, тривалість становлення якого була різною. Ця теза цілком адекватна до генези ідеї козацької автономії в межах Речі Посполитої.

Цілком очевидно, що Запорозька Січ не мала окремого правового статусу, але відсутність юридичних засад не заперечує факту існування у другій половині XVI ст. утворення зі специфічним самоврядуванням. Власне воно поклало початок уявленням про запорозьку громаду як самодостатнє військово-політичне об'єднання у відносинах не лише з урядом Речі Посполитої, а й із зовнішнім світом. Кошовий устрій передбачав функціонування козацької ради, яка вирішувала найважливіші питання життя громади через вузьке коло урядовців-старшин на чолі з отаманом. Тобто на Запорозжжі існувала фактична автономія, означена у вітчизняній історіографії як «козацька християнська республіка» [11]. Пріоритетними її ціннісними орієнтирами визнавалися лицарська гідність та боротьба проти ворогів православ'я.

Окремі елементи автономії Запорозької Січі вже наприкінці XVI ст. під час козацьких повстань поширюються на волості. На контрольованих повстанцями територіях ліквідовувалися місцеві органи влади і встановлювалося самоврядування на зразок запорозького. Відчуваючи реальну загрозу своєму існуванню, місцеві урядовці неодноразово зверталися до вищих державних інстанцій з проханням придушити «козацьку сваволю». Черкаський і канівський староста Олександр Вишневецький писав до коронного канцлера Яна Замойського, що старший реєстру Війська Запорозького Криштоф Косинський, зібравши дві тисячі козаків, «розливав кров людей невинних (шляхти. – В.Щ.) у королівських володіннях, замки, міста та інші маєтності шляхетські попалив, попустошив..., до ґрунту хотів вивернути

все коронне прикордоння і нас всіх вирізати» [19, с. 27]. Тут же О. Вишневецький зазначав про намір козацького ватажка піддатися під верховенство московського царя. Польський хроніст Марцін Бельський писав навіть, що Криштоф Косинський прагнув до чогось більшого, ніж «завдати шкоди» князю Костянтину Острозькому [18, с. 1189]. Тривога шляхти звучала і в зверненні від 11 січня 1593 р. до луцького гродського суду. За її твердженням, козаки на Волині «до присяг на послушенство своє примушають» [2, с. 39]. Наслідком шляхетських реляцій стала поява конституції вального сейму від 15 червня 1593 р., в якій, зокрема, говорилося: «людей, які свавільно збираються ватагами, чинячи наїзди і насильства або наміряючись без дозволу переходити кордон нашої держави, слід вважати за ворогів батьківщини і зрадників, а тому при першій же потребі проти них без усякого судового процесу можна посилати кварцяні загони; кожен зі свого боку нехай борониться від них по своїх садибах і маєтностях» [14, с. 346].

Численні скарги шляхти спостерігалися і в наступні три роки. Із Брацлавщини повідомлялося про скасування козаками місцевої адміністрації, обкладання шляхетських маєтностей контрибуцією і встановлення власного присуду. Михайло Грушевський припускав можливість погроз козацьких ватажків на адресу польсько-шляхетського режиму [7, с. 306]. Не заперечуючи цієї тези, зазначимо, що відсутність документальних свідчень безпосередньо з козацького середовища, а також продуманих і корегованих дій повстанців, спрямованих на протидію іноземному пануванню, стають її під сумнів. Інша річ, як уявляли собі задум козаків їхні супротивники. Так, коронний гетьман Станіслав Жолкевський у листі до короля Сигізмунда III з обозу над Супоєм від 21 травня 1596 р. писав: «Гидко й згадувати про що думало те свавільство, в яких виразах воно згадувало маєстат вашої королівської милості, які замисли мало про Краків, славу столицю вашої королівської милості, про розбиття і винищення шляхетського стану» [20, с. 151]. Під час розмови у Варшаві папського кардинала Енріко Гаetano з канцлером Яном Замойським, останній зазначав, що на переговорах Семерія Наливайка з посланцем австрійського ерцгерцога Максиміліана виношувались

«антипольські плани». Зраду короні Речі Посполитої польська знать вбачала також у прийнятті запорозькими козаками корогви від німецького імператора Рудольфа II. Навіть після Солоницької різанини, зважаючи на зростаючу козацьку силу, Станіслав Жолкевський писав до короля про необхідність «для постраху розложити військо (на Подніпров'ї. - *Авт.*), а і то теж річ не менш потрібна, аби ваша королівська милість зволив наказати панам старостам і державцям земель королівських, щоб запобігали початкам (окремим виступам. - *Авт.*) чи самі особисто, чи через своїх заступників, та не давали злу зростати» [19, с. 80]. Для глибшого переконання гетьман пропонував суворо покарати призвідців повстання.

Очевидно, що саме знання козацьких настроїв надихнуло київського католицького єпископа Йосипа Верещинського у 1596 р. розробити проект організації Задніпровської козацької держави, очолювану князем. Військова влада, згідно з цим проектом, мала належати гетьману Війська Запорозького. Кожен із 13 полків поставав не лише як військовий підрозділ, а й як адміністративно-територіальна одиниця. На полковника покладалося виконання функцій місцевої військової та цивільної влади. Показово, що за полком закріплювалася земельна власність, що мало б вирішувати питання матеріального забезпечення Війська Запорозького [13, с. 271].

Таким чином, єпископ Йосип Верещинський зробив важливий крок на шляху до формування програми козацького автономізму. Проте польські урядовці відхилили проект, оскільки його розробником розвінчувалося стереотипне уявлення про козаків як найманців і свавільних вояків. На думку Верещинського, вони такою самою мірою лицарі, як і шляхта, і можуть розраховувати на статус повноцінних підданих Речі Посполитої. Навіть поразка повстань 90-х років не зупинила апеляції козацтва до лицарських ідеалів і намагань визнання «коронними синами» з претензіями на право щодо придніпровських земель як ареалу своїх виняткових інтересів.

Відстоювання козаками прав і привілеїв хронологічно співпало із політикою уряду Речі Посполитої в конфесійній царині на початку XVII ст. Підтримка католицизму та уніатства зумовлювала чинення утисків православ'ю в

Україні. Відповідно спостерігаються прояви солідарності козацтва з духовенством перед спільною загрозою. Так, навесні 1610 р. уніатський митрополит Іпатій Потій намагався підкорити собі київські церкви та схилити місцеве духовенство до унії. З цією метою він прислав до Києва намісника Антонія Грековича, але там православ'я почувало за собою озброєну силу козацтва. Виклик Грековича київських священиків до Софіївського собору на спільну відправу не мав успіху. Навпаки, духовенство повело агітацію серед парафіян, застерігаючи: хто прийде до церкви, будуть хрестити в чужу віру. А невеликий загін козаків розташувався перед Софією, зупиняючи прибулих міщан.

Антоній Грекович запечатав церкву, щоб не дати православним провести свою відправу. Козацька депутація на чолі з Григорієм Середою, з свого боку, подала протестацію до київського гродського суду від імені запорожців проти звинувачення їх уніатським митрополитом. «И мы теж, - зазначалося в документі, - яко сынове тоеж соборное апостольское восходное церкви будучи, именем всего Войска козаков Запорожских... до их милости панов народов тое православное веры и религии старожитное и при особах духовных не отсчепенцах (уніатах. – В.Щ.) и не отмитных переставати головы против упорови кгвалт в релеи нашей старожитной православной чинить хотячи, протестуемся» [1, с. 59]. Прагнення боронити старожитну православну віру звучало і в листі козацького гетьмана Григорія Тискиневича до київського підвоєводи Михайла Холоневського від 29 травня 1610 р.: «За церковь нашу восточную а за веру греческую головы свои быхмы мели вси положить... и боронить словом нашим рыцерским обещуем» [1, с. 66]. Тут же містилося попередження, якщо уніатський намісник не зречеться свого наміру, над ним буде вчинено розправу.

Спільні виступи українського козацтва та православного духовенства зумовлювалися також відмовою вального сейму розглянути питання «грецької віри» та участю запорожців у походах коронного війська до Московії. Відповідно знову з'явилися шляхетські скарги на «козацьке свавілля» у рішеннях різних повітових сеймиків, а також пропозиції підпорядкувати козаків юрисдикції старост. Незважаючи на грізні урядові постанови, козаки не визнавали старостинської

влади і чинили різні форми власного правосуддя. У 1616 р. один із послів звертав увагу сейму на факт невизнання козаками «ні магістратів у містах, ні старост, ні гетьманів, вони самі встановлюють собі право, самі обирають урядників і ватажків й наче створюють у великій Речі Посполитій іншу Республіку» [8, с. 124]. Можна було б вважати таку оцінку перебільшенням, якби вона час від часу не повторювалася.

Значення конфесійного чинника у відстоюванні козацьких прав виразно проявилось під час місії єрусалимського патріарха Феофана в Україну 1620 р. Вже на кордоні з Московією його зустрів гетьман Війська Запорозького Петро Сагайдачний і супроводжував до Києва. У будинку Богоявленського братства на Подолі патріарх перебував під захистом магістратських властей і особливою козацькою охороною. Згодом Феофан відвідав козацький Трахтемирівський монастир, Канів та Черкаси, що викликало тривогу польських властей.

Занепокоєння мало підстави, адже цим візитом скористалося українське духовенство. В його колах стверджувався намір без згоди короля відновити православну церковну ієрархію. Це питання стало головним на зборах, скликаних під час храмового свята 15 серпня 1620 р. у Києво-Печерському монастирі. Представники з Волині, Поділля, Покуття, Підляшшя, Литви разом з козаками, міщанами та православними шляхтичами звернулися з проханням до патріарха Феофана здійснити акт хіротонії. Вагання останнього і побоювання «біди від короля та поляків» розсіяв Петро Сагайдачний, гарантуючи патріарху безпеку при виїзді з України. Визначальна роль козацтва у відновленні православної ієрархії підкреслена в «Протестації» Йова Борецького: «люди лицарські та гарячі духом святолюбивим превелебності його (Феофана. – *В.Щ.*) сказали: «Не був би ти патріархом, не був би ти пастирем добрим, не був би ти Христовим і апостольським намісником, якби превелебність твоя народові руському митрополита й єпископів не посвятив і не залишив, заставши нас тут переслідуваних і без пастирів» [3, с. 317]. Як наслідок такої заяви у жовтні 1620 р. патріарх Феофан висвятив Йова Борецького на митрополита київського і галицького та п'ятьох православних ієрархів у сан єпископів.

Розуміння політичної ситуації українським духовенством простежувалося і під час козацької ради в урочищі Суха Діброва влітку 1621 р., де вирішувалося питання участі у війні з Туреччиною. На раду прибули митрополит Йов Борецький, володимирський єпископ Іезикиїл Курцевич і 300 священників. Митрополит закликав запорожців боронити православ'я від «бусурманів» [4, с. 48]. Від імені Війська Запорозького до короля направилось посольство на чолі з Петром Сагайдачним.

Як повідомляв один з уніатських публіцистів, зміст петиції, поданої козацькими послами, зводився переважно до владнання релігійних справ. Насамперед, це стосувалося затвердження королівськими грамотами новопоставлених ієрархів на їх урядах та скасування універсалів, виданих проти православних за останній час. За умови виконання цих вимог козаки зголошувалися послужити Речі Посполитій [7, с. 465].

Після успішного завершення Хотинської війни козацтво, яке відіграло в ній вирішальну роль, не відступилося від своїх вимог, в тому числі й конфесійних. До Варшави знову відправилось посольство запорожців. Один із пунктів їх петиції стосувався «заспокоєння віри нашої старинної грецької». Відмова Сигізмунда III задовольнити прохання козаків зумовила подальше загострення соціальної напруги в Україні, а в 1625 р. на Подніпров'ї спалахнуло нове повстання.

Силою зброї карателям не вдалося залагодити конфлікт, натомість постала компромісна Куруківська угода, в якій козаки домоглися обстояти свої права на певній території. Один із пунктів договору містив положення про формування шести реєстрових полків за територіальним принципом – Білоцерківського, Переяславського, Корсунського, Канівського, Чигиринського і Черкаського. Очевидно, саме на підставі цього документа сформувався вимоги повстанців на чолі з Тарасом Федоровичем у 1630 р. про відведення коронних військ західніше Білої Церкви. До речі, в гетьманських універсалах, поряд із козацькими вимогами, вперше містилося гасло «боротьби за віру». На релігійному аспекті повстання під проводом Федоровича наголошував і коронний гетьман Станіслав Конєцпольський у своїй реляції

на сеймі 1631 р.: «Поспіли до них листи від декотрих осіб духовних і світських, де сповіщали, що їх віру нищать, церкви забирають, і просили, щоб за віру стали; ці намови роздратували чернь і всю Україну розбурхали, так що ніхто з тамошньої шляхти не був у безпеці в своєму домі» [14, с. 239].

Чіткіше означення теренів, які козаки готові були обстоювати, містить рішення Корсунської ради 1632 р., де було декларовано, що «им от крестьянские веры не отступать; будет на них ляхи наступят, а их мочи не будет и им бить челом государю царю и великому князю Михаилу Федоровичу всеа Руси, чтоб государь их пожаловал, велел принять под свою государскую руку, а они белорусцы и черкасцы, учнут за свою веру стоять по Днепр» [5, т. 1, с. 129]. Вперше козаки висунули ідею відстоювання своїх прав на певній території, а саме Лівобережній Україні. По суті йшлося про наміри утворення власної козацької республіки.

Того ж року під час королівської елекції козацтво доклало немало зусиль до появи «Статей для заспокоєння руського народу», якими в Україні та Білорусії легалізувалася православна церковна ієрархія. Центром митрополії визнавався Київ. Спеціальна комісія, створена на коронаційному сеймі, мала зайнятися перерозподілом церковних володінь між православними й уніатами. Важливим чинником стабілізації православ'я стало утвердження на посаді митрополита київського і галицького Петра Могили, офіційно визнаного урядом Речі Посполитої.

Легалізація Православної Церкви в Україні мало вплинула на практику діяльності місцевих адміністраторів. Проводячи урядову політику, вони всіляко підтримували позиції римокатоликів та уніатів, незважаючи на постійні протести православних. Настрої останніх яскраво проявилися під час чергового масштабного козацького повстання 1637-1638 рр. Так, в універсалі від 4 листопада 1637 р. козацький полковник Карпо Скидан звертався не лише до козаків, а й до всіх «посполитих людей», іменуючи себе «опікуном всієї України». У посланні, зокрема, зазначалося: «Оголошуємо вам, товаришам нашим, що одержано повідомлення про рішучі задуми жовнірів, які напевно вже збираються до нас в Україну, в чому Бог нехай не допомагає їм. Тому я, силою своєї влади і іменем війська, наказую і підтверджую, щоб

ваша милість не залишалися в безпечності, а запасшись кіньми, хлібом і зброєю, були готовими протистояти, як годиться рицарям на цих утискувачів віри нашої грецької, коли буде необхідно» [17, с. 26]. Таким чином, обстоювання козацтвом корпоративних інтересів супроводжувалося прагненням захистити православ'я в «Україні».

Звертаючись до старшини реєстровців, козацький гетьман Павло Бут докоряв їм, що вони забули рішення Куруківської комісії, згідно з яким коронне військо не мало розташовуватися на Лівобережжі. За одним із джерел він заявляв також, що має надію стати «володарем землі Руської». В іншому випадку Павлюк зазначав: «коли королеві і Речі Посполитій потрібна буде послуга Війська Запорозького проти якогось ворога, всі ми одностайно вирушимо з наших місць на заклик короля і його послів; а коли не буде потреби у Війську Запорозькому, то хто захоче жити при військових клейнодах на Запорозжжі, нехай собі вільно живе на здоров'я, а хто захоче доглядати своє майно, нехай доглядає і живе вільно» [17, с. 43]. Отже, козацькі ватажки вбачали майбутню «Україну» як частину Речі Посполитої в демократичних формах правління.

Цілком ймовірно, що настрої в козацькому середовищі вплинули на формулювання «Ординації Війська Запорозького реєстрового», ухваленої вальним сеймом навесні 1638 р. Відповідно до постанови козакам заборонялося проживати в містах, крім прикордонних – Черкас, Чигирин і Корсуня, щоб запобігти можливим виступам проти місцевих урядовців. Очевидно, територіальне обмеження місць проживання стало імпульсом для продовження козацького повстання влітку 1638 р. У посланні гетьмана Дмитра Гуні повторюється теза про бачення єдиної спільноти мешканців Подніпров'я, чії інтереси мають бути захищеними. «Вочевидь, – ішлося в документі, – немає тут правди ні боязні Божої, нехай би з нами, з Військом Запорозьким війну проводили, котрі відважилися пожертвувати життям нашим і віддалися на волю найвищого Бога за наші криваві заслуги і за ту невинно пролиту нашу кров, а справді невинним і бідним людям дали спокій, котрих голос і пролита невинна кров волають про помству до Бога і нас до цього збуджують» [5, т. 1, с. 237].

Більш успішно ідея козацької автономії під прапором православ'я реалізовувалася з початком Визвольної війни. Під час переговорів керівників повстання із посольством коронного гетьмана Миколая Потоцького на Запорозькій Січі у березні 1648 р. були сформульовані вимоги, основна з яких стосувалася виведення кварцяного війська із «Задніпров'я та України» і скасувати тут «управління Речі Посполитої» [16, с. 685]. Тобто йшлося про виокремлення козацького регіону в автономне утворення Речі Посполитої.

Перемога українського війська під Жовтими Водами та Корсунем зміцнили його позиції. Відповідно, в розповсюджуваних серед населення універсалах Богдана Хмельницького містився намір ліквідувати чинні органи влади, запровадивши свою на чолі з гетьманом. Відсутність повноцінних джерел не дає змоги з'ясувати передбачуваний статус нового утворення на Подніпров'ї, очевидно регіон з широкими автономними правами. У всякому разі реалізація задуму мала б призвести до задоволення козацьких потреб та зміцнення королівської влади як запоруки стримання магнатського і шляхетського свавілля.

Водночас кончина Владислава IV істотно вплинула на плани Б. Хмельницького. Втративши в особі короля протектора, козаки звернули увагу на православного московського царя Олексія Михайловича як потенційного кандидата на трон Речі Посполитої. Завдяки його підтримці планувалося урівняти козацький статус із шляхетським й утворити в «Україні» широку автономію. Не менш перспективною видавалася козакам кандидатура трансільванського князя. Невиправданість сподівань змусила Б.Хмельницького підтримати у боротьбі за монарший престол кандидатуру Яна Казимира. На думку деяких дослідників, цим було зумовлене і здійснення військового походу на західноукраїнські землі, під час якого гетьман висував значно поміркованіші пропозиції, зокрема щодо збільшення чисельності реєстру, захисту православної церкви та підпорядкування Війська Запорозького виключно владі короля.

Потужним чинником для усвідомлення гетьманом мети подальшої боротьби стала його зустріч із єрусалимським патріархом Паїсієм у Києві наприкінці 1648 р. В європейській

практиці політичного життя посвячення правителя держави вищим ієрархом було одним із найважливіших елементів визнання його божественних прав. За переказами, аналогічний обряд був проведений і над Б. Хмельницьким. Таким чином, над усією територією, яку контролювало козацтво, було визнано його владу як «князя Русі» [12, с. 293]. Козацький посол до Москви Силуян Мужилівський на початку 1649 р. акцентував увагу на тому, що визволена від поляків територія України «стала вже їх козацька земля, а не польська і не литовська» і вони у «цих місцях живуть собі вільно» [10, с. 226].

Про радикальну зміну поведінки і самооцінки гетьмана зазначали й королівські комісари під час переговорів у Переяславі в лютому 1649 р. Там же Б. Хмельницький заявив про намір об'єднати всі руські/українські землі в етнічних межах, вказуючи на західний кордон «по Львів, Холм і Галич» [5, т. 2, с. 118]. Фактично гетьман вперше офіційно висловив намір створити окрему Українську державу.

Таким чином, основні засади самоврядності як важливого чинника автономії були витворені на Запорозькій Січі. Вони зумовили появу політичних проектів, в яких провідну роль відіграло Військо Запорозьке. Боротьба козацтва за права та привілеї співпала в часі із загострення конфесійної ситуації в Україні. Союз козацької верхівки з православними ієрархами в першій половині XVII ст. сприяв усвідомленню позицій обох сторін в умовах польської експансії. Під час козацьких повстань серед гасел їх провідників важливе місце належало захисту православ'я. Водночас дедалі чіткіше звучали заклики до створення козацької автономії в межах Речі Посполитої, які остаточно викристалізувалися з розгортанням Визвольної війни.

Джерела та література:

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1865. – Т. 2. – 287 с.
2. Архив Юго-Западной России. – К., 1863. – Ч. 3. – Т. 1. – 433 с.
3. Борецький І. Протестація / І. Борецький // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 313-327.

4. Викул П. Киевский митрополит Иов Борецкий (1620-1631 гг.) / П. Викул // Подольские епархиальные ведомости. – № 7. – 1894. – С. 32-56.
5. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х томах. – М.: Изд-во АН ССР, 1954. – Т.1. – 587 с.; Т. 2. – 585 с.
6. Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво / В. О. Голобуцький. – К.:Вища школа, 1994.–539 с.
7. Грушевський М. Історія України-Руси: в 12-ти т. / М. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 7. – 624 с.
8. Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 8. – 407 с.
9. Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной уний / П. Жукович. – СПб., 1906. – Вып. 3. – 203 с., СПб., 1912. – Вып. 6. – 234 с.
10. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / І. Крип'якевич. – Львів: Світ, 1990. – 404 с.
11. Наливайко Д. Козацька християнська республіка / Д. Наливайко. – К.: Дніпро, 1992. – 495 с.
12. Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні / С. Плохій. – К.: Критика, 2005. – 494 с.
13. Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.) / П. М. Сас. – К.: Либідь, 1998. – 395 с.
14. Селянський рух на Україні 1569-1647 рр. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993. – 534 с.
15. Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В. О. Щербак. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 300 с.
16. Biblioteka Muzeum im. Czartoryjskich w Krakowie. Dział rękopisów, spr. 143, 743 s.
17. Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem... przez ojca Szymona Okolskiego. – Kraków, 1858. – 200 s.
18. Kronika Polska Marcina Bielskiego. – Sanok, 1856. – Т. 2. – S. 701-1222.
19. Listy Stanisława żółkiewskiego 1584-1620. – Kraków, 1886. – 152 s.

20. Pisma Stanisława żółkiewskiego. – Lwów, 1861. – 628 s.
21. Wereszczynski J. Droga pewna / J. Wereszczynski // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – К., 1911. – Вып. 1. – С. 12-15.

References

1. Акты, odnosjashhyesja k ystoryy Juzhnoj y Zapadnoj Rossyy. (1865). Sankt-Peterburg. (T. 2). [in Russian].
2. Arhyv Jugo-Zapadnoj Rossyy. (1863). K. (Ch. 3. T. 1). [in Ukrainian].
3. Borec'kyj I. (1988). Protestacija // Pam'jatky brats'kyh shkil na Ukrai'ni. Kinec' XVI – pochatok XVII st. K.: Naukova dumka.[in Ukrainian].
4. Vykul P. (1894). Kyevs'kyj mytropolyt Yov Boreckyj (1620-1631 gg.) // Podol's'kye eparhjal'nye vedomosty. (№ 27). [in Ukrainian].
5. Vossoedynenye Ukrayny s Rossyej. Dokumenty y materyaly v 3-h tomah. (1954). Moskva: Yzd-vo AN SSR. (T. 1, 2). [in Russian].
6. Golobuc'kyj V. O. (1994). Zaporoz'ke kozactvo. K.: Vyshha shkola.[in Ukrainian].
7. Grushevs'kyj M. (1995). Istorija Ukrai'ny-Rusy: v 12-ty t. K.: Naukova dumka. (T.7). [in Ukrainian].
8. Zherela do istorii' Ukrai'ny-Rusy. (1908). L'viv. (T. 8.). [in Ukrainian].
9. Zhukovych P. (1906,1912). Sejmovaja bor'ba pravoslavnogo zapadnorusskogo dvorjanstva s cerkovnoj unyj. Sankt-Peterburg. (V. 3, 6). [in Russian].
10. Kryp'jakevych I. P. (1990). Bogdan Hmel'nyc'kyj. L'viv: Svit. [in Ukrainian].
11. Nalyvajko D. (1992). Kozac'ka hrystyjans'ka respublika. K.: Dnipro. [in Ukrainian].
12. Plohij S. (2005). Nalyvajkova vira: kozactvo ta religija v rann'omodernij Ukrai'ni. K.: Krytyka. [in Ukrainian].
13. Sas P.M. (1998). Politychna kul'tura ukrai'ns'kogo suspil'stva (kinec' XVI – persha polovyna XVII st.). K.: Lybid'. [in Ukrainian].
14. Celjans'kyj ruh na Ukrai'ni 1569-1647 rr. Zbirnyk dokumentiv i materialiv (1993). K.: Naukova dumka 1993. [in Ukrainian].

15. Shcherbak V. O. (2006). Ukrai'ns'ke kozactvo: formuvannja social'nogo stanu. Druga polovyna XV – seredyna XVII st. K.: Vyd. dim «Kyjevo-Mogyljans'ka akademija». [in Ukrainian].
16. Biblioteka Muzeum im. Czartoryjskich w Krakowie. Dział rękopisów, spr. 143, 743 s. [in Polska].
17. Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem... przez ojca Szymona Okolskiego. (1858). Kraków. [in Polska].
18. Kronika Polska Marcina Bielskiego. (1856). Sanok. (T. 2). [in Polska].
19. Listy Stanisława żółkiewskiego 1584-1620. (1886). Kraków. [in Polska].
20. Pisma Stanisława żółkiewskiego. (1861). Lwów. [in Ukrainian].
21. Wereszczynski J. Droga pewna. (1911) // Sbornyk statej y materyalov po ystoryy Jugo-Zapadnoj Rosyy. K. (V. 1). [in Ukrainian].

Виталий Щербак

КОНФЕССИОННЫЙ ФАКТОР ГЕНЕЗИСА КАЗАЧЕСКОЙ АВТОНОМИИ В СОСТАВЕ РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ

В статье анализируются основные принципы и пути формирования идеи казаческой автономии в составе Речи Посполитой в конце XVI – первой половине XVII в. Внимание акцентируется на роли православия в этом процессе на примере союза руководителей Войска Запорожского и украинских духовных иерархов.

Ключевые слова: украинское казачество, казаческая автономия, православие, Войско Запорожское, духовные иерархи.

**CONFESSIONAL FACTOR OF THE GENESIS OF COSSACKS
AUTONOMY AS A PART OF POLISH-LITHUANIAN
COMMONWEALTH**

The article analyzes the basic principles and ways of forming the idea of Cossack autonomy in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the end of the XVI - the first half of the XVII c. Principles of self-government as an important factor of autonomy were created on Zaporozhian Sich. They led to the emergence of political projects in which the leading role was played by the Zaporozhian Army. The Cossacks' struggle for rights and privileges coincided in time with the intensification of the confessional issues in Ukraine. The union of the Cossack elite with the Orthodox hierarchs contributed to the awareness of the positions of both sides in the conditions of Polish expansion. Protection of Orthodoxy occupied an important position in the mottos of their leaders during the Cossack rebellions.

At the same time calls for the creation of the Cossack autonomy within the Polish-Lithuanian Commonwealth were increasingly spreading and have been finally established with the unfolding of the Liberation War.

Key words: *Ukrainian Cossacks, Cossack autonomy, Orthodoxy, Zaporozhian Host, spiritual hierarchs.*

Отримано: 18.10.2017

УДК 94(477) «17/18»

Тарас Чухліб

**«УСІ ЖИТЕЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ПОРОДИ...»:
мовна та свідомісна еволюція поняття «народ» у
Війську Запорозькому (друга половина XVII ст.)**

У статті розкривається термінологічна сутність історичного словосполучення «Українний/Український Народ». На основі історично-лінгвістичного аналізу й інших методів дослідження текстів офіційної документації Війська Запорозького другої половини XVII ст. вчений підсумовує: тогочасне розуміння слова «народ», що йшло від архаїчного

сприйняття народу як окремого етносу, який проживав у східних воєводствах Корони Польської та південно-східних воєводствах Великого князівства Литовського еволюціонувало у напрямі назви об'єданого Військом Запорозьким державного об'єднання усіх суспільних станів, тобто можна говорити про початковий процес творення протягом середини – другої половини XVII ст. ранньомодерної української нації.

Ключові слова: Військо Запорозьке, «народ», «Україна», «Український Народ», «Руський Народ», Богдан Хмельницький, Петро Дорошенко, ранньомодерна нація.

Як не дивно, але питанню функціонування поняття «народ» (а також – «руський/рутенський народ», «козацький/козакоруський народ» «український/українний народ», «малоросійський/малоруський народ») в офіційному дискурсі Війська Запорозького до цього час було присвячено досить мало наукових публікацій. Свого часу видатний український історіософ Іван Лисяк-Рудницький у рецензії на книгу відомого англійського історика Філіппа Лонгворта відзначав «...Лонгворт вважає, що «національність була ретроспективно приписана українським козакам XVII ст., хоча немає свідчень того, що вони її усвідомлювали» [24, с. 335]. Свідчень, існування яких Лонгворт так поспішно заперечує, маємо величезну кількість. Їх можна знайти у тогочасних державних документах, міжнародних угодах, офіційному й приватному листуваннях, хроніках і мемуарах, літературних творах і навіть народних піснях. Немає найменшого сумніву, що українці XVII ст. були цілком свідомі своєї відмінності від турків і татар, поляків і москалів» [7, с. 55]. Окрім того, в одній з своїх статей історик Френк Сисин зазначав, що «після 1648 р. терміни «козацький», «руський», «український» стали майже синонімами... Козаки почали представляти землі України і руські національні інтереси» [13, с. 67-76]. В іншій своїй розвідці канадський вчений зауважував, що «як і визначення «нація», нові терміни щодо держави (панство) і батьківщини (отчизна) були запозичені з польської мови і застосовувалися також щодо Русі та України» [12, с. 52].

У зв'язку з висновками знаних попередників, звернімо увагу на генезу уживання гетьманами і старшиною Війська

Запорозького у середині XVII ст. такого слова як «народ», а також інших лексем, які були синонімічно близькими до того, що розуміли під «народом» правителі новоутвореної держави Східної Європи разом зі своїм оточенням.

20 липня 1648 р. гетьман Війська Запорозького Богдан Хмельницький писав у листі до московського воєводи, князя С. Болховського: «Ми їм [ляхам] до кінця не віримо, **яко хитрим людям**, бо вони нас так миром і присягою своєю не раз зраджували. Стоїмо Військом своїм Запорозьким під Константиновом і чекаємо їх (представників Корони Польської. – Т. Ч.) з комісією. Поглядимо, яку комісію схочуть з нами мати: там оттуль, з Польщі пишуть до нас, просячи про мир і про згоду, а **тут по ближніх городах, де наша Русь православна християни живуть**» [10, т. III, с.253 – 254]. Отже, Богдан Хмельницький відрізняв поляків («хитрих людей») від «русі», яких гетьман сприймав не інакше як «православних християн».

У процесі революційного «іншування» себе від іншого, або ж відрізняючи «своє» від «чужого» гетьман досить вдало протиставляє «Русь» та «Руський народ» «Польщі». У лютому 1649 р. уряд Війська Запорозького запропонував комісарам Корони Польської такі вимоги (у викладі їхнього представника В. М'ясковського подається польською мовою): «Naprzod, niewola, która sierpi **nasz narod Ruski** gorzej Tureckiej...; Tak i teraz jedna **Ruś starożytna greckiego zakonu**, władcyctwa y wszystkie cerkwie aby w **narodzie Ruskim** wszędzie w Koronie i po Litwie zostawały. Imienia Uniej żeby nie było, tylko rzymski a grecki zakon, tak jako się **zachowała Ruś z Polska**; ...nie tracąc ludzi naszych chrześciańskich, braci naszych, dla Uniej...; Wojewoda Kijowski by był **narodu Ruskiego** i zakonu greckiego..., a między swieckimi kastellana i wojewodę Kijowskich Ruś mieli dla przestrzegania wiary naszej i **praw narodu Ruskiego**» [10, т. III, с. 332, 333]. У даному випадку козацька старшина вирізняла окремий «наш руський народ», який був для неї «нашим» і терпів «неволю» як «старожитна Русь грецького закону».

Стосовно політико-правового становища «руського народу» засвідчує текст однієї з міжнародних угод, яка готувалася ще урядом Богдана Хмельницького, але з огляду на його смерть, була підписана його наступником – Іваном

Виговським. У жовтні 1657 р. між Військом Запорозьким і Шведським королівством була укладена угода, де проголошувалося, що «Найясніший Король Швеції нехай визнає і проголосить Військо Запорозьке з підвладними йому провінціями **за вільний народ і нікому не підлеглий**, і цю свободу й інтереси боронитиме проти усіх ворогів» [8] (*Переклад з латинської на українську мову: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.Х. – К., 1998. – С. 63-66. Узгоджено з сучасним перекладом Мирослава та Олеси Трофимуків за виданням: Україна – Швеція: на перехрестях історії. – С. 176-180).*

У документі під назвою «Перелік пунктів і покірних прохань, які подає Його Милість Ясновельможний гетьман Війська Запорозького **разом з усім Військом Запорозьким і Народом Руським** Його Королівській Милості і всій Речі Посполитій від 1659 року» [9, с. 329-339] (польською: «Komissja na oddanie dobr do rąk i dispozycji ludziom religiej starogreckiej prawosławnej nie unijackiej..., tak w Koronie, jako i w W. X. Lit. Po miastach, miasteczkach i wsiach tak J. Kr. Msci, jako i dziedzicznych szlacheckich, **poki język narodu Ruskiego zasiąga**; ...i cerkwie, **poki narod Ruski zachodzi**, nie mianowali») в пункті першому відзначалося: «Просить Його Милість Пан Гетьман з усім Військом, щоб відповідно до Гадяцької комісії унія була скасована де-факто, грецька релігія заспокоєна і **весь народ Руський** повністю втихомирений згідно з проведенням розслідуванням комісії, [результати] якого будуть перелічені нижче...; щоб унія так у Короні, як і в Великому Литовському князівстві була знесена привселюдно постановою, і коли б хтось у Короні або в королівстві чи в спадкових добрах переховував уніатів і за їхньою допомогою **гнобив Руський народ**...; щоб панове уніати не мали можливості **цькувати Руський народ** клепами; ...Просить Його Милість Пан Гетьман з військом Запорозьким про **стан шляхетський українських жителів**, щоб, згідно з Гадяцькою комісією, уряди, починаючи від найвищого рангу аж до найменших земських і ґродських, після того, як помруть теперішні їхні посідачі, надавати посади і будь-які уряди людям грецької віри...; У воєводстві Руському, Волинському і Подільському урядовцями і службовцями земськими і ґродськими повинні бути по черзі

раз римо-католицької, а інший раз – грецької віри; ...Тому, коли хтось хотів би (чого не розуміємо) гнобити **наш вільний народ** тим, що чого немає в Гадяцькій комісії, того не можемо просити, щоб нас тим не гнобили, бо **вільний народ до вільного добровільно приходить** і єднається, і чого треба, про це просить; ...Через те, що **народ шляхетський грецької віри** вельми зубожів...; Як би це не було, але то саме **в Україні сила полягає у військовій дисципліні...**, щоб Й[ого] М[илість] Пану Гетьманові була надана повна влада над усім рицарством, шляхтою, що є **в Україні**, щоб він мав право війни...; щоб не доходили **на Україні** до заворушень і ускладнень на випадок...; щоб **на Україні** не доходило до вибуху заворушень...; Щоб якнайшвидше **українські обивателі** почали володіти маєтностями його королівської милості, які є **в Україні**, просить його милість пан гетьман з військом, щоб у Короні вакансії приділяли насамперед римо-католикам. ...З тих маєтностей Речі Посполитої, які згідно з Гадяцькою комісією, після смерті теперішніх посідачів мають відійти до **українних обивателів...**» (польською: «Komissja na oddanie dobr do rąk i dispozitiej ludziom religiej starogreckiej prawosławnej nie unijackiej..., tak w Koronie, jako i w W. X. Lit. Po miastach, miasteczkach i wsiach tak J. Kr. Msci, jako i dziedzicznych szlacheckich, **poki język narodu Ruskiego zasiąga**; ...i cerkwie, **poki narod Ruski zachodzi**, nie mianowali») [9, с. 329-339].

У листі туровського полковника Війська Запорозького К. Виговського до литовського князя Б. Радзивіла від 3 червня 1659 р. неодноразово згадувалося про «руський народ», який підлягав гетьманові Війська Запорозького: «...Щоб не було без шкоди і **Руському народову**; ...Міг мати користь і **Руський народ**, і стародавня його релігія; даси до виконання Й[ого] М[илості] Пану **Гетьману Військ Запорозьких** ...і для **цілого нашого Руського народу** немає нічого такого» [1]. У даному контексті «Руський народ» є «нашим» для полковника Війська Запорозького так само як і «Україна». Повідомляючи короля Речі Посполитої про складення своїх гетьманських повноважень, Іван Виговський писав: «А що **в тому народі**, не звиклому до дотримання присяги, важко і небезпечно мені було...» («А że **w tym narodzie**, nie nawykłym do dotrzymania przysięgi, trudno y niebezpieczno mi było dosiadać, złączywszy

garść ludu mego zaciagowego z Wojskiem». В іншому листі до короля Яна II Казимира від 29. XII. 1659 р. колишній гетьман Іван Виговський вживає термін «народ»: «...o pospiech w Ukrainę requirere principem, boć **to ten narod**, który częstego przez posły i listy vocowania do spolnej requirit roboty» (Памятники, издаваемые Киевскою комиссиею для разбора древних актов. – Т. III. – К., 1898. – С. 403-404) [10, с. 371].

1 серпня 1659 р. у листі до московського воєводи О. Трубецького гетьман Іван Виговський писав, що він «і все Військо Запорозьке для заспокоєння кровопролиття в **християнському народі**, прислали в Путивль людей добрих і значних...; Адже тільки для заспокоєння міжусобиці в **Українні городи** прийшли» [2, т.VI, с. 292-293]. «...Дивуємося тому не по малу, що Ваша Милість, уродився з нами разом **вільним народом і згодувався заодно в Україні** (в іншому варіанті листа – «Малій Росії»), **отчизні нашій**, а проливаючи через немалий час кров свою за вольність усього Війська Запорозького, тепер сам добровільно піддається в неволю і з нами, **браттями своїми**, з якими разом хліб їли [і] їсте та проти усіякого неприятеля стояли, війну ведете і на **своїх же кровних ближніх** наступаєте» [2, т.XV, с. 406.], – читаємо у колективному листі генеральної старшини Війська Запорозького від 1 липня 1659 р. з-під Конотопу до наказного гетьмана «Його Царської Величності» Івана Безпалого. (Очевидно, що при перекладі листа з «білоруського письма» на російську мову XIX ст. упорядники 15-го тому «Актів ЮЗР» замінили означення «Україна» на «Малу Росію» (Див.: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – С. 36).

Згідно з твердженням Юрія Хмельницького (гетьманський лист до Київського митрополита Діониса Балабана від 13 березня 1660 р.) «Україна» та «Українські городи» перебували під захистом «Його Царської Величності», а тому король Речі Посполитої не мав на них права: «Тільки щоб Король Його Милість Польський і Річ Посполита **в городи** Його Царської Величності **Українські** війська свого коронного не прислав, **народ наш гноблячи і Україну** собі з **іншими Малоросійськими городами привласнюючи**, які невдало попередники їх були **у княжат Руських** насильно з рук видерли» (польською: «[...] Tylko żeby krol Jego M[ył]o[s]ć Polski i

R[ec]z[ospolita] w horody Jego Car[skiego] Wiel[ichestwa] *Ukrainskie* wojska swego koronnego nie zsyłał, *narod nasz irritując* i *Ukraine* sobie z inszemi Małorossyjskimi horodami przywłaszczając, ktore niesłusznie antecessorowie ich byli xiażetom Ruskim gwałtem z rąk wydarli») [10, т. III, с. 422]. З даного уривку тексту можна зрозуміти, що в «Україні» проживав «наш народ», який перед тим «гнобили» не тільки в «Україні», але й «інших Малоросійських городах», що у давні часи належали «Руським княжатам».

У черговій дипломатичній «Інструкції» послам Війська Запорозького до короля Речі Посполитої Яна II Казимира від 9 грудня 1660 р. гетьман Юрій Хмельницький писав, «щоб жовніри, Їх Милості, що **перебувають нині в Україні** на службі Їого Королівській Милості і Речі Посполитої, не були тягарем для **українних людей...**» (гольською: «[...] Aby żołnierze ich mm., w Ukrainie pod ten czas na usłudze je. k. m. i Ryptej będąci, ciężej nie byli ludziom Ukrainnym») [10, т. IV, отд. III, с.54 – 55; 15, с. 170, 172]. 10 лютого 1661 р. сосницький сотник Василь Омеляненко до московського боярина П. Салтикова: «...Спостерігаючи наступ великий від неприятелів наших Ляхів і Татар, які добре наступали на **народ наш**, і віру нашу православну хотіли нас викорінити, чого їм Боже не допоможи» [2, т.V, с.46.].

У листі гетьмана Юрія Хмельницького до Івана Сірка від 20 липня 1662 р. з Чигирин: «...Так і нині хочемо, щоб у тому в полях, як можете, заворушення Татарам учинили, щоб не до кінця народ наш погибав...» [2, т. VII, с. 336.]. 11 серпня того ж року гетьман скаржився королеві Речі Посполитої, що не може на «своїх слабких плечах таку важку ношу, не вистачає ні сил, ні надії утримувати Українних людей від подиху вітру коливаючи...» (польською: «...Na swoich nie udolnych ramionach tanlam dzwigając mołem, y ludzi Ukrainnych od lada wiatru chwiejących się zatrzymywac») [10, т. IV, отд. III, с. 192]. У посланні генерального писаря Павла Тетері до короля від 10 грудня 1662 р. зустрічаємо такий вираз про «підозру народу того місцевого до Речі Посполитої», а також щодо «диких звичаїв тих людей» (польською: «...Nie omylna narodu tego Suspicia do Rzptej; ...dzikie ugłaskać tych ludzi humory») [11, т. IV, отд. III, с. 243].

У липневому універсалі 1663 р. до жителів Війська Запорозького на «з того боку» Дніпра гетьман Іван Брюховецький неодноразово вживає слово «народ». Цей універсал був адресований «**Усьому Православному Руському Пречесному Народові Обох Станів**, духовного і світського, і усіякого звання урядним і посполитим **людям**, як старшим тік і Черні, **братії нашій** милій по містах і Селах, з того боку Дніпра проживаючому» [11, т. IV, отд. III, с. 371-372]. Гетьман хвилювався з-за того, що «деякі особи, найбільше старшина... нічого доброго **народові** [не робила]» [11, т. IV, отд. III, с. 372], що «безбожні старшини» доводять «гноблений **люд** до згуби і убожства» [11, т. IV, отд. III, с. 374]. При цьому по тексту універсалу Іван Брюховецький неодноразово вживає щодо вищеперерахованих «станів» таке звертання як «**братія наша**» («з вами, **братія наша мила**, в добрій приязні бути», «сподіваємося на вас, **братія наша**», «а подивіться, **братія наша**» тощо), а також такі вирази як «братолюбна приязнь», «братерська милість».

18 жовтня 1663 р. лівобережний гетьман Іван Брюховецький видав універсал до жителів правобережного Війська Запорозького в якому неодноразово згадує слова «народ» та «братія» [15, с. 302]. У першому випадку: «Усьому преславному **християнському Малоросійському народу** обидвох духовного і мирського чинів людям, старшині і черні, **братії нашій милій** по городам і по селам, на тій стороні Дніпра проживаючому, єдиновірним святої Східної Церкви, **матері нашої єдиноутробним синам...**». У другому: «Не тільки сусідні всі народи, але і сама Ваша Милість, браття наші милі..., коли **руське ім'я на собі від предків своїх носите...**». У третьому: «Доколи світ світом, до того **лях русину братом бути не може**». А нині відлучившись від нас, **єдиноутробної братії** своєї...». У четвертому: «А залишив давніх предків козацьких і **всього Руського народу** з ляхами заводи...; що **народу нашому Руському** велике поругання від ляхів».

31 жовтня 1663 р. Іван Брюховецький видав ще один універсал до жителів Правобережжя, який розпочинався такими словами: «Усій старшині і черні, возлюбленій **нашій братії**, рицарським і простим людям, живущим по городам і селам по ту сторону Дніпра, як **одновірній і єдиноутробній**

братії нашій, вигодуваній одновірною груддю тієї ж єдиної святої Східної Церкви, матері нашої...» (польською: «Wszystkiej Starszynie y Czerni *braciej naszej* miłej rycerskim i pospolitym ludziom, po Horodach y Wsiach na tamtej stronie Dniepra mieszkającym, jako *jednowiernej, y jednownętrznej Braci* naszej prawowiernemi piersiami jedynej tejże S. Wschodniej Cerkwie Matki naszej wykarmionym») [11, т. IV, отд. III, с. 378]. Далі йшлося про таке: «...Визнати мусите, що на поганина проти християнина воюєте, що за ворога давнього **руського**, за ляха на **брата єдиноутробного** руку піднімаєте..., так само мислили татарам і ляхам **християнський народ** під шаблю підвести...; покладаємося на Бога, що жодна **нога ворожа з України не втече**, якщо ми будемо разом» [11, т. IV, отд. III, с. 379-381].

У листі Івана Брюховецького до царя від 11 листопада 1663 р. була й така фраза: «Б'ю чолом про прибавку ратних людей Вашої Царської Величності на тих ворогів, які на викорінення усього **Руського народу нашого православного** усі сили і умисл свій постановили, понеже проти короля Польського **в Україні** тепер, чого раніше цього не бувало, потрібно приготуватися строєм, тому що добре, що при королю малі сили» [2, т. V, с. 191].

23 березня 1664 р. у черговому універсалі Івана Брюховецького до правобережців: «...за віру християнську, і за церкви Божі, і за **весь народ православний**, озброївшись проти короля, йдуть прямо на нього, з великим соромом і від усіх навколишніх монархів доганою **з України вийшов**. Далеко **з України** король і його військо **відступили**... Що може бути сумнішим за **іновірних Ляхів**, давніх, справжніх споконвічних і природних ворогів **Руського народу нашого**, коли ми **єдиновірна братія** об'єднаємося в **братерський союз**... А також і **ворог Україну залишив**, тоді під цей слухний час до нас схиляйтеся...» [11, т. IV, отд. III, с. 420-425]. У черговому посланні до короля від 29 травня Тетеря писав, що він «намагався змінити до кращого становища **в Україні голів народу**» (польською: «...W tym czasie ad meliorem dispositionem w Ukrainie animos plebis») [11, т. IV, отд. III, с. 439].

Восени того ж року у таборі під Лисянкою на козацькій раді було ухвалено документ під назвою «Інструкція послам

Війська Запорозького, відправленим на Варшавський звичайний сейм, який відкрився 26 листопада того ж самого року» [4, арк. 545-586]. Його поруч з іншими старшинами другим підписав «Петро Дорошенко Осавул В[ійськ] Й[ого] К[оролівської] м[илості] Генеральний». У ньому містилися 75 пунктів, які відображали бажання козацької старшини упорядкувати релігійні, політичні, економічні, освітні, військові взаємовідносини між «**Україною**», «**Українським народом**» (на відміну від текстів Гадяцької і Чуднівської угод в «Інструкції» ці етноніми вживалися як відповідники «землі Руської» та «народу Руського»), «гетьманом», «Військом Запорозьким» з одного боку та «королем» і «станами Речі Посполитої» - з іншого.

«...З усім миром християнським припадаючи, слізю прошу: умилосердитися ви Великий Государ, Ваша Царська Пресвігла Величність, над **християнським народом**, а звольте від жорстоких **Лядських і бусурманських рук** церкви Божі і вірних православних християн ратними людьми з Севська і з Білгорода оборонити» [4, арк. 241-242], – йшлося у листі Івана Брюховецького до Москви від 21 січня 1665 р. У березневому листі до московського воєводи Б. Хитрово гетьман Брюховецький вживав таку лексичну конструкцію як «християнські люди»: «Також деякі міста вогнем і мечем були переможені, села всі і млини попалені, а **християнські люди** одні потрапили у вічний полон бусурманський, а інші від жорстокого меча погинули...» [6, с. 159–164]. 15 листопада того ж року полковник Стародубського полку Олександр Острянин повідомляв гетьмана Івана Брюховецького: «...З **єдиного прародителя** з благодаттю святого хрещення від святої води і Духа **народжені, яко єдині братія вольні** і без порушення були» [6, с. 63].

У лютневій 1666 р. «Інструкції» правобережного Війська Запорозького на сейм Речі Посполитої окрім всього йшлося про «постраждалих **українських людей**», яким під час постоїв докучало «військо наше піхотне, серденяцькі і запорозькі полки» (гольською: «Woysko nasze piechotne, półki serdeniackie u Zaporozkie, ponieważ ludziom zniszczonym *Ukrainskim* stanowiskami dokuczali»). У цьому ж документі також писалося, що не тільки в **Україні**, але в Короні і в

Великому К[ня]зівстві Литовському і де тільки **греко-руський православний неуніатський наш народ знаходиться**» (польською: «...nie tylko w Ukrainie, ale w Koronie y w Wielkim Xztwie Litewskim y gdziekolwiek *graecoruski prawosławny niewniacki znayduie sie nasz naród*»). Ще в одному лютневому посланні до царя Олексія Михайловича за 1666 р. гетьман Іван Брюховецький писав: «...Молю з усім вірним Військом Вашої Царської Пресвітлої Величності Запорозьким і **з усім Малоросійським миром православним християнським** пресвітлого Вашого Государева Престолу, щоб милостивим батьківським Вашої Царської Пресвітлої Величності радінням і заступленням **Малоросійський народ** [17] ...; силами своїми на Малоросійські і Великоросійські ваші Царської Пресвітлої Величності городи» (У царській грамоті-відповіді на ім'я гетьмана Івана Брюховецького від 26, VI. 1667 р. кілька разів згадувалося слово «Україна»: «...А те переписчики были посланы не **на раздражение в Украине народом**, но на лутчее успокоение, за доношением вас боярина нашего и гетмана...; в чем мы Великий Государь, Наше Царское Величество, яко над всеми вернейши вам и **всему посполству** поверили, и без всякого оскорбления людцкого тогда и ныне надеемся **между людьми в Украине** содержать...» [2, т. VI, с. 206]. По суті, у цьому гетьманському листі вперше на офіційному міжнародному рівні вживалася така лексична конструкція етнополітичного змісту як «увесь мир православний християнський Малоросійський», що уточнювалася такою виразною лексемою як «Малоросійський народ».

21 травня 1667 р. кошовий отаман Остап Васютенко писав з Коша до Гадяча: «Є нам дуже весна теперішня до великої печалі і кручини належна, коли не бачимо, щоб до **цілості** (про термін «цілість» див. нижче – Т.Ч.) **усього Малоросійського народу нашого** мала поміч від кого була:... що і той, який нам хліб до цього давав, нині камінь замість цього умислив подати...; щоб **нашу Отчину** до останнього розорення привести» [2, т. VI, с. 293-294]. 15 вересня до гетьмана Петра Дорошенка пише листа архімандрит Києво-Печерської лаври Інокентій Гізель у якому вживає словосполучення «наші славні Російські [і] **Українські народи країні**», а також про те до якого «великого розорення

і урону **Україна прийшла і народи** [для] війська зменшилися» [2, т. VI, с. 229-230]. Саме православному ієрарху Інокентію Гізелю належить пріоритет у вживанні словосполучення «український народ»: «Усім то є зрозуміло, що **той наш Український народ**, почавши між собою брань і не союз...; щоб **той народ наш** православному одновірному монархові, Його Царській Величності, з'єднався...; **християнські народи великі Грецькі, Словенські** і багато вигублені і **наш Руський народ** у всі кінці землі у неволі запровадженій...; міцні городи свої поблизу Запорозжя і **нашої України** побудували» [2, т. VI, с. 229-230]. Як бачимо, процес творення ентополітичного понятійного апарату був досить складним, адже навіть в одному листі населення, яке було підконтрольне Війську Запорозькому та Православній Церкві називалося по різному – «Український народ», «наш народ», «Руський народ», «християнський народ».

20 грудня 1667 р. гетьман Дорошенко разом з митрополитом Йосифом Тукальським у листі до київського московського воєводи П. Шереметева висловлювали своє невдоволення наслідками укладеного Андрусівського перемир'я: «І про **Малоросійську землю обопольних Задніпрських народів** постанову вчинили і від Війська Запорозького не тільки, щоб послам повеліли бути, і відома про ту постанову не учинили, і тим де Великі Государі договірство порушили...; І про той же учинений мир між християнськими государями усіх благ до **Малоросійського народу** і великий спокій сподіваємося» [2, т. VI, с. 239] (З царської грамоти московському воєводі в Ніжині Івану Ржевському від 18. II. 1668 р.: «А мы оба великие государи християнские, под обороною крепкою постановленья, имея союз и слученья сил, **всєя Украину** заступати и обороняти...; на **оборону Украины** и с бояры нашими и воеводы многие рати посланы с Москвы» [2, т. VII, с. 45]. У грамоті Олексія Михайловича до Війська Запорозького Низового від 8. III. т. р. близько десятка (!) разів уживається слово «Україна», зокрема: «...От вихождения бусурманских [сил] **в Украину**...; отвращая Крымские войны **от Украины**...; что бусурманы **в Украину** не приспели...; о великом промысле впредь **обороны Украины**...; вашею верною службою **в Украине**» [2, т. VII, с. 49]. У відповіді полковника Григорія Дорошенка і писаря

Лукаша Буслевича на статті московського стряпчого В. Тяпкіна від 20 січня 1668 р. читаємо: «І гетьман Виговський і уся їх військова старшина і духовні стани руками своїми підписали на том, що **усій Україні обопольних народів Дніпра**, окрім Його Королівської Величності, ні у якого Великого государя християнського у підданстві не бути...» [2, т. VI, с. 249; 3, с. 191-192]. Власне, цей вислів засвідчував той факт, що старшина Війська Запорозького поширювала назву «Україна» як на Лівобережжя так і на Правобережжя. При цьому термін «народ» використовувався в множині і застосовувався щодо маркування підвладного правобережним та лівобережним гетьманам населення Війська Запорозького. Звертає на себе увагу і практика одночасного уживання представниками генеральної старшини стосовно підвладної Війську Запорозькому території таких локалізаційних лексем як «Малоросійська земля обопольних народів Дніпра» та «уся Україна обопольних народів Дніпра».

Відповідаючи на пропозицію московського стряпчого В. Тяпкіна про обрання гетьмана представники гетьмана Петра Дорошенка наголошували на тому, що «над козаками на гетьманство, на полковництво, на сотництво і на усіякі уряди обирали їм козакам своїх природніх і старих козаків, кого військом полюблять, а іноземців і **не природнім українським дітям** ні в які начальства і уряди не вибирати; а зараз у Великого Государя, Його Царської Величності, вибраний в гетьмани не **природній український козак**; також де і інші полковники і урядники у Його Царської Величності над козаками багато іноземців, Волохи і не **природні козаки...**» [2, т. VI, с. 250-251]. Отже, «природні українські діти» та «природні і старі козаки» протиставлялися «іноземцям» і «волохам», що засвідчувало наявність як етнічного так і соціального «іншування» у середовищі провідної старшини Війська Запорозького, тобто існування уявлень щодо розмежування між етносом «українських дітей» та «іншими» – «неукраїнськими», а також між станами «козаків» та «некозаків». Остання претензія стосувалася, несправедливого обрання, на думку правобережців, на гетьманську посаду Демка Ігнатовича (Многогрішного), який хоча й пройшов усі «кар'єрні щаблі» Війська Запорозького, але

все ж таки походив з «поспольства», адже він був народжений у простій селянській родині.

В одному універсалі до жителів Новгород-Сіверщини за лютий 1668 р. гетьман Іван Брюховецький писав: «...Москалі з нами хитро поступають, бо з ляхами помирившись, з обидвох рук, це є їхнє московське і лядське, нас Військо Запорозьке **і весь Український народ християнський вигубляти, і Україну, отчизну нашу**, до основання розоряти постановили... Но за згодою усієї старшини і черні Війська Запорозького радою, оних з **Українських кріпостей** зігнати умислили зараз...; щоб ми про **таке московське і лядське нам в Україні** неприхильному намірі знали, приготовлену пагубу чекати, а самих себе і **весь Український народ** до знаного упадку про себе не переживаючи приводити мали...; уже за милістю Божою із знатних **Український кріпостей** неприятелів москалів наших промислом... повиводили; **Україна, отчизна наша мила** знищена і добробутне людське життя розорилася...» [16, арк. 33-34 зв.; 2, т.VII, с.40-41]. 30 квітня 1668 р. Петро Дорошенко повідомляв московського воєводу П. Шереметєва: «...Між **народом же християнським** зовсім не бажаю кровопролиття» [2, т. VI, с. 254].

А тому, зважаючи на розділ України згідно з положенням Андрусівського перемир'я, Петро Суховієнко у жовтні 1668 р., закликає правобережних і лівобережних українців до єднання проти зовнішніх ворогів: «... І **всьому єдиноутробному**, на цьому і тому боці Дніпра проживаючому, **християнському народові**, об'являю і повідомляю і застерігаю, щоб ви в союзі і собою милої любові і милості **братерської** зв'язані міцно, твердо і непорушно перебуваючи» [2, т. VII, с. 84-86].

У дипломатичній «Інструкції» Івану Дуб'язі, харківському полковнику, послу до Москви від 9 листопада 1668 р. відзначалося: «...Воеводы чтоб над **нашими люд[ь]ми** в тех городах не были, в которых живут казаки, буде в котором бол[ь]шом городе полковник, в меншом сотник или атаман, а над **всенародием** войт имеет бытии, по **извычаю нашему Украинскому**. Не для чего иного и Серко, с городами соединяясь, **на Украину** вдаль пошел» [2, т. VII, с. 115]. 1 січня 1669 р. в дипломатичній «Інструкції» послам Війська

Запорозького на чолі з П. Забілою до московського царя писалася: «...**Від нас Війська Запорозького і від усього народу християнського Малоросійського...**» [2, т.VIII, с. 23-27; 15, с. 484, 486].

Досить цікавим, з точки зору уживання слова «Україна» є закличний лист шляхтича Феофіла Бобровича, якого Петро Дорошенко зумів перетягнути на свій бік. Отже, 20 січня 1669 р. він пише: «Господи Боже, погибель усім вам старшим і меншим, отцям і маткам, молодим і старим і всьому **єдиноутробному братству моєму посполитому Українському**, на цьому і на тому боці Дніпра проживаючому християнському народу!; ...Усім твоїм люблячим **сином моєї єдиноутробної братії, усьому православному народу, в Україні живущим**, прогlašаю...; як колись козаків **на Україну** цього боку тільки один полк був...; знести **бідну Україну** постановили, від чого, як милу свою в ній же народжених, **отчизну і вас всіх одного плоду будучих**, і від ситцевої пагуби остерігаю і відводжу...; **матко мила отчизно, бідна Україна...**» [2, т. VII, с. 46-48]. Очевидно, що при складанні цього листа автор використовував за зразки для його написання відомі патріотичні універсали Івана Брюховецького та Петра Суховієнка за 1668 р. Зробити такий висновок можна зробити з огляду на уживання Ф. Бобровичем таких понятійних словосполучень як «матка мила отчизна», «вас всіх від одного плоду будучих», «бідна Україна», «погибель усієї України» тощо. Однак він також застосовує й нові, порівняно з універсалами Брюховецького і Суховієнка, лексеми з прикметником «Український/Українний».

У лютому 1669 р. полковником Яковом Лизогубом було написано листа до переяславського полковника Дмитрашки Райчі: «А Петро Дорошенко святого миру між обома сторонами братолюбства і **з'єднання бажає...**; і розуміє він, що і гетьман Дем'ян Ігнатович не захотів би того утверджувати **роздвоєння між Україною**, яка нікому тоді з **українських людей** [як] в минулі часи не буде корисною, точно **чужим народам** на користь» [2, т.VIII, с.115]. Дмитрашко Райча відповідав, що «бажає бути у зєднанні; а що **в Україні** розрив учинився, і то не є від Петра

Дорошенка, але від Івана Брюховецького і від інших» [2, т. VIII, с. 116].

15 лютого 1669 р. Демко Ігнатович пише листа московському цареві з Седнева: «...У вас, Великого Государя Нашого, Вашої Царської Пресвітлої Величності **з усіх сторін і націй і з України** завжди бувають відомості» [2, т. VIII, с. 128]. У травень т. р. у «Статтях на яких Дорошенко піддався Турському султану» у ст. 9 читаємо: «А як відомо **руський народ** нині розділений в різних країнах людей, а мають єдину і ту ж віру з Греками, не тільки у цих країнах, але і в інших частинах і по границях, зокрема з єдиної країни Перемишля, Самбора і від града Києва і далі навіть на дванадцять миль з другими країнами, з річки Вісли, і з іншими третіми країнами, зокрема від Мемна, і з четвертої країни від Севська і Путивля, всі суть козаки» [2, т. VII, с. 219]. У ст. 11: «А як відомо **народ Руський не має іншого язика крім природного**» [2, т. VII, с. 219].

6 травня 1669 р. гетьман Петро Дорошенко писав до московського воєводи Г. Ромодановського: «...Токмо узників на Москве, в ссылке и в заключении будучих, **братия, приятели и кровные Украинския люди** на меня досаждают...; доколе с Москвы их племянники могли в отеческия страны возвратити; и хотя **в Малороссийском народе** уряд гетманства на себе ношу» [2, т. VII, с. 185]. 10 липня 1669 р. Демко Ігнатович писав до московського царя: «...З **усім християнським народом** про швидкі посилки і про указ...» [2, т. IX, с. 34-35].

У політико-публіцистичному творі «Пересторога Україні», який було написано невідомим автором наприкінці 1660-х рр. неодноразово вживалося поняття «народ». При цьому під «народом» можна було зрозуміти як «українців» так і «козаків»: «Всілякі в інтрати **українці** на себе беруть, від чого шаліючи, **яко народ** простий і безрозумний, унівець обернулися. Панувати бовем їм не можна і жоден монарха того їм не позволить, аби простий народ монархам мав бути рівним сусідом, чого і Бог не дав простакам. Коли ж **українці** такого є розуму благого, що хотіли бути, що неподобно, аби над ними не було монарха жодного, ані зверхності якої, яка б не припустила без карання злості жодної... Що побачити може кожний поза границею московською, як живуть **українці** на

вольностях...; Же **козаки** самі **Україну** згубили, до спустошення своїм не радінням і глупством приправили, ані її утримуючи і правлячи, як інші мудрі **народи**, **Україною** не можуть і не вміють; А скоро обваруєш віру і все, що належить вірі і церквам і всілякому народові згідно пактів Гадяцьких, або і варувань якщо буде при цареві, завжди **українці** посли, тоді тобі **вся Україна** вічно і вірно голдувати буде...; А тільки пильно то варувати **Україну** треба, же не треба сидіти і убезпечати на турецькі і татарські оборони, бо поляки коли колвек, якщо не мечем при допомозі московській, тоді з королівства Польського поступивши, туркам і татарам відлучить їх від **українців**, же не будуть **козакам** помогать турки і орди» [14, с. 133-137].

27 січня 1670 р. напередодні підтвердження Андрусівського перемир'я частина козацької еліти у складі наказного гетьмана Я. Лизогуба, лубенського полковника Г. Гамалії, наказного чернігівського полковника І. Пригари, полковників кількох кінних полків М. Раєвського, І. Вербицького, І. Шульги зверталися до сотників, городових отаманів та населення одного з лівобережних полків із закликом підтримати гетьмана Петра Дорошенка, який «Милістю Божою і своїм щирим старанням привів було **усіх українських людей по обох боках Дніпра і Військо Запорозьке до повного бажаного братерства й одності**» [2, т. IX, с. 181-185]. У травні того ж року в дипломатичній «Інструкції» Війська Запорозького (П. Дорошенка) послам на Острозьку комісію відзначалося: «п.12. Доми, хутори, фільварки і всілякі землі козацькі від всяких купно поборів і податків, які б не були **з України на всенароддя** накладені...; п.21. Митрополита Київського, щоб оного, його ж всі духовні і мирські **Руського православного Українського народу** чини з гетьманом і з Військом Запорозьким вільним вибором виберуть пастирем...; і усі **чини православно-російські Українські** не дозволяють...» [2, т. IX, с. 196-208].

Стосовно генези понятійного творення такої мовної конструкції як «українські люди», то історик Т. Вілкул відзначала синонімічність функціонування лексем «народъ/народи» і «людие» у творах ще літописців Русі-України, а також зробила висновок, що у текстах давньоруського часу (XI – XIV вв.) близько 10 тисяч разів

зустрічається слово «людие» і тільки близько 300 разів – «народъ» [5, с. 53]. При цьому дослідниця звернула увагу на полісемантичність уживання слова «народъ» під яким на той час розуміли такі значення як «люди», «толпа», «населення», «сторона», «племя» тощо. Очевидно, що давньоукраїнські книжники уживаючи такі лексеми як «народ» і «люди» копіювали і перекладали їх з грецьких церковних текстів [5, с. 62]. Окрім того, звертає на себе увагу та обставина, що у цьому та в інших випадках дані словосполучення у багатьох випадках застосовувалися при написанні із займенником «усі/всі».

* * *

Отже, існував досить великий семантичний ряд для позначення гетьманами і старшиною Війська Запорозького у другій половині XVII ст. підвладного їм населення у колишніх східних воєводствах Речі Посполитої за допомогою: слів – «народ», «народи», «всенародіє», «люди», «приятелі», «діти», «поспільство», «жителі/обивателі», «братія» (Означення «братія» може означати усе населення підвладне гетьманам Війська Запорозького, включно з жінками і дітьми, а може тільки козаків – Т.Ч.), «українці»; простих словосполучень – «руський народ», «українний/український народ», «малоросійський народ», «вільний народ», «шляхетський народ», «пречесний народ», «місцевий народ», «наш народ», «український християнський народ», «православний народ», «єдиноутробні сини», «єдиноутробна братія», «єдиновірна/одновірна братія», «наша братія», «природні діти», «природні українські діти», «православні християни», «кровні люди», «християнські люди», а також складних словосполучень – «сини єдиноутробної братії, усього православного народу, в Україні живущого», «усі українські люди по обох боках Дніпра і Військо Запорозьке», «усіх, одного плоду будучих», «усе вірне Військо Запорозьке і весь мир Український Малоросійський», «люди православні християнський народ, особливо Військо Запорозьке старожитне [і] їх місця [-] славне низове Запорожжя», «єдиноутробне братство посполите Українське», «все Військо Запорозьке з усім християнським народом» тощо.

При цьому «народ» в мовному тезаурусі гетьманів і старшин Війська Запорозького означувався такими «модернізованими» семантичними маркерами: по-перше,

етнополітичним як «наш», «мій», «той»; по, друге, етнічним – «руський», «рутенський», «український», «малоросійський», «малоруський» (при цьому усі ці прикметники застосовувалися до одного ж і того ж територіального об'єднання жителів); по-третє, ранньонаціональним – «єдиноутробний»; по-четверте, релігійним – «християнський», «православний», «одновірний», «греко-руський православний неуніатський»; по-п'яте, соціальним – «народ обох станів» (тобто світський і духовний) та «шляхетський народ» (вища верства), «природні українські козаки» (військова верства); по-шосте, політичним – «вільний»; по-сьоме, соціополітичним – «простий»; по-восьме, територіальним – «обопольні народи», «задніпрські народи», «українські народи», «місцевий народ», «тутейший народ» (у цих словосполученнях виразно проступало політичне розділення підвладних гетьманам жителів на тих, що жили на Правобережжі, і тих хто мешкав на Лівобережжі); по-дев'яте, міжнародно-територіальним – «крайні народи» (стосовно Польщі, Московії чи Туреччини) тощо.

Частота вживання слова «народ» збільшується у 1660-х рр. і саме у цей час в офіційному дискурсі Війська Запорозького поступово починають з'являтися такі словосполучення як «український народ», «українські люди», «українські діти». Ці синтаксичні понятійні маркери тільки з вигляду мали географічне наповнення, а насправді окреслювали етнічну сукупність людей на певній території. З «легких рук» Інокентія Гізеля (1667) та Івана Брюховецького (1668) лексична конструкція «український народ» невдовзі перетворюється на стійке словосполучення.

У цей час слово «народ» тільки починало ставати узагальнюючою категорією етнічного та політичного визначення населення Війська Запорозького. Проміжною ланкою виступали окремі лексичні моделі – *«Україна і Військо Запорозьке»*, *«Військо Запорозьке і увесь християнський народ»*, *«всі українські люди по обох боках Дніпра і Військо Запорозьке»*, *«уся Україна обопільних народів Дніпра і усе Військо Запорозьке»* тощо. Розуміння слова «народ», що йшла від архаїчного сприйняття народу як окремого етносу, який проживав у східних воєводствах Корони Польської та південно-східних воєводствах Великого князівства Литовського еволюціонувало у напрямі назви об'єданого Військом

Запорозьким державного об'єднання усіх суспільних станів, тобто можливі говорити про початковий процес творення протягом другої половини XVII ст. ранньомодерної української нації.

Термін «народ» також означав сукупність православних християн, а «Україна», так само як і більш старовинна «Русь», з точки зору офіційних представників Війська Запорозького була заселена людьми, які входили до «християнського народу». У багатьох випадках поряд з іменником «народ» уживався займенник «наш», щоб відокремити «своє» від «чужого». Зокрема, прикметник «український» починає стосуватися «нашого звичаю» та «руської мови» і саме у такому розумінні окреслює поле культурних відмінностей «свого» від «чужоземного».

Джерела та література:

1. Архів Головний актів давніх у Варшаві. – Ф. «Архів дому Радзивілів», від.V, №18112/4.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России: [В 15-ти т.]. – СПб., 1861 –1892.
3. Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. – Т.1. – 1858.
4. Бібліотека Музею Чарторийських у Кракові. – Од. зб.402.
5. Вилкул Т. «Людьє» и князь в конструкциях летописцев XI – XIII вв. – К., 2007.
6. Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским. – Ч. I. – 1858.
7. Лисяк-Рудницький І. Дослідження з козацької історії //Він же.Історичні есе.–К.,1994.– Т.1.
8. Національний архів Швеції. – Ф. «Cosacica», ч.1; Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. – Ч.III. – Т.VI. – К.,1908. – С.332 – 337; Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII – XVIII століття) / Упор. Ю. Савчук. – К., 2008. – С.64-70.
9. Оляничин Д. Пункти Івана Виговського українським послам на варшавський сейм 1659 року // ЗНТШ. – Т. ССІІ. – Львів, 1991.
10. Памятники, издаваемые Киевскою комиссией для разбора древних актов. - К., 1898. – Т. III.

11. Памятники, издаваемые Киевскою комиссиею для разбора древних актов. – К., 1898. – Т. IV. – Отд. III.
12. Сисин Ф. Поняття нації в українській історіографії 1620-1690 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.1. – К., 1992.
13. Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Український історичний журнал. – 1995. – № 4.
14. Український історичний журнал. – № 5. – 1991.
15. Універсали українських гетьманів. – Київ-Львів - 2004.
16. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. КМФ – 7, оп.1, од. зб.492.
17. Словами «народ», «народи» ще у біблійних текстах позначали територіальне об'єднання людей, яке походило від спільного прабатька (Ерусалимский К. Понятия «народ», «Росия», «Руская земля» и социальные дискурсы Московской Руси конца XV–XVII в. // Религиозные и этнические традиции в формировании национальных идентичностей в Европе. Средние века – Новое время / Под ред. М. В. Дмитриева. – Москва, 2008. – С.137-179). За часів князівської Русі під цими словами могли також розуміти окремі зібрання людей (Вилкул Т. В. «Людьє» и князь в конструкциях летописцев XI–XIII вв. – Київ, 2007. – С. 52).
18. Longworth P. The Cossacks. – New York, Chicago, 1970.

References

1. Arhiv Golovnyj aktiv davnih u Varshavi. – F. «Arhiv domu Radzyviliv», vid.V, №18112/4.
2. Акты, odnosjashhyesja k ystoryu Juzhnoj y Zapadnoj Rossyy: [V 15-ty t.]. – SPb., 1861 – 1892.
3. Вантыш-Каменский D. Ystochnyky malorossyjskoj ystoryu. – Т.1. – 1858.
4. Biblioteka Muzeju Chartoryjs'kyh u Krakovi. – Od. zb.402.
5. Vylkul T. «Ljud'e» y knjaz' v konstrukcyjah letopyscev XI – XIII vv. – К., 2007.
6. Ystochnyky malorossyjskoj ystoryu, sobrannyye D. N. Вантыш-Каменским. — Ch. I. – 1858.
7. Лысяк-Рудныц'кы I. Doslidzhennja z kozac'koi' istorii' // Vin zhe. Istorychni ese.–К.,1994.–Т.1.

8. Nacional'nyj arhiv Shvecii'. – F. «Cosacica», ch.1; Arhyv Jugo-Zapadnoj Rossyy, yzdavaemyj vremennoj kommysyeju dlja razbora drevnyh aktov. – Ch.III. – T.VI. – K.,1908. – S.332 – 337; Ukrai'na – Shvecija: na perehrestjah istorii' (XVII – XVIII stolittja) / Upor. Ju. Savchuk. – K.,2008. – S.64 – 70.
9. Oljanchyn D. Punkty Ivana Vygovs'kogo ukrai'ns'kym poslam na varshavs'kyj sejm 1659 roku // ZNTSh. — T. CCII. — L'viv, 1991.
10. Pamjatnyky, yzdavaemye Kyevskoju kommysyeju dlja razbora drevnyh aktov.-K.,1898.-T. III.
11. Pamjatnyky, yzdavaemye Kyevskoju kommysyeju dlja razbora drevnyh aktov.-K.,1898.-T. IV. – Otd. III.
12. Sysyn F. Ponjattja nacji' v ukrai'ns'kij istoriografii' 1620 – 1690 rr. // Ukrai'na: kul'turna spadshhyna, nacional'na svidomist', derzhavnist'. – Vyp.1. – K., 1992.
13. Sysyn F. Hmel'nychchyna ta i'i' rol' v utvorenni modernoi' ukrai'ns'koi' nacji' // Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal. – 1995. – № 4.
14. Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal. – №5. – 1991.
15. Universaly ukrai'ns'kyh get'maniv. – Kyi'v-L'viv - 2004.
16. Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukrai'ny v m. Kyjevi. – F. KMF – 7, op.1, od. zb.492.
17. Clovamy «narod», «narody» shhe u biblijnyh tekstah poznachaly terytorial'ne ob'jednannja ljudej, jake pohodylo vid spil'nogo prabat'ka (Erusalym'skyj K. Ponjatyja «narod», «Rosya», «Ruskaja zemlja» y socyal'nye dyskursy Moskovskoj Rusy konca XV–XVII v. // Relygyoznye y etnycheskye tradycyy v formyrovanny nacyonal'nyh ydentychnostej v Evrope. Srednye veka – Novoe vremja / Pod red. M. V. Dmytryeva. – Moskva, 2008. – S.137–179). Za chasiv knjazivs'koi' Rusi pid cymy slovamy mogly takozh rozumity okremi zibrannja ljudej (Vylkul T. V. «Ljud'e» y knjaz' v konstrukcyjah letopyscev XI–XIII vv. – Kyiv, 2007. – S. 52).
18. Longworth P. The Cossacks. – New York, Chicago, 1970.

**«ВСЕ ЖИТЕЛИ УКРАИНСКОЙ ПОРОДЫ ...»:
языковая и сознательная эволюция понятия «народ» в
Войске Запорожском (вторая половина XVII в.)**

В статье раскрывается терминологическая сущность исторического словосочетания «украинные / Украинский народ». На основе историко-лингвистического анализа и других методов исследования текстов официальной документации Войска Запорожского второй половины XVII в. ученый заключает: тогдашнее понимание слова «народ», что шло от архаического восприятия народа как отдельного этноса, который проживал в восточных воеводствах Короны Польской и юго-восточных воеводствах Великого княжества Литовского эволюционировало в направлении названия объединенного Войском Запорожским государственного объединения всех общественных состояний, то есть можно говорить о начальном процессе создания в течение середины - второй половины XVII в. ранней современной украинской нации.

Ключевые слова: Войско Запорожское, «народ», «Украина», «Украинский народ», «Русский народ», Богдан Хмельницкий, Петр Дорошенко, раннемодерная нация.

Taras Chukhlib

**"ALL RESIDENTS OF UKRAINIAN BREED ...": linguistic
and conscious evolution of the concept of "people" in the
Zaporozhian Army (second half of the XVII century)**

The article reveals the terminological essence of the historical phrase "Ukrainian / Ukrainian People". On the basis of historical-linguistic analysis and other methods of studying texts of official documentation of the Zaporozhian Army of the second half of the XVII century. the scientist concludes: the then understanding of the word "people", which went from the archaic perception of the people as a separate ethnic group living in the eastern provinces of the Crown of the Polish and southeastern provinces of the Grand Duchy of Lithuania, evolved in the direction of the name of the Zaporizhzhya State Unification All-Public Unified Army states, that

is, one can speak of the initial process of creation during the middle - second half of the XVII century. an early modern Ukrainian nation.

Key words: Zaporozhian Army, "People", "Ukraine", "Ukrainian People", "Rus People", Bogdan Khmelnytsky, Petro Doroshenko, Early Modern Nation.

Отримано: 28.11.2017

УДК 94(477)“1770-1774”

Геннадій Шпитальов

ДУНАЙСЬКА ФЛОТИЛІЯ (1770-1774 рр.)

Метою дослідження є реконструкція процесу формування і бойової діяльності Дунайської флотилії в російсько-турецькій війні 1768-1774 рр. Досягнення поставленої мети потребувало вирішення наступних дослідницьких завдань, а саме: 1) визначити місце Дунайської флотилії у планах російського уряду і вищого командування під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр.; 2) з'ясувати особливості формування і проблеми будівництва флотилії; 3) конкретизувати функції і особливості бойової діяльності флотилії; 5) показати значення діяльності Дунайської флотилії у справі вирішення Чорноморської проблеми у 2-й пол. XVIII століття.

Об'єктом дослідження даної роботи є Дунайська флотилія періоду російсько-турецької війни 1768-1774 рр. Предметом дослідження є військова служба Дунайської флотилії 1770-1774 рр. Територіальні межі дослідження визначаються Дунайським театром бойових дій 1770-1774 рр. і включають території Південної України, Молдови, Румунії і Болгарії. Наукова новизна отриманих результатів полягає в комплексному дослідженні недостатньо розробленої у вітчизняній і зарубіжній історіографії теми формування і військової діяльності Дунайської флотилії в російсько-турецькій війні 1768-1774 рр. Матеріали роботи можуть бути використані при розробці проблем суднобудування, військової діяльності річкових флотилій Чорноморського басейну, історії запорозького козацтва, а також при розробці узагальнюючих

праць з воєнно-політичної історії Молдови, Румунії, Болгарії і Туреччини.

В цілому військові дії на Дунаї в 1770-1774 рр. показали, що Дунайська флотилія не виправдала очікувань російського уряду. Разом з цим треба відмітити, що уряд недостатньо розумів реалії, з якими довелось зіткнутися армії і флоту на Дунаї. Практика показала наступне: річки в Молдові і Волощині для військового суднобудування були непридатними; в прилеглому до Дунаю регіоні бракувало потрібної для флотських потреб деревини, транспортних засобів, а також фахівців суднобудівельної і теслярської справ; величезна віддаленість дунайського театру бойових дій від баз російського флоту робила справу вкрай витратною як у фінансовому плані, так і у часі. На все це накладалась і незадовільна організація з боку флотських служб, і незнання командуванням регіону, і брак досвіду російських моряків; досвід і знання набувались буквально на ходу. Разом з цим фахівці морської справи зібрали необхідні гідрографічні дані і набули неоціненного бойового досвіду, які стануть в нагоді в наступних російсько-турецьких змаганнях на Дунаї. Нарешті постало питання, а як же вплинуло будівництво російської військової флотилії на розвиток придунайського регіону? На це можна відповісти однозначно – призвело до марного знищення лісових ресурсів краю і обтяжило населення, яке не мало від того жодної користі. Найціннішу деревину росіяни забрали з собою, решту знищили. Суднобудівельний досвід, набутий росіянами в цій війні, надалі населенням Придунав'я не використовувався.

Ключові слова: бот, галера, галіот, шхуна.

Дунайська флотилія являла собою один із інструментів вирішення Російською імперією Чорноморської проблеми. Ця флотилія формувалась і діяла в період російсько-турецьких війн другої половини XVIII-XIX ст. Наразі науковому загалу пропонується історична розвідка, яка стосується найменш відомого періоду діяльності Дунайської флотилії, а саме 1770-1774 рр. Хоча діям російської армії на Дунаї в період російсько-турецької війни 1768-1774 рр. присвячена не одна фундаментальна праця, Дунайській флотилії не було присвячено жодної окремої студії, лише короткі згадки у

довідкових виданнях. Науковий інтерес до історії Дунайської флотилії виник лише останнім часом. Та й то він стосується переважно питань історії російського суднобудування. Для історії України дана тема цікава тим, що у складі Дунайської флотилії діяли запорозькі козаки. Що ж до висвітлення цього питання в науковій літературі Молдови, Румунії та Болгарії, на території яких розгортались головні події російсько-турецьких війн, то воно становить справжню лакуну.

Після розгрому росіянами головної турецької армії біля о. Кагул 21.07.1770 р. авангардні корпуси 1-ї армії генерал-аншефа графа П.Рум'янцева переслідували супротивника до самого Дунаю. Через дві доби, 23.07.1770 р., на Картальському мисі авангардний корпус генерал-майора Ф.-В. Баура захопив обоз і артилерію, яку візир не встиг переправити до Ісакчі. Тут відбулось перше зіткнення росіян з Дунайською флотилією турків. Артилерійським вогнем росіяни відігнали турецькі судна від берега. Вже 08.08.1770 р. при впадінні Пруту в Дунай, на взятих у волохів човнах, донські козаки захопили 5 турецьких транспортних суден з провіантом, які слідували на підкріплення гарнізону Рені. Два призові (трофейні) судна, кожне з яких могло прийняти на борт 120 бійців, росіяни переоснастили для військових операцій, встановивши на них легкі гармати. Управляли цими суднами серби із числа волонтерів [3, с. П₂-П₃; 16, с. 65-66; 18, с. 159]. Перший бій цього човнярського загону із турецькою флотилією відбувся 21.09.1770 р. біля островів супроти Рені. Турецька флотилія у 5 галер і 30 шайок (каїків) йшла Дунаєм з Ісакчі на підкріплення гарнізону Браїлова. У ході бою турки оточили два судна росіян і пішли на абордаж. Втім росіянам вдалося не тільки відбитися, а й потопити пострілом з гармати один турецький човен [3, с. С-С₂; 18, с. 169-170] (*карта бойових дій – с. 74*).

Після того, як 26.07.1770 р. корпус князя М. Репніна оволодів слабо укріпленим Ізмаїлом, кримський хан Каплан II Гірей, котрий після втечі з під Кагулу стояв із своїм військом у Буджаку, запросив у графа П. Рум'янцева (вже генерал-фельдмаршала) і командира 2-ї армії генерал-аншефа графа П.Паніна припинення бойових дій проти татар і вільного їх проходю до Криму через Очаків і Кінбурн. Не отримавши згоди від обох командувачів, хан прорвався на півострів

через нечисельні заслони запорожців. 21.08.1770 р. турецький гарнізон Кілії погодився здати фортецю генерал-поручику князю М. Репніну з умовою безперешкодного виходу на правий берег Дунаю з тим, щоб після переправи усі судна повернути назад в кілійську гавань. У такий спосіб 1-а армія отримала білше сотні суден. Ці судна П.Рум'янцев використав для перетину виходу турецьких суден в море кілійським гирлом і підтримував у турках думку щодо можливості форсування росіянами Дунаю. При цьому головні сили 1-ї армії зосереджувались у таборі біля прісноводного озера-лиману Ялпуг [3, с. Р-Р₃ ; 6, с. 360-362, 368, 370-376; 18, с. 144-149, 156]. Нарешті, 16.09.1770 р. 2-а армія П.Паніна штурмом оволоділа Бендерами, головною метою кампанії. Після цього кримський хан вирушив із Буджака до Криму, а Буджацька та Єдисанська орди прийняли присягу на вірність російській короні. Після цього, 28.09.1770 р. турецький гарнізон Ак-Кермена капітулював перед бригадою барона Й.Гельстрома на тих самих умовах, що були запропоновані М. Репніним гарнізону Кілії [4, с. Д₃, Ж₃, Л₃ ; 6, с. 379-385; 16, с. 68-75; 18, с. 166-168].

На початок листопада на лівому березі Нижнього Дунаю¹ турки продовжували утримувати Браїлів (Браїлу, Бреїлу), до якого з Ісакчі водою безперешкодно доправлялись підкріплення і припаси. Ще 29.09.1770 р. до Браїлова підступив корпус генерал-майора Ф. Глебова. Втім, кілька жорстоких штурмів успіху росіянам не принесли. З метою відволікання уваги турецького командування від Браїлова П.Рум'янцев вирішив поширити у краї чутки про свій намір форсувати Дунай нижче Ісакчі і провести диверсію проти Тульчі в вершині дельти Дунаю (в районі мису Чатал). Так, 08.11.1770 р., за наказом П. Рум'янцева, командир ізмаїльського деташементу (окремого корпусу) генерал-майор барон О. Вейсман² вислав в пошук на Тульчу загін гренадерів числом в 350 чоловік під командуванням секунд-майора Мекноба. Цей загін вийшов на човнах, зібраних в кілійському гирлі у місцевого населення. Човни були залегкі, через що на них не можна було встановити гармати. Прокравшись поміж

¹ Нижня течія Дунаю. Починається від м. Турну (Турно) і простягається до Чорного моря.

² Otton-Adolf Weisman von Weissenstein.

островів і очерету загін Мекноба в ніч на 10 листопада атакував Тульчу. Росіяни вибили турків з укріпленого табору, передмістя і захопили фортецю. Втім, залишатися в Тульчі, яка знаходилась за 23 версти від Ісакчі, де стояли головні сили турків, було небезпечно. Знищивши усі припаси і затопивши артилерію супротивника загін Мекноба повернувся в ізмаїльську гавань. На зворотньому шляху сильний вітер порозкидав російські човни, а деякі навіть заніс нижче Кілії. Диверсія росіян проти Тульчі сприяла здачі Браїлова. Нарешті, 10.11.1770 р. корпус Ф. Глебова увійшов у покинутий турками Браїлів. Після цього 1-а армія стала на зимові квартири в придунайських князівствах. Корпус генерал-аншефа П. Оліца увійшов в Бухарест, корпус генерал-фельдмаршала П. Рум'янцева розташувався в межиріччі Пруту і Сірету (Серету)³ із ставкою в Яссах, а корпус генерал-майора О. Вейсмана – в Ізмаїлі. На корпус О. Вейсмана покладалось завдання оборони кілійського рукава гирла Дунаю. Цей корпус розташовувався фронтом від гирла Пруту до Чорного моря і далі берегом моря по Дністру до Бендер. В розпорядження О.Вейсмана були передані всі судна армійської флотилії, головна частина яких зосереджувалась в Ізмаїлі [3, с. У-У₃ ; 5, с. Б-Б₂ ; 6, с. 388-389, 397-399; 16, с. 75-79; 18, с. 195-202].

Становище російської армії ускладнювалося ще й тим, що район військових дій був зовсім не вивчений, командування не мало навіть пристойних карт і планів місцевості. А між тим фронт по північному березі Дунаю був розтягнутий більш ніж на 750 верст (800 км). Туреччина протиставила 45 тисячам російських військ в три рази більшу армію, причому взаємодіючу з потужною річковою флотилією. Турецьке командування могло перекидати великі корпуси на лівий берег Дунаю по понтонних переправах, під прикриттям галер і фрегатів. У свою чергу, росіяни могли здійснювати переходи Дунаю лише на легких човнах. Правий (турецький) берег Дунаю високий і горбистий, а лівий (російський) – низький і зарослий очеретом. По правому берегу турки утримували лінію потужних фортець – Відін, Оршова, Нікополь, Сістов, Руцук (Русе), Туртукай, Сілістрія (Сілістра), Гірсово, Мачин,

³ Притока Дунаю. Впадає в Дунай біля м. Галац. (Не плутати із р. Серет, притокою Дністра).

Ісакча, Тульча; на лівому березі за турками залишалась Журжа (Джурджу) і Турно (Турну). Ширина в нижній течії Дунаю сягає від 600 м до 3 км. Тож перевага турецької флотилії була саме в ширині Дунаю. Успіх росіяни могли мати лише біля гирла Дунаю, котре являє собою плавні, вище яких знаходиться безліч порослих очеретом і деревцями мулких островів [6, с. 448, 456, 459; 13, с. 114; 17, с. 260-261].

Човни, зібрані росіянами у волохів, були переважно плоскодонні і могли бути використані лише на мілководних притоках Дунаю. Вести бойові дії можна було лише на трофейних турецьких суднах, але таких було обмаль. В грудні 1770 і в січні 1771 р. П. Рум'янцев купив за рахунок армійських коштів два великі судна, на яких до Кілії прибули грецькі купці. Ці судна були являли собою середземноморські галіоти галерного типу: довжина 75 футів, ширина 22 фути, вантажопідйомність до 6 тис. пудів при осадці 8 футів; без вантажу могли прийняти на борти по 400 чоловік при шести 3-фунтових полкових гарматах [19, с. 17-18].

Взимку на Дунаї розпочалась так звана мала (диверсійна) війна. Османське командування висаджувало чисельні десанти на лівий берег Дунаю і чинило диверсії проти окремих корпусів 1-ї армії, розквартированих у Східній Волощині. Для боротьби з цими десантами П. Рум'янцеву доводилось тримати на березі лінію укріплених форпостів з артилерією. У свою чергу, російські корпуси проводили рейди “поиски” (далі по тексту – пошуки)⁴ на правому турецькому березі. Рейдами на правий берег Дунаю П. Рум'янцев намагався утримати турецьку армію від переходу на лівий. Росіяни користувались з того, що турки контролювали лише найзначущі населені пункти прибережної зони, а поза ними бекетів і роз'їздів не тримали. (Це було пов'язано з тим, що турецьке командування могло тримати своїх вояків лише великими загонами, бо ті були схильні до грабунків місцевого населення, втеч з театру війни, а нерідко і до переходу на бік супротивника). Так, 05.01.1771 р. загін чисельністю в 120 арнаутів (волонтерів із числа балканських християн-перебіжчиків) під керівництвом штабс-капітана Монолакі переправився човнами через Дунай і атакував с. Остров, де

⁴ В тогочасній російській військовій термінології диверсійний рейд мав назву “поиск”.

розміщувалась турецька залога. Це зчинило неабиякий переполюх серед османського війська. 14.02.1771 р. О. Вейсман вислав на човнах сотню гренадерів в розвідку до Тульчі. Цей загін здійняв під Тульчею тривогу. 14.03.1771 р. розвідувальна човнярська команда козаків Браїлівського гарнізону захопила на ворожому березі неподалік Мачина три судна-шайки, кожне з яких могло взяти на борт до 200 чоловік і більше [5, с. Бз-Гз; 6, с. 420-423, 426-427; 19, с. 7-8, 23-56, 88].

Такі пошуки стали для російської піхоти основним видом бойової діяльності і вагомим джерелом поповнення плавзасобів. Це був активний спосіб оборони лінії фронту. Паралельно з цим, човнярські загони вели розвідку суднохідності Дунаю, обстеження правого (ворожого) берега і пошук підходящих місць для форсування річки. Турки, у свою чергу, також чинили пошуки малими групами на лівий берег Дунаю, але здебільшого для грабунку прибережних волоських поселень. Наїзди турків проходили без особливого успіху, оскільки по всьому березі росіяни тримали, форпости, пікети і розїзди. До цього всього слід додати боротьбу човнових загонів за дунайські острови, що використовувались як плацдарми для проведення диверсій. Ця “мала війна” велась обома сторонами здебільшого в нічний час з тим, щоб непомітно підійти до об’єкту, стрімко атакувати і відійти ще до того, як ранкова видимість дозволить супротивнику надіслати підкріплення.

Із самого початку кампанії 1771 р. російське командування перетворювало правий берег Дунаю на випалену пустку. Так, 24.03.1771 р. О.Вейсман підійшов на човнах до Тульчі і вибив звідти турецький гарнізон. Усі великі і середні турецькі судна, які знаходились у гавані без весел і вітрил, були спалені, а на 15 малих суден були посаджені родини тульчинських греків і молдаван, які забажали переїхати до росіян в Ізмаїл. По дорозі до Ізмаїлу загін О. Вейсмана захопив на Дунаї 6 середніх вітрильних суден. 16.04.1771 р. О. Вейсман взяв приступом Ісакчу, підірвав її укріплення, спалив склади, захопив чимало гармат, галеру і 33 шайки, після чого повернувся в Ізмаїл. Пізніше, щоб відтягнути частину турецьких військ від Нікополя, з якого підтримувався обложений корпусом М. Рєпніна Турно,

генерал-майору Г. Потьомкіну було наказано провести диверсію вище ф. Оршови. Так, 05.05.1771 р. генерал-майор Г. Потьомкін, який діяв у Крайовському Банаті, із загоном в 460 піхотинців перебрався на човнах і поромах на турецький берег і вдарив на м. Цибро (Цимбру). Запримітивши на річці росіян, турецькі родини покинули місто, а опір чинили лише яничари, котрі прикривали відступаючих. По захопленню міста Г. Потьомкін наказав забрати із турецьких складів скільки можливо провіанту, а самі склади спалити. Разом із складами згоріло і місто. Усіх християнських жителів (2620 душ) генерал наказав забрати із собою. В гавані росіяни взяли 14 великих суден і сотню човнів. Ті ж судна, які знаходились на березі для ремонту (4 транспорти і 17 шайок), були спалені [6, с. 333-442, 461-462; 19, с. 26-30, 37-42].

При підготовці до кампанії 1771 р. російський уряд, зважаючи на славні морські традиції запорозького козацтва, через генерал-прокурора О. В'яземського зробив запит Січовому Кошу про можливість запорозької флотилії вийти морем на Дунай. При цьому обіцялось щедре грошове жалування усім козакам, які візьмуть участь у поході. 31.03.1771 р. О. В'яземський на засіданні Державної Ради оголосив зміст листа кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського від 13.03.1771 р., в якому йшлося про готовність козаків вийти з Дніпра в море на човнах-дубах відразу ж по закінченні ремонту суден після минулорічної військової кампанії, яку запорозька флотилія вела в Дніпровсько-Бузькому лимані. Державна Рада постановила відіслати на Січ 5 тис. крб. для лагодження човнів з тим, щоб влітку запорозька флотилія підвозила на Дунай провіант для 1-ї армії [2, с. 77]. 02.06.1771 р. тисячна команда запорожців на 19-ти човнах-дубах при 18-ти фальконетах прибула до Кілії. П. Рум'янцев передав запорожців у відання генерал-квартирмейстера Ф.-В.Баура (фон-Бауера)⁵, який за фахом був інженером-гідротехніком і картографом. При цьому тисячну команду було поділено на два окремі п'ятисотенні

⁵ *Friedrich-Wilhelm von Bauer (Bawr)* в Росії Федір Вілімович Баур (Бавр, Бавер). У 1769 р. в чині генерал-майора перейшов з пруської служби на російську, де обійняв посаду генерал-квартирмейстера 1-ї (Дунайської) армії, з 1772 р. начальник генерального штабу російської армії, з 1773 р. генерал-поручик, з 1783 р. інженер-генерал. Залишив по собі праці: *Mémoires historiques et géographiques et militaires sur la Valachie*, 1778; *Carte de la Moldavie / Friedrich W. Bauer*, publisher: Amsterdam, 1781.

підрозділи, котрі діяли при російських корпусах генерал-майорів О. Вейсмана і генерал-майора Г. Потьомкіна, що базувалися відповідно в Ізмаїлі і в Ораші [23, с. 136-138].

Весною 1772 р. на Дунай з Дніпра прибула ще одна, така сама за складом людей і човнів, команда запорожців. Та влітку того року бойові операції були згорнуті через переговорний процес. На початку 1773 р. друга тисячна команда запорожців також була поділена на дві частини і передана у відання генерал-майора А. Мілорадовича і генерал-майора О. Суворова. Обидві запорозькі тисячні команди (поділені на чотири п'ятисотенні) залишалися на Дунаї до кінця війни. Упродовж військових кампаній 1771-1774 рр. суттєва частина усіх бойових операцій на Дунаї покладалась на запорозькі човнярські загони. Запорожці покрили себе славою у 1771 р. під Кілією, Тульчею, Ісакчею, Ізмаїлом, Гірсово, а у 1773 р. під Гуробалами, Сілістрією, Туртукаєм, не втративши у боях жодного свого судна. За свої подвиги на Дунаї запорожці, крім грошових премій від командування армії, були нагороджені імператрицею медалями (старшини, які були командирами команд отримали нашійні золоті медалі на андріївській стрічці, а рядові козаки – нашійні солдатські на георгіївській стрічці) [1, с. 130, 288-289; 23, с. 139-140].

Тим часом російський уряд розпочав військове суднобудування *“на Днепре, Днестре или других воложских и молдавских реках”*.

З цією метою ще наприкінці жовтня 1770 р. для обстеження гирл Дніпра, Дністра і Дунаю Адміралтейств-колегія відрядила експедицію на чолі з капітаном 1-го рангу І. Нагаткіним. До складу експедиції І. Нагаткіна входили фахівці галерного флоту: штаб-, обер- і унтер-офіцери, штурмани, підштурмани, матроси, солдати, писарі, майстри по лісозаготівлі, суднобудівничі майстри-комендори, підмайстри, десятники з щоголової, весельної, канатної, корпусної справ і т. д. На початку 1771 р. капітан І. Нагаткін розподілив роботу по опису річок наступним чином: опис Дніпра до о. Хортиця було доручено капітану 2-го рангу П.фон-Дезіну; опис Дністра вище Бендер – капітану 2-го рангу О. Бешенцову; опис Дністра від Бендер до Чорного моря і морські береги до Хаджібея та Ізмаїлу – капітан-

лейтенанту Мавріну; опис Дунаю – капітан-лейтенанту Третякову і лейтенанту Васильєву (у 1772 р. Третякова і Васильєва змінять капітан-лейтенант Ломан і лейтенант Зубов); опис Пруту було доручено лейтенанту Полубояринову; опис Сірету – мічману Гловову; опис Олти – лейтенанту Риндіну. Особлива увага була прикута до пониззя Дніпра, починаючи від о. Хортиця. (Дніпро нижче о. Хортиця, а також береги і прибережні глибини Чорного моря до самого Дунаю були описані частково і нашвидкоруч командированими нижніми чинами флоту під час експедиції запорозької флотилії на Дунай. Дніпровський лиман до кінця 1771 р. був часково проміряний штурманом Кутийхіним, а дані про урочища і глибини записані за “сказками” запорозьких старшин човнярської військової команди, що несли дозорну службу в гирлі Дніпра. Роботи з проміру річок і лиманів Північного Причорномор’я і лівого берега Дунаю завершилися лише восени 1772 р. Зібрані дані показали, що будівництво морських суден з великою осадкою на усіх вищевказаних річках неможливе [7, с. 731-732, 742, 745].

По прибутті на Дунай команда І. Нагаткіна, згідно указу Адміралтейств-колегії, потрапила у повне розпорядження П. Рум’янцева. На початку червня 1771 р. П. Рум’янцев передав морську команду І. Нагаткіна у корпус генерал-майора О. Вейсмана. У справах суднобудування І. Нагаткін залишався у підпорядкованні головнокомандувача. Маючи намір запровадити на Дунаї регулярну флотилію, П. Рум’янцев наказав І.Нагаткіну віднайти в Молдові ліси, придатні для суднобудування. Також І. Нагаткін мав підготувати креслення галери, а приставлений до І. Нагаткіна “ластовых судов мастер” Г. Карчебніков мав підготувати креслення транспортного боту. В допомогу І. Нагаткіну молдовський диван надав місцевих майстрів з будівництва човнів і порадив влаштувати верфі в містечках Шербешті і Максименах. Кращий будівельний ліс виявився в урочищі Кугурлуй і м. Пятрі. У лютому почалась заготівля лісів, а в місцях, призначених для будівництва, – будувались спеціальні млини для розпилу лісу на дошки. На склади законсервованої Брянської верфі ⁶ для пошуку гармат, якорів, блоків і

⁶ Суднобудівельні роботи на цій верфі були згорнуті після закінчення російсько-турецької війни 1736-1739 рр.

такелажу на 50 галер І. Нагаткін відрядив капітан-лейтенанта П. Третьякова. Із Брянська усі матеріали доправлялись водою до Києва (по Десні і Дніпру), а далі суходолом до Хотина і Ясс. В Малоросійській губернії, за наказом П. Рум'янцева,⁷ були запроваджені канатні заводи. Залізні деталі, матеріали і приладдя замовлялись в Тулі, Москві, Казані і Астрахані. Наприкінці січня 1771 р. І. Нагаткін прибув до Браїлова і оглянув місця, де раніше знаходилась турецька верф для будівництва гребного флоту на Дунаї. Вігідними для будівництва виявились місця біля Галаца – при гирлі Сирету, біля озер Катущі і Маріни, а також біля Рені – при гирлі Пруту. Останнє було визнане кращим, оскільки береги Дунаю тут були високими і не підтоплювались під час весняного водопілля. Однак там спуск суден на воду можна було здійснювати лише ранньою весною. Тим часом місце, придатне для спуску суден упродовж всього року, виявили біля фортеці Журжі. Однак ця фортеця знаходилась на краю слабкого правого флангу 1-ї армії і постійно перебувала під загрозою удару як з боку турків, так і з боку австрійців, які зайняли ворожу позицію до Росії [19, с. 17-21].

Наприкінці квітня 1771 р. І. Нагаткін отримав від очільника Адміралтейств-колегії генерала від флоту графа І. Чернишова *“план нового рода судна морского и речного, выдуманого новоприезжим и в службу нашу принятым англичанином адмиралом Ноульсом, которого знание и искусство свету довольно известны. По отменности его может оно показаться не столь способным, а особливо в ходу, но в том Вы ошибётесь, для чего и рекомендую строить без всякой отмены и преубеждения”* [7, с. 732-733]. Відомий у світі адмірал, семидесятилітній баронет сер Ч.Ноульс⁸, був запрошений і прийнятий на російську службу у 1770 р. *“сверх комплекта”* і призначений на посаду генерал-інтенданта флоту як консультант із вдосконалення портів і проектування морських суден. Імператриця погодилась із вимогами Ч. Ноульса щодо його старшинства над російськими адміралами і подвійним у порівнянні з ними жалування, але відмовила надати

⁷ П.Рум'янцев, будучи командуючим 1-ї армії, продовжував виконувати обов'язки президента П-ї Малоросійської колегії (малоросійського генерал-губернатора).

⁸ *Sir Charles Knowles 1st baronet.*

повноваження генерал-адмірала (на той час це звання належало великому князю Павлу Петровичу) [22, с. 514-523].

Для Азовської флотилії Ч. Ноульс мав проектувати фрегати, а для Дунайської – шхуни. Шхуна Ч.Ноульса відносилось до класу однопалубних двощоголових шхун з опущеними напівбаком і напівютом: довжина корпусу 90 футів, ширина 24 фути і 6 дюймів, повна осадка 11 футів; вітрильне оснащення було комбінованим і передбачало два гафелі і горішні марселі на кожну щоглу, а на бушприті клівер, мідель-клівер і бом-клівер; артилерійське озброєння 12 одиниць 6-фунтових гармат. Креслення Ч. Ноульса переробив прикомандирований на Дунай корабельний майстер М. Портнов. Причиною стало те, що на місці не можна було знайти потрібної деревини. Для керівництва роботами по будівництву шхун І.Чернишов відрядив до І. Нагаткіна корабельного майстра В. Оксенгама⁹. Потрібне число шхун мав визначити П. Рум'янцев. Для початку фельдмаршал рекомендував І.Нагаткіну виготовити хоча б два судна, аби перевірити їхні можливості [7, с. 732-735; 9, с. 71-72; 11, с. 85-86].

Також І. Нагаткін отримав наказ П. Рум'янцева від 10.05.1771 р. щодо відрядження в Ізмаїл і Браїлів по одному офіцеру і майстру для ремонтування трофейних суден. На той час лише в одному Браїлові знаходилось 15 великих, 15 середніх і 96 малих трофейних човнів, які потребували ремонту або переробки. В Ізмаїлі ж знаходилось 43 трофейних судна, взятих впродовж весни під Тульчею. Куплені у грецьких купців галіоти галерного типу мали осадку в 13 футів, тож не могли використовуватися на мілководді. У червні 1771 р. граф І. Чернишов прикомандирував до І. Нагаткіна три команди галерного флоту. Перша команда числом в 100 матросів при 9 боцманах і боцманматах призначалась для опису Дністра і Дунаю. Друга команда – 3 галерні лейтенанти (Кашкін, Колокольцов, князь Шаховський), 75 галерних матросів і 40 адміралтейських робітників галерної і ботової справ, обер-офіцер “казначейской должности” і лікар, призначалась для суднобудівельних робіт на притоках Дунаю. Третя команда була артилерійська: 2

⁹ William Oksengam. Помер в Браїлові у лютому 1773 р.

констапеля, 12 канонірів і 20 солдатів морської піхоти. Тоді ж Дунайська флотилія отримала з Адміралтейств-колегії галерні і кончебасні (ботові) прапори [7, с. 733-736]. Крім того, генерал-майору О. Римському-Корсакову, якому було доручено управління Молдовським князівством, П. Рум'янцев наказав організувати робітників і матеріали для будівництва на Пруті і Сіреті козацьких човнів, числом в 150 одиниць. Паралельно П. Рум'янцев намагався налагодити будівництво грецьких ботів і турецьких кончебасів, довівши загальне число цих суден до двох сотень. Ці човни планувалося задіяти для десантування армії на правий берег Дунаю. Керував цими роботами І. Нагаткін, а після його відзиву в С.-Петербургу – капітан 2-го рангу П. Третьяков, пізніше – капітан 2-го рангу О. Бешенцов. Втім, за браком матеріалів і фахівців побудувати намічену кількість човнів не вдалося [19, с. 22; 25, с. 189].

Вся Дунайська кампанія 1771 р. була замкнена на фортеці Журжа (Джурджу). 01.03.1771 р. цю фортецю у турків відбив корпус П. Оліца¹⁰. Вже 29.05.1771 турки переправились на лівий берег Дунаю і з Нікополя в Турно і розгорнули наступ на Бухарест. Російський гарнізон Журжі здав фортецю на умовах почесної капітуляції і вільного проходу до своєї армії із знаменами, зброєю і майном. Після втрати Журжі головні сили 1-ї армії змушені були вести важкі бої в Східній Волощині впродовж усієї літньої кампанії 1771 р. 07.08.1771 р. корпус генерал-поручика графа Х. Ессена¹¹ спробував відбити Журжу, але змушений був відійти з великими втратами. Після розгрому турків під Бухарестом корпусом Х. Ессена 20.10.1771 р. російський авангард (полк карабінерів і 2 ескадрони пікінерів) підполковника князя Д. К. Кантеміра на світанку 24.10.1771 р. з нальоту атакував Журжу і вибив звідти малочисельну залогу турків. Між тим Турно росіянам взяти так і не вдалося. Надалі звідти постійно нависатиме загроза правому флангу російського фронту [19, с. 20, 83-85, 121, 153-155].

¹⁰ П.Оліц помер невдовзі після взяття Журжі. Замість нього головним командиром у Волощину було призначено генерал-поручика князя М.Репніна.

¹¹ У Волощину графа Х.Ессена було відізвано з Польщі (де він очолював корпус, що діяв проти польських конфедератів – союзників Туреччини). Це сталося після втрати Журжі внаслідок подання у відставку князя М.Репніна.

У ході кампанії потужні диверсії росіяни проводитимуть у пониззі Дунаю на ділянку турецького фронту Тульча-Гуробали аби відвернути увагу турків від своєї слабкої ділянки фронту, що знаходилась супроти лінії Відін-Сілістрія [6, с. 461-462, 471, 478]. Так, 19 червня корпус О. Вейсмана атакував Тульчу і турецьку флотилію, яка стояла в тульчинській гавані. Крім піхотинців і артилеристів О. Вейсман задіяв в операції флотську команду і запорожців. У ході серії важких боїв окремими загонами О.Вейсману вдалося відігнати турків з позицій і спалити 11 морських фрегатів (2- і 3-щоглових), 26 галер і напівгалер, а також захопити 43 військові човни [19, с. 96-109]. У липні на Дунаї сталася повінь, внаслідок чого прибережні низини (особливо лівого берега) були затоплені. Після цього до самого жовтня значних операцій воюючі сторони не проводили. Траплялись лише сутички під час розвідок. Так, наприклад, 02.08.1771 р. капітан І. Нагаткін провів рейд на турецьку сторону до гори Буджак і витримав бій на березі, у ході якого вдалося виявити зосередження ворожих військ під Мачином. Після цього основну ударну силу Дунайської флотилії І. Нагаткін перевів до Браїлова. Упродовж серпня-вересня човнові команди під керівництвом генерал-майора А. Мілорадовича проводили диверсії від Мачина до Гуробал. Внаслідок цих дій у турків від Дунайського гирла і до Сілістрії не залишилося жодного човна. Військові судна турецького флоту не могли зайти в Дунай з моря, оскільки Кілійський судохідний рукав знаходився під контролем росіян. Російські корпуси отримали можливість будь-коли переходити річку і розгортати дії в Добруджі [6, с. 464-468, 473-477, 481; 19, с. 128-129].

Коли ж П. Рум'янцев дізнався, що турки зосереджують сили в районі Руцук-Сілістрія для нового наступу на Бухарест, то знову наказав О. Вейсману провести в пониззі Дунаю потужну диверсію. 20-24.10.1771 р. О. Вейсман провів операцію у ході якої було захоплено Тульчу, Бабадаг (ставку великого візиря) та Ісакчу. Трофеї були просто величезні. Все, що не можна було забрати із собою, було знищено, а укріплення підірвано. Паралельно були захоплені і зруйновані фортеці Мачин (загоном бригадира А. Мілорадовича із Браїлова) і Гірсово (загоном полковника А. Якубовича із Ораша) за участю запорозьких човнярських загонів. Ці

операції дали змогу корпусу Х. Ессена на початку листопада розгромити турків під Бухарестом і повернути Журжу [6, с. 483, 486-488; 19, с. 156-169].

Впродовж кампанії 1771 р. в розпорядженні генерал-майорів О. Вейсмана і Г. Потьомкіна перебувало 67 суден, здатних прийняти на борти до 3 тис. чоловік: 6 грецьких галіотів (3 двоцоголові, 2 трицоголові і 1 одноцоголовий), 5 безпалубних (венеційських) ботів¹², 8 кончебасів¹³, 4 напівкончебаси, 4 мауни¹⁴, 2 великі гондоли¹⁵, 3 малі гондоли, 4 морські галери, 2 річкові галери, 28 франшкотів¹⁶ і 1 ялбот¹⁷. На цих суднах веслярами і матросами служили молдавани із помісячною платнею і провіантським забезпеченням. Вітрила на цих суднах практично не використовувались для скритності пересувань. Артилерія флотилії складалась із 12-ти 8-фунтових єдинорогів, 42-х 6-фунтових гармат і 130-ти легких 3-фунтових гармат і фальконетів. Малі ж судна впродовж зими мали служити для роз'їздів вздовж лівобережного фронту форпостів і були передані в розпорядження старших форпостних командирів на місця. На кінець жовтня галери і галіоти були приведені в ізмаїльську гавань, де їх прийняв капітан 2-го рангу О.Бешенцов. Ізмаїл став ремонтною базою флотилії. Ремонтувались судна в річці-протоці Велика Ріпіда, яка з'єднує озеро Кугурлуй з Дунаєм. Однак на галери і галіоти не вистачало ані такелажу, ані потрібної деревини на весла. При цьому до розвідки будівельного лісу на шхуни справа так і не дійшла. Зібрані ж в Молдові О. Римським-Корсаковим робітники для будівництва козацьких човнів повтікали. Все, на що спромігся І. Нагаткін, так це запропонувати П. Рум'янцеву місцеположення для нової верфі між озерами Малиною і Балтицею. Після черги жорстких, але справедливих, нарікань з боку головнокомандувача І. Нагаткін "захворів" і запросив у імператриці відставки. З переписки П. Рум'янцева з І. Чернишовим видно, що обидва були незадоволені діяльністю І. Нагаткіна, якого врешті довелось відкликати в С.-Петербургу.

¹² Плоскодонне безпалубне 20-24-весельне судно, призначене для прибережного плавання і десантних операцій; мало дві короткі щогли з латинськими вітрилами.

¹³ Великий морський 14-весельний човен з високою щоглою для прямого вітрила.

¹⁴ Великий транспортний човен, призначений для завантаження морських суден у портах з мілкими гаванями.

¹⁵ Плоскодонний річковий човен без щогли.

¹⁶ Велика 12-весельна шлюпка з щоглою.

¹⁷ Мала 6-весельна корабельна шлюпка.

Сам П. Рум'янцев про І. Нагаткіна писав імператриці наступне: *“капитан флота Нагаткин искренно и не обинуясь мне признался, что он сам несведущ в части построения судов и распорядить заведением того не может”* [6, с. 481, 488-490, 507; 19, с. 23].

Виходячи з цього, 27.11.1771 р. граф І. Чернишов наказав керівнику Брянської адміралтейської контори раднику інтендантської експедиції Адміралтейств-колегії М. Рябініну їхати на Дунай і замінити “хворого” І. Нагаткіна. У вересні, до прибуття М. Рябініна, усі справи Дунайської флотилії були доручені галерному капітан-лейтенанту П. Третьякову. Тим часом в Брянськ на зміну М. Рябініну із Адміралтейств-колегії було відряджено радника інтендантської (суднобудівельної) експедиції П. Полянського. В ордері до М. Рябініна граф І. Чернишов поставив наступні завдання: *“Вы уже известны, что положено строить 30 новородных судов, называемых шхунами, на которые и припасы заготовлены, но по сие время ни одного судна ещё не построено и лесов найдено только на три шхуны и три катера, то Вам стараться отыскивать лесов более, чтоб к будущей экспедиции не только те три судна, но и более построено было. Сверх того, что до берегового строения касается, имеете Вы командовать флотилиею. Имеете сколько можно продолжать начатую капитаном Нагаткиным опись реки Днестра, Прута, Сирета и Дуная”* [7, с. 737-738].

Для опису молдовських річок М. Рябінін взяв із собою капітана 2-го рангу П. фон-Дезіна, команда якого на той час завершила опис нижньої течії Дніпра). М. Рябінін прибув в Ізмаїл 29.01.1772 р. П. фон-Дезін фактично став заступником М. Рябініна по організації бойових операцій флотилії і гідрографічних промірів Дунаю. М. Рябінін зосередив увагу на забезпеченні діяльності флотилії і суднобудівництві. Заготівля будівельного лісу (соснові дошки і липові бруси) проводилася на Пруті і Сиреті, а також південному передгір'ї Карпат на р. Бістріці в районах м. Кимполунг і Берешті. Заготівельними роботами керував капітан-лейтенант Маврін. Корабельний майстер М. Портнов вираховував, що із вже заготовленого на дунайський верфях лісу можна побудувати 10 шхун довжиною в 90 футів, 3 шхуни довжиною в 70 футів і 7 шхун довжиною в 60 футів. До початку березня на

території Молдови і Волощини було віднайдено лісів ще на 20 шхун [7, с. 740, 742-743].

Доправлення матеріалів і будівельного лісу до верфей з Брянського адміралтейства було справою досить складною і витратною. Так, матеріали доводилось відправляти до Хотина з Києва на поштових конях і обивательських підводах. Щоголовий і весельний ліси (соснові стовбури) доправлялись із Польщі, для чого на станціях знаходилося по 600 “*обывательских подвод*” з кіньми і погоничами-власниками (найнятих російськими підрядчиками). Перевезення лісу з Хотина до Ясс і подальший сплав до гирл Пруту і Сірету здійснювались за рахунок Молдови. 29.12.1771 р. Державна Рада за присутності самої імператриці вирішувала питання стосовно того, чи будувати на Дунаї флотилію, або ж взагалі відізнати звідти морських служителів. Віце-президент Адміралтейств-колегії граф І.Г.Чернишов доповів, що на р. Сірет віднайдено потрібні ліси і інструменти, необхідні для будівництва, туди відправлено. Постановили будувати судна нарядом із молдаван аби не обтяжувати цією справою діючу армію. Однак в С.-Петербурзі не знали, що молдовські теслярі зовсім не знають суднобудівельної справи, а платню вимагають за свої послуги непомірну. П. Рум'янцев ще на початку грудня пропонував Державній Раді терміново розглянути питання будівництва потрібних для 1-ї армії суден у Воронежі і спускати їх Доном в Азовське море. Оскільки ще з літа 1771 р. Крим вже повністю контролювала 2-га армія В. Долгорукова, то пропозиція П. Рум'янцева мала сенс. За задумом П.Рум'янцева готові і оснащені судна з екіпажами мали прибувати на Дунай Чорним морем під прикриттям кораблів Азовської флотилії, яка отримала базу в Керчі [1, с. 142-143; 2, с. 136; 6, с. 508; 19, с. 22-23].

На початку 1772 р. в Державній Раді виникла ідея встановлення морської комунікації між Дунайською і Азовською флотиліями. П. Рум'янцев повідомив про це П.Третьякову і просив підшукати потрібне судно і надійного капітана, аби той зміг пройти до Кафи або до Керчі. В морський похід був споряджений грецький однощоголовий “*галиот малой пропорции*” (довжина 35 футів, ширина 15 футів, глибина інтрюму 6,2 фути), командиром якого був призначений лейтенант Г. Вельяшов. 08.03.1772 р. галіот

Вельяшова вийшов в море, але через сильний вітер і отримані пошкодження змушений повернутися в Кілійське гирло. На ремонт корпусу і щогл судна пішло п'ять діб. Після закінчення шторму галіот знову вийшов в море і попрямував, тримаючись берега, до мису Тендра. При цьому береги мису і глибини біля нього були детально описані. На своєму шляху Вельяшов двічі зустрічався з поодинокими суднами супротивника. У першому випадку турецьке судно ухилилось від зіткнення у морі, у другому – на одному з тендрівських островів вдалося захопити в полон 6 турецьких моряків, а їх судно примусити знятися з якоря і втекти. 23.03.1772 р. галіот Вельяшова прибув до Кафи, де його зустрів віце-адмірал О. Сенявін. З Кафи галіот, разом з кораблем “Хотин”, попрямував до Таганрогу, куди прибув 13.04.1772 р. Від Таганрогу галіот ходив до кубанських берегів. Там Вельяшов детально описав косу Довгу. Після повернення до Таганрогу разом із ескадрою капітан-лейтенанта Й. Салтанова прибув до Єні-Кале на з'єднання з ескадрою капітана 1-го рангу Я. Сухотіна. 14.06.1772 р. разом з ескадрою Я. Сухотіна прибув до Кафи, звідки через два тижні відбув на Дунай. 13 липня галіот Вельяшова повернувся в Кілію [6, с. 525; 7, с. 738-741].

У свою чергу 03.03.1772 р. віце-адмірал О. Сенявін вислав з Керчі на Дунай дубель-шлюпку під командуванням капітан-лейтенанта І. Баскакова. Ця дубель-шлюпка була виготовлена у 1770 р. в якості експериментального зразку, за кресленням самого О. Сенявіна. Це було гостродонне однопалубне судно: довжина 70, ширина 18, глибина інтрюму 6,5 футів; дві довгі щогли з трьома ярусами вітрил на прямих реях; артилерійське озброєння – 8 малих 4-фунтових гармат. 14 березня Баскаков підійшов до гирла Дунаю, але не міг увійти в річку через занадто потужний супротивний вітер і сильну водопільну течію. (Час для цієї експедиції було обрано вкрай невдало). 23 березня корпус судна дав сильну течу і команда змушена була, відрубавши якірний канат, викинутись за вітром на мілину. На мілині хвилі геть розтрощили судно, а команда із 68 чоловік врятувалася на плоту і була підібрана галіотом Азовської флотилії “*Перемириеносець*” капітана 2-го рангу Я.-Х. Кінсбергена, який ішов на Дунай слідом за дубель-шлюпкою Баскакова [7, с. 741].

На той момент назріло питання про організацію військової експедиції на Константинополь сушею і морем, про що Катерина II оголосила членам Державної Ради 24.01.1772 р. Генерал-фельдцейхмейстер граф Г. Орлов пропонував рішучий наступ на Константинополь ще на початку 1771 р., але тоді П. Рум'янцеву вдалося переконати імператрицю в неможливості такої операції через малу чисельність армії і відсутність плавзасобів для форсування Дунаю. Тепер же причиною поспіху була реальна загроза удару Австрії по російських військах, що розташовувались у Волощині і Молдові. З огляду на це дійсний таємний радник граф М. Панін навіть запропонував імператриці погодись на евакуацію 1-ї армії і згону волоського і молдовського населення в Єдисанську і Джамбуйлуцьку області з повним спустошенням придунайських князівств). За задумом Г. Орлова 1-а армія мала йти через Балкани, а додаткові частини зі складу 2-ї армії мали перекинути до Варни судна Дунайської і Азовської флотилій. Деталі операції обговорювались наприкінці січня 1772 р. у вузькому колі при імператриці – М. Панін, Г. Орлов, генерал-майор Є. Кашкін і адмірал Ч. Ноульс. На будівництво і спорядження суден для морської експедиції Катерина II виділила 100 тис. крб. Ці кошти були передані генерал-майору Є. Кашкіну. Той, як довірена особа імператриці в особливо делікатних справах, мав супроводжувати Ч. Ноульса до Ясс і представити останнього П. Рум'янцеву як організатора морської експедиції. І. Чернишов надав Ч. Ноульсу ад'ютанта – мічмана Г. Муловського (позашлюбний і єдиний син І. Чернишова, який ще гардемаріном проходив стажування на англійському флоті). Разом з Ч. Ноульсом *“для осмотра и исправления взятых у неприятеля и построенных вновь судов”* Адміралтейств-колегія відрядила з Охтинських верфей 50 найкращих корабельних теслярів. 25.03.1772 р. Ч. Ноульс прибув до Ясс [2, с. 142-146; 6, с. 428-430].

До середини березня 1772 р. 1-а армія була в готовності до походу на Константинополь. Експедиція мала розпочатися відразу ж, як турки відмовляться від продовження мирних переговорів на умовах Росії. 23.03.1772 р. Катерина II видала указ про підготовку Дунайської флотилії до морського походу і участі у ньому Азовської флотилії. На початку квітня адмірал

Ч. Ноульс надіслав ордер віце-адміралу О. Сенявіну, щоб той вислав на Дунай половину своїх суден, а кошовому отаману Запорозької Січі П. Калнишевському запропонував відрядити з Дніпра половину козацької флотилії до складу ескадри Азовської флотилії, яка призначалась для походу на Константинополь. На початку квітня 1772 р. Ч. Ноульс рекомендував В. Оксенгаму влаштувати верф в Ізмаїлі, а М. Рябініну – організувати перевезення по воді стапелів, елінгів і будівельного лісу, які раніше були зібрані у Галаці. Стосовно переробляння відбитих у турків суден для дій на морі Ч. Ноульс порадив П. Рум'янцеву відмовитися від цієї ідеї, оскільки переробка виліється у такі витрати, що ліпше буде будувати нові судна, а трофейні плавзасоби визнав за краще використовувати лише на Дунаї [2, с. 156, 166-167].

Слід зауважити, що Ч. Ноульс уникав безпосереднього управління справами Дунайської флотилії, виступаючи у ролі радника, а точніше – ментора. У своїх ордерах до командирів структурних підрозділів флотилії з того чи іншого питання Ч. Ноульс свої розпорядження камуфлював під рекомендації, наприклад: *“... разсудил я за полезное ...”*, *“... хочу я, дабы Вы указали...”*, *“... извольте приказать ...”* і т. п. В одному з ордерів М. Рябініну Ч. Ноульс прояснив свою позицію наступним чином: *“как высочайшее намерение Ея И. В. послать меня в здешние места в том состоит, чтобы привести находящуюся и вновь строящуюся флотилию в желаемое состояние, в чём весь предмет моего здесь пребывания и состоит. А по причине сего я не намерен входить во внутреннее течение дел, происходящих обычным порядком по команде. А Вы можете сии дела производить на том основании, как военный морской регламент и прочие указы повелевают, относя всё к донесению государственной адмиралтейств-коллегии”* [7, с. 744-745].

До перших чисел травня 1772 р. в Ізмаїлі корабельні майстри М. Портнов і В. Оксенгам заклали 4 шхуни проекту Ч. Ноульса (довжина 90, ширина 24/1, глибина інтрюму 11/4 фути). І. Чернишов надав право дати назви тим шхунам П. Рум'янцеву, що останній і вчинив. Перша шхуна, спущена на воду 02.12.1772 р., була названа *“Победослав Дунайский”*; друга, спущена 05.03.1773 р., названа *“Вячеслав”*; третя, спущена 14.03.1773 р., дістала назву *“Измаил”*; четверта,

спущена 14.05.1773 р., – “Браилов”. У свою чергу шести галіотам були дані номери – № 1, № 2 і т. д. [7, с. 747].

На початку травня Ч.Ноульс доповідав Державній Раді наступне: 1) із відбитих у турків суден лише одне здатне безпечно вийти в море; 2) трофейні турецькі гармати вкрай застарілі і непридатні до використання через різноманітність зразків і калібрів; 3) для великих суден, які невдовзі мали збудовані, потрібно прислати близько 800 гармат; 4) суднобудівельного лісу у Волощині і Молдові хоч і достатньо, але його вкрай важко доправляти до Дунаю через брак транспортних засобів (на той час у дунайських князівствах використовувались переважно одноупряжні двоколісні гарби); 5) для виходу флотилії у море 1-й армії потрібно взяти під свій контроль все гирло Дунаю. З огляду на свідчення Ч. Ноульса Державна Рада постановила експедицію на Варну і Босфор відмінити [2, с. 171, 175].

Перемир'я між Росією і Туреччиною було укладено 30.05.1772 р. в Журжі. Супротивники відмовлялися від ведення бойових дій до узгодження договірних статей, які б задовільняли обидві воюючі сторони. Ч. Ноульс відразу ж порекомендував М. Рябініну відрядити в море “к берегам Едисана” (в турецьку фортецю Хаджібей) одне із кращих трофейних суден з досвідченим офіцером, який би доправив копії умов перемир'я тамтешньому азі. Справжньою метою експедиції був промір прибережних глибин. Для цієї експедиції було обрано галіот, командиром на який призначено капітан-лейтенанта Ломана. Той вийшов в море 14.06.1772 р. Через шторм галіот Ломана змушений був кинути якір на очаківському рейді, де стояла турецька ескадра. Прибуття російського галіоту здійняло в Очакові неабиякий переполох. Турки насторожилися в очікуванні прибуття російського флоту. Очаківський паша навіть звернувся за роз'ясненнями до П. Рум'янцева. 30 липня галіот Ломана повернувся в Ізмаїл. У свою чергу капітан 2-го рангу Я.-Х. Кінсберген, взявши із собою на “*Перемириеносець*” команду розбитої штормом дубель-шлюпки капітан-лейтенанта Баскакова, вирушив до Криму. 23.06.1772 р. Я.-Х. Кінсберген прибув до Кафи, а 30.07.1772 р. до Таганрогу. 09 липня Я.-Х.Кінсберген знову вирушив на Дунай і 05.08.1772 р. прибув в Ізмаїл [1, с. 183; 7, с. 746-747]. Друга

половина 1772 р. для російського уряду пройшла в очікуванні миру. 12.11.1772 р. Державна Рада отримала “*монаршее соизволение*” на скасування рішення про виробництво гармат для шхун Дунайської флотилії. 20.12.1772 р. Державна Рада розглядала питання стосовно будівництва, після укладення миру, торгового міста-порту на Дніпрі і переведення в той порт морських суден Дунайської флотилії [2, с. 213, 222].

На початку 1773 р., після отримання І. Чернишовим і самою імператрицею доносу від мічмана Г. Муловського на Ч. Ноульса, адмірала було терміново відкликано в С.-Петербургу для пояснень. З інформації поданої ад’ютантом адмірала Г. Муловським (і підтверджуючих донос копій документів) випливало, що Ч. Ноульс діє на користь Британії по недопущенню Росії до південних морів, а суттєву частину виділених імператрицею коштів на будівництво флотилії спустив на бенкети в Яссах. По прибутті Ч. Ноульса в столицю імператриця не забажала жодних пояснень і запискою через І. Чернишова дала знати адміралу, що той має покинути Росію. Між тим в Адміралтейств-колегії справа Ч. Ноулса розглядалась паралельно із справою контр-адмірала Дж.Ельфінстона, відданого графом О. Орловим під суд за підозрою у навмисній шкоді середземноморській ескадрі і політиці російського двору в цілому. Цікаво, що Ч. Ноульс і Дж. Ельфінстон були прийняті на російську службу “*сверх комплекта*”, з подачі надзвичайного британського посла в С.-Петербурзі (1768-1772 рр.) лорда Ч. Кеткерта. Обидва адмірала покинули Росію практично одночасно. При цьому Ч. Ноульс, намагаючись виправдатися, затримався в Росії з власної волі до травня 1774 р. і отримав від імператриці відставку “*с адмиральским жалованьем по смерть*”; помер 1777 р. в Лондоні [14, с. 210-213; 22, с. 24-27].

В лютому 1773 р. стало ясно, що ніякого мирного договору турки не підпишуть. Османська імперія, обнадіяна запевненнями західних держав у підтримці, вирішила продовжувати боротьбу. Упродовж березня воюючі сторони почали зтягувати сили до Дунаю.

На початку квітня 1773 р. за наказом О. Вейсмана ізмаїльський загін флотилії капітана 2-го рангу П. Третьякова перебив галіотами і козацькими човнами підходи до Тульчі та Ісакчі “*на Верхнем и Нижнем Четалах*”, тобто на

Кілійському і Тульчинському рукавах гирла Дунаю, що омивають мис Чатал. 15 травня П. Рум'янцев наказав П. Третякову аби той на чотирьох шхунах і двох кращих галіотах вийшов в море Кілійським рукавом і зайшов в Дунай Сулінською протокою, якою можна було дістатися до Тульчинського рукава. Метою цієї експедиції була апробація суден Ч. Ноульса на морі, взяття під контроль Сулінської протоки і вивчення її фарватеру. В морському крейсерстві загону П. Третякова судна очолювали наступні командири: шхуна *“Победослав Дунайский”* – лейтенант Шахов, шхуна *“Вячеслав”* – лейтенант Вельяшов, шхуна *“Измаил”* – капітан-лейтенант Ломан, шхуна *“Браиллов”* – лейтенант Глотов, галіот № 5 – мічман Верьовкін, галіот № 6 – мічман Плємянніков. Новозбудовані шхуни озброїли трофейними гарматами, знятими з галер. 10 червня П. Третяков вийшов в крейсерство. Від о. Фідонісі загін попрямував до Хаджибея і далі взяв курс на Варну. Та вже 14 червня П. Третяков завів свій загін в Сулінську протоку через те, що на шхунах відкрились течії. Шхуни і галіоти піднялись до мису Чатал і перекрили Тульчинський рукав дельти Дунаю аби не допустити проходу турецьких суден вгору по течії. На початку жовтня П. Рум'янцев знову наказав П. Третякову вийти в море. Найбільш придатні до морського плавання шхуни *“Победослав Дунайский”* і *“Вячеслав”* спробували спуститись Сулінською протокою до моря, але зупинились в гирлі протоки через осіннє мілководдя річки [9, с. 72-73; 15, с. 466-467].

П. Рум'янцев був вкрай незадоволений діями капітанів шхун і скаржився *“на нерадение”* старших морських офіцерів І. Чернишову. В той же час, ставлячи перед загоном П. Третякова завдання крейсерства між о. Фідонісі і Варною, П. Рум'янцев відмовляв П. Третякову в наданні більших гармат (останній просив надати 12-фунтові гармати). Також П. Рум'янцев відмовив Дунайській флотилії у замовленні нових гармат на російських заводах, мотивуючи це занадто великими державними витратами. У свою чергу командири шхун не бачили жодних перспектив у службі на Дунаї, а капітан-лейтенант Ломан навіть вніс пропозицію до Адміралтейств-колегії щодо переведення шхун до Керчі у відання віце-адмірала О. Сенявіна [7, с. 748-752].

Морські офіцери мали рацію. Район бойових дій 1-ї армії змістився значно вище дельти Дунаю за гирло Яломниці. Метою кампанії був прорив турецького фронту по лінії Гуробали-Сілістрія-Туртукай. На вказаній ділянці Дунаю можна було діяти лише човновими загонами. Для такого роду операцій не обов'язково було тримати при армії чисельну морську команду. Через мілководдя прибережної зони шхуни і галіоти не могли виконувати роль десантних суден, а через малий калібр власних гармат не здатні були вести вогневе прикриття десанту. До того ж на відкритій воді шхуни і галіоти являли легку мішень для турецької берегової артилерії. Що ж до крейсерства по морю для перекриття туркам входу в Дунай, то воно було геть позбавлене сенсу. Так, Тульчинський (правий) рукав дельти Дунаю нижче самої Тульчі розділяється на дві мілководні протоки – Сулінську (середнє “Сулінське гирло”) і Георгіївську (південне “Георгіївське гирло”), які були мілкі і замулені; в літню пору вони годились лише для проходу човнів (кончебасів і каїків), а по весняному водопіалі – малих галер. Тож турки не могли перекидати тими протоками значні сили і припаси, це їм було набагато простіше робити сушею. Повністю суднохідним був лише Кілійський (лівий) рукав дельти, який і так знаходився під контролем росіян. Самі по собі шхуни Ч. Ноульса не давали надії на ефективність у маневруванні під час бою з турецькими суднами такого ж класу. У свою чергу, швидкохідні турецькі галіоти і галери, при зустрічі з російським загonom, могли виманити супротивника подалі в море, де ходили фрегати і лінійні кораблі просто розстріляли б загін П. Третьякова з дистанції. Так само турецькі легкі судна могли вести постійне спостереження за загonom російських шхун і повідомляти про його місцезнаходження своєму командуванню. У бою з турецьким флотом загін П. Третьякова змагатися не міг через слабку 6-фунтову артилерію ближнього бою, а шансів на втечу у відкритому морі не було жодних.

Слід зазначити, що станом на 1773 р. імператриця та уряд втратили інтерес до ідеї експедиції на Босфор, провідником якої був усунутий від державних справ граф Г. Орлов (нещодавно відставлений фаворит). Фінансування Дунайської флотилії скоротилося. Тож можна стверджувати,

що пасивністю морського загону П. Тетякова граф П. Рум'янцев виправдовував власні невдачі на Дунаї.

Кампанія 1773 р., розроблена П. Рум'янцевим, мала за мету оволодіння Сілістрією і Шумлою (Шуменом) аби здобути плацдарм в Північно-Східній Болгарії і далі, через Варну, йти морським узбережжям на Константинополь, оминаючи Балканський хребет.

На початок кампанії 1-а армія налічувала 35 тис. чоловік, поділених на кілька окремих корпусів, а саме: 8-тис. корпус генерал-поручика І. Салтикова стояв супроти Журжі; 4-тис. загін генерал-майора О. Суворова – супроти Туртукаю; 4-тис. загін генерал-майора Г. Потьомкіна – супроти Гуробал; 4 тис. загін О. Вейсмана – в Ізмаїлі; 15-тис. головний корпус П. Рум'янцева – біля Галаца. Головні сили турків, більшою частиною кіннота, були зосереджені під Шумлою, окремий загін знаходився в Бабадазькій області, а в придунайських фортецях знаходились чисельні гарнізони піхоти. На правобережній ділянці дунайського фронту Мачин-Туртукай, вище Гуробал, російські човнярські команди здобули плацдарм для форсування Дунаю. З 09 по 11 червня корпуси Г. Потьомкіна і П. Рум'янцева форсували Дунай на човнах з району гирла р. Борщ (лівий берег Дунаю) в район гирла р. Галиці (правий берег Дунаю). Спершу, прикрившись Галицею від удару 30-тис. сілістрійського гарнізону, росіяни зібрали на правому березі ударну групу, навели через Галицю понтонний міст і оточили Сілістрію. До того часу загін О. Вейсмана вибив турків з Бабадазької області і підійшов до Сілістрії, забезпечивши переправу передовим загонам. Аби відволікти турків від Сілістрії, загін О. Суворова 17 червня штурмом оволодів Туртукаєм. Втім, облогу Сілістрії довелось зняти і відступити до Гуробал. Стало відомо, що з під Шумли на допомогу сілістрійському гарнізону підходило 20-тис. військо. Відхід головних сил П. Рум'янцева прикривав рішучим наступом 5-тис. загін О. Вейсмана. У бою під с. Кючук-Кайнарджі, який стався 22 червня, загін О. Вейсмана наголову розбив супротивника і захопив його табір. При цьому найпомітніший герой 1-ї армії барон О. Вейсман загинув. Наприкінці червня з району Нікополь-Турно турки пішли в контрнаступ на Бухарест, а також повернулись в Добруджу і атакували Гірсово, який утримував загін О. Суворова. В середині вересня

два корпуси генерал-поручиків барона К. Унгерна¹⁸ і князя Ю. Долгорукова, при підтримці загону О. Суворова, переправились на правий берег Дунаю і вибили турків з Добруджі. Звідти К. Унгерн і Ю. Долгоруков розгорнули наступ на Варну і Шумлу. У той самий час корпус І. Салтикова проводив потужні диверсійні операції на ділянці Руцук-Туртукай-Сілістрія. Штурм Варни корпусом К. Унгерна, який відбувся 30.10.1773 р., зазнав невдачі. Корпус Ю. Долгорукова через сильний опір турків так і не зміг підступити до Шумли. Активні бойові дії на правому березі Дунаю завершилися лише в середині листопада. Весь цей час човнярські загони Дунайської флотилії були задіяні в диверсійних операціях та на перевезенні військ [6, с. 622-630, 639, 660-669, 673-684; 16, с. 124-131; 20, с. 51-54, 71, 83, 103-112, 133].

У той період як ніколи важливими були комунікація і забезпечення діючої армії по Дунаю. Російське командування так і не дійшло думки про можливість влаштування понтонного мосту або поромних переправ через Дунай у найвужчих його місцях через острови. Замість того, щоб відразу доправляти вантажі гужовим транспортом прямо до місця призначення, витрачався час і сили на завантаження і розвантаження суден, а також на завантаження возів і гарб по обох берегах. Тож не дивно, що виникали великі затримки з переправами резервів, поранених, полонених, трофеїв, християнських родин з правого берега і т. д. Скоріш за все, побудувати понтонний міст або поромні переправи через Дунай унеможлиблював складний гідрологічний режим річки, а саме: сильна течія, великі хвилі під час вітрів та непередбачуваність висоти поверхні води. (При цьому слід зазначити, що понтонні і поромні переправи через Дунай росіяни влаштовуватимуть в російсько-турецьких війнах ХІХ ст.).

Кампанія 1774 р. розпочалася за тим самим сценарієм, що й минулорічна. У травні Дунай перейшли дивізії генерал-поручиків О. Суворова (в районі Гірсово) і М. Каменського (в районі Чорновод). Їм вдалося розгромити турків під

¹⁸ Карл Карлович фон Унгерн-Штернберг.

Базарджиком¹⁹ і Козлуджі²⁰, що дозволило блокувати Шумлу і відкрити шлях на Варну. Головні сили 1-ї армії здійснили переправу на човнах трьома корпусами в районах Гуробал, Ликорешт і Туртукаю, після чого заблокували з суші Сілістрію і Руцук. Намагання турків розблокувати фортеці ні до чого не призвели. При цьому у верховного візира не було достатньо військ щоб у відповідь завдати удару по лівому (російському) берегу з району Відін-Нікополь. До початку червня загони генерал-майора князя О. Прозоровського і бригадира І. Заборовського, вислані М. Каменським, вибили турків з гірських переходів Балкан, що вели до Шумли [1, с. 272-274; 6, с. 742-743, 775, 777; 17, с. 282-292]. Бойові операції Дунайської флотилії звелися до дій запорозьких човнярських команд під Сілістрією. Там запорожці знаходились в розпорядженні князя Ю. Долгорукова. Шхуни і галіоти залишились бездіяльним. За наказом П. Рум'янцева новий командир морського загону капітан-лейтенант І. Ломан мав вийти в крейсерство і курсувати між Очаковом і Варною. Та вийти в море не було жодної можливості через обміління Кілійського рукава [15, с. 468; 21, с. 35-48, 60-61].

Тим часом Оттоманська Порта погодилась на остаточне замирення. Мирний договір між Росією і Туреччиною було укладено 10 (21) липня 1774 р. в с. Кючук-Кайнарджі. За умовами договору російські війська мали залишити Молдову і Волощину із збереженням за Росією місії захисниці прав тамтешнього християнського населення. Росія повертала Туреччині молдовські і лівобережні придунайські фортеці у тому стані, в якому ті були взяті 1770 р. (без добудованих укріплень). Російські шхуни і галіоти мали перейти по морю в Керч та Єні-Кале. (Ці дві кримські фортеці з прилеглим районом згідно мирного договору стали базами російського флоту на Чорному морі). Відбиті у турків галери, кончебаси і маломірні судна росіяни спалили, а реквізовані у волохів човни – повернули власникам. Заготовлений ліс був вивезений з Молдови, а верфі із закладеними суднами спалені) [6, с. 768, 785-786; 10, с. 307].

¹⁹ М.Каменський.

²⁰ О.Суворов.

Наприкінці серпня 1774 р. генерал-поручик М.Каменський передав новому командирю Дунайської флотилії капітану бригадирського рангу (капітан-командору) графу Біланду²¹ бажання П. Рум'янцева “в ознаменованіє нашого торга с турками по силе мирнаго договора” навантажити один із галіотів крамом, у тому числі і казенним, і відправити до Варни на продаж. Прибуток від цієї операції мав бути розподілений між членами команди із вирахуванням “*настоящей цены*”. Невдовзі галіот № 5 лейтенанта Шахова, завантажений маслом і сіллю, пішов до турецьких берегів. Основним завданням команди Шахова була розвідка і опис берегів. Назад Шахов повернувся 28 вересня і доповів, що товар продати не вдалося, оскільки турки давали нижчу за собівартість ціну, а місцевий паша заявив, що без указу султана російських купців до торгів допускати не буде. На початку жовтня з тим самим завданням і результатом Шахов ходив і до Хаджібея [7, с. 753].

В середині вересня граф Біланд почав готувати флотилію до переходу в Керч в розпорядження віце-адмірала О. Сенявіна. За наказом П. Рум'янцева з великих суден були зняті усі гармати і відправлені в обозі армії до Києва. На борти були взяті флотські припаси, матеріали і цінні будівельні ліси. 04.10.1774 р. ескадра Біланда у складі 4-х шхун і 2-х галіотів (№ 5 і № 6) покинула Ізмаїл і пішла в море сулінською протокою. В морі перед Дунайським гирлом ескадра збиралась в кільватерну колону упродовж 7-8 жовтня, а через добу ходу потрапила у шторм. В ніч на 13 жовтня шторм значно посилювався. Судна втратили зв'язок і продовжили рух у напрямку Криму поодиночі. Сильний вітер зривав вітрила і ламав щогли, а удари важких хвиль призводили до сильних теч. До Керчі змогли дістатися лише шхуна “Вячеслав” лейтенанта Вельяшова і галіот № 5 мічмана Верьовкіна. Решта суден зазнала аварій.

Так, галіот малої пропорції № 6 мічмана Хомутова викинувся на мілину між Хаджібеєм і Очаковом; команда врятувалася, але судно було вщент розбите хвилями. Шхуна “Измаил” капітан-лейтенанта Ломана пройшла повз Очаків і

²¹ З нідерландського графського роду *van Bijlandt-Hallt*. На російській службі знаходився в 1774-1776 рр. Перед від'їздом з Росії був заколотий на дуелі заїзджим співвітчизником графом Робассом. (Ім'я цього офіцера для істориків залишилось невідомим).

стала на зимівлю в гирлі Бугу *“за обветшалосьтю и изломанию мачт”*. Шхуна *“Браиллов”* лейтенанта Шахова сіла на мілину поблизу Кінбурнської коси. Команди Ломана і Шахова знайшли прихисток у турків в Очакові. В перших числах грудня Шахову вдалося зняти свою шхуну з мілини, але морози затисли судно кригою на очаківському рейді і звідти занесло разом крижиною до Ак-Кермена. В середині січня 1775 р., коли на шхуні Шахова ніс чергування наряд з 13 матросів разом із штурманом Рудобеком, сильний вітер відніс крижину із затиснутим судном до о. Ада (о. Зміїний), потім до Хаджібея, звідти назад до Очакова, а від Очакова у відкрите море. 30.01.1775 р. крижину занесло в Дністровський лиман, де шхуна була розтрощена на мілині о каміння. Матросів і штурмана прихистив гарнізон Ак-Кермена (на той час ще російський). 15.02.1775 штормові хвилі розламали *“Браиллов”* навпіл. Що ж стосується шхуни *“Победослав Дунайский”* лейтенанта Глотова, на якій перебував і капітан бригадирського рангу граф Біланд, то з нею трапився прикрий курйоз. Шхуну було віднесено штормом до Константинополя. До весни судно ремонтувалося за рахунок урядових коштів, що знаходились в розпорядженні російського повіреного в Константинополі статського радника Х.Петерсона. 16.03.1775 р. *“Победослав Дунайский”* прибув до Керчі [7, с. 753, 755-758].

З приводу аварій і загибелі суден П. Рум'янцев був розгніваний на капітанів, особливо на Біланда. У листі до О. Сенявіна від 07.01.1775 р. фельдмаршал писав: *“сии обстоятельство и поведение управляющих оною флотилиею офицеров я предаю В. П. разсмотрению, чтобы по строгости уставов мореплавания соизволили приказать изследовать над теми офицерами”*. Втім, О. Сенявін обмежився лише розглядом донесень командирів загиблих суден і доправлення тих донесень в Адміралтейств-колегію. Як виявилось, екіпажі аварійних суден, перебуваючи в зимовий період в Очакові і Константинополі, зібрали цінну інформацію для командування армії і флоту. Причин для покарання офіцерів виявлено не було [7, с. 754-755].

Слід зазначити, що подібна доля спіткала і відпущену з Дунаю запорозьку човнову команду, яка 21.09.1774 р. потрапила у шторм. Із 37 запорозьких суден до гирла Дніпра

дісталися лише 2; решта або потонула, або була розбита хвилями на прибережній смузі. Очаківський паша, з яким Запорозький Кіш вже налагодив добросусідські і торговельні стосунки, дав козакам у борг тунбас²², на якому запорожці перевезли вцілілі гармати, поранених і цінне майно на Січ [24, с. 206-207].

В цілому військові дії на Дунаї в 1770-1774 рр. показали, що Дунайська флотилія не виправдала очікувань російського уряду. Разом з цим треба відмітити, що уряд недостатньо розумів реалії, з якими довелось зіткнутися армії і флоту на Дунаї. Практика показала наступне: річки в Молдові і Волощині для військового суднобудування були непридатними; в прилеглому до Дунаю регіоні бракувало потрібної для флотських потреб деревини, транспортних засобів, а також фахівців суднобудівельної і теслярської справ; величезна віддаленість дунайського театру бойових дій від баз російського флоту робила справу вкрай витратною як у фінансовому плані, так і у часі. На все це накладались і незадовільна організація з боку флотських служб, і незнання командуванням регіону, і брак досвіду російських моряків; досвід і знання набувалися буквально на ходу. Разом з цим фахівці морської справи зібрали необхідні гідрографічні дані і набули неоціненного бойового досвіду, які стануть в нагоді в наступних російсько-турецьких змаганнях на Дунаї. Нарешті, постало питання, а як же вплинуло будівництво російської військової флотилії на розвиток придунайського регіону? На це можна відповісти однозначно – призвело до марного знищення лісових ресурсів краю і обтяжило населення, яке не мало від того жодної користі. Найціннішу деревину росіяни забрали з собою, решту знищили. Суднобудівельний досвід, набутий росіянами в цій війні, надалі населенням Придунав'я не використовувався.

Джерела та література:

1. Архив военно-походной канцелярии графа П. А. Румянцева-Задунайского / Сост. М. О. Судиенко: в 2-х ч. – Ч. 2. 1770-1774 гг. – М., 1863.

²² Велике безпалубне судно, призначене для транспортування вантажів.

2. Архив Государственного Совета. – Т. 1. Совет в царствование императрицы Екатерины II-й. (1768-1796 гг.). – СПб., 1869.
3. Журнал военных действий Первой армии 1770 года / Журналы военных действий армий Ея Императорского Величества 1769-1771 годов. – СПб., 1777.
4. Журнал военных действий Второй армии 1770 года / Журналы военных действий армий Ея Императорского Величества 1769-1771 годов. – СПб., 1777.
5. Журнал военных действий Первой армии 1771 года / Журналы военных действий армий Ея Императорского Величества 1769-1771 годов. – СПб., 1777.
6. Русские полководцы. П. А. Румянцев. Сборник документов / Под ред. П.К.Фортунатова: в 3-х т. – Т. 2. 1768-1775 гг. – М., 1953.
7. Материалы для истории русского флота / Под ред. Ф. Веселаго. – Ч. VI. – СПб., 1877.
8. Веселаго Ф. Список русских военных судов с 1668 по 1860 год. – СПб., 1872.
9. Глебов А. М. Русские шхуны третьей четверти XVIII века // Судостроение. – СПб., 2012. – №3. – С.71-73.
10. Дружинина Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение). – М., 1955.
11. Зубов Б. Н. Развитие кораблестроения на юге России. – Калининград, 1990.
12. Материалы для истории русского флота / Под ред. Ф. Веселаго. – Ч. VI. – СПб., 1877.
13. Клокман Ю. Р. Фельдмаршал Румянцев в период русско-турецкой войны 1768-1774 гг. – М., 1951.
14. Кросс Э. Британцы в Петербурге. XVIII век. – СПб., 2005.
15. Лебедев А. А. У истоков Черноморского флота России. Азовская флотилия Екатерины II в борьбе за Крым и в создании Черноморского флота (1768-1783 гг.). – СПб., 2011.
16. Лефорт А. А. История царствования государыни императрицы Екатерины II: в 5-ти ч. – Ч. 3. – М., 1837.
17. Масловский Д. Ф. Записки по истории военного искусства в России. – Вып. 2. – СПб., 1891.
18. Петров А. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год: в 5 т. – Т. 2. Кампания 1770 года. – СПб., 1866.

19. Петров А. Н. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год. – Т. 3. Кампания 1771 года. – СПб., 1874.
20. Петров А. Н. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год. – Т. 4. Кампании 1772-1773 годов. – СПб., 1874.
21. Петров А. Н. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год. – Т. 5. Кампания 1774 года. – СПб., 1874.
22. Соколов А. Адмирал Ноульс // Морской сборник. – Т. 2. – (№ 1-12). – 1849. – № 8 (август). – С. 514-523.
23. Шпитальов Г. Запорозька флотилія в період російсько-турецької війни 1768-1774 років // Південна Україна XVIII-XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип. 4. – Запоріжжя, 1999. – С. 134-143.
24. Шпитальов Г. Г. Військова служба запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах 1735-1739 та 1768-1774 років. – Запоріжжя, 2004.
25. Шпитальов Г. Донська і Дніпровська флотилії в російсько-турецькій війні 1736-1739 років. – К., 2015.

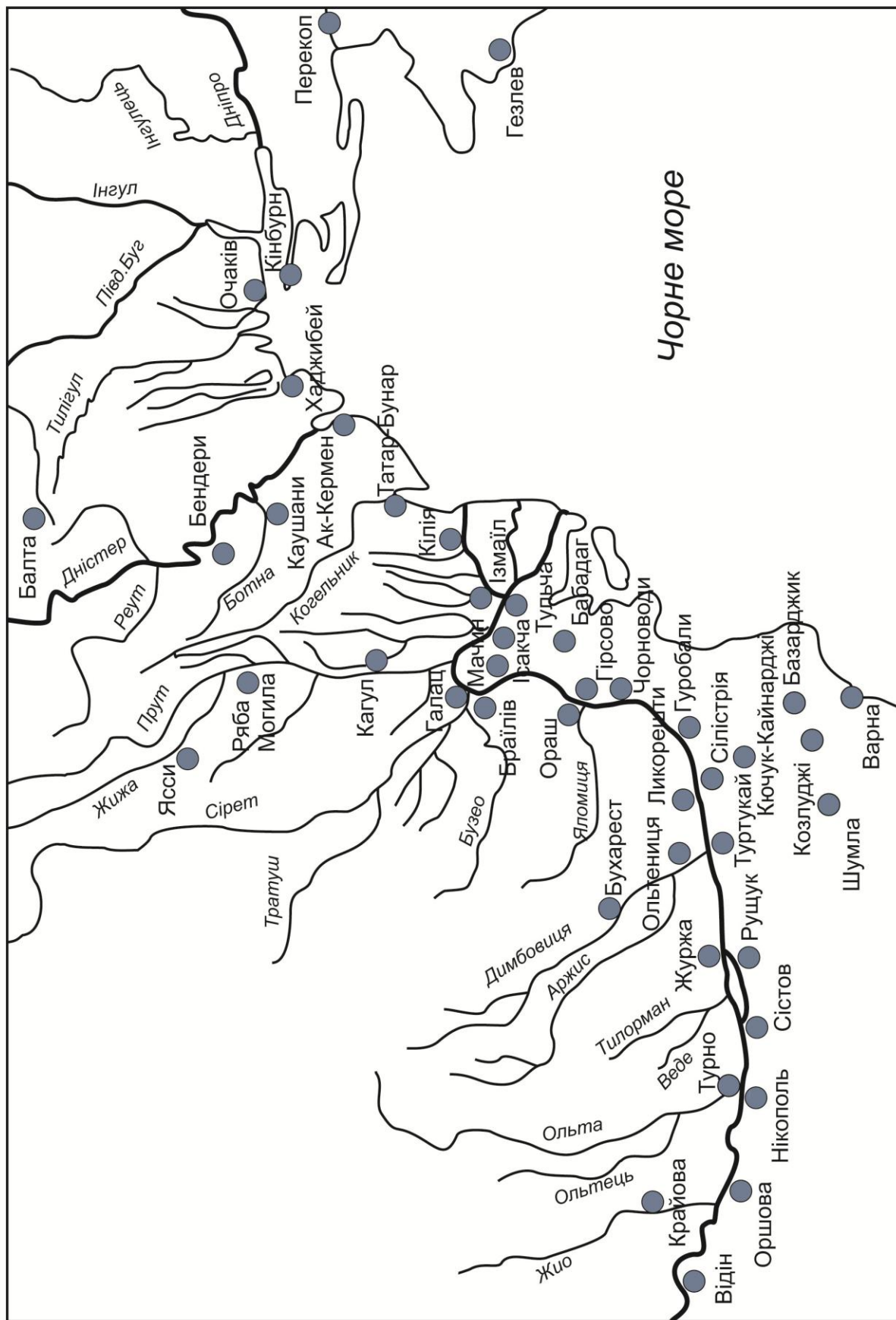
References

1. Arkhiv voenno-pokhodnoy kantselyarii grafa P. A. Rumyantseva-Zadunayskogo / Sost. M.O.Sudienko: v 2-kh ch. – Ch. 2. 1770-1774 gg. – M., 1863.
2. Arkhiv Gosudarstvennogo Soveta. – Т. 1. Sovet v tsarstvovanie imperatritsy Ekateriny II. (1768-1796 gg.). – SPb., 1869.
3. Zhurnal voennykh deystviy Pervoy armii 1770 goda / Zhurnaly voennykh deystviy armiy Eya Imperatorskago Velichestva 1769-1771 godov. – SPb., 1777.
4. Zhurnal voennykh deystviy Vtoroy armii 1770 goda / Zhurnaly voennykh deystviy armiy Eya Imperatorskago Velichestva 1769-1771 godov. – SPb., 1777.
5. Zhurnal voennykh deystviy Pervoy armii 1771 goda / Zhurnaly voennykh deystviy armiy Eya Imperatorskago Velichestva 1769-1771 godov. – SPb., 1777.

6. Russkie polkovodtsy. P.A.Rumyantsev. Sbornik dokumentov / Pod red. P.K.Fortunatova: v 3-kh t. – T. 2. 1768-1775 gg. – M., 1953.
7. Materialy dlya istorii russkogo flota / Pod red. F.Veselago. – Ch. VI. – SPb., 1877.
8. Veselago F. Spisok russkikh voennykh sudov s 1668 po 1860 god. – SPb., 1872.
9. Glebov A.M. Russkie shkhuny tret'ey chetverti XVIII veka // Sudostroenie. – SPb., 2012. – №3.–.71-73.
10. Druzhinina E.I. Kyuchuk-Kaynardzhiyskiy mir 1774 goda (ego podgotovka i zaklyuchenie). – M.,1955.
11. Zubov B.N. Razvitie korablestroeniya na yuge Rossii. – Kaliningrad, 1990.
12. Ignat'ev N. Vzglyad na postepennye izmeneniya v obraze dejstvij russkikh protiv turok. – SPb., 1852.
13. Klokman Yu.R. Fel'dmarshal Rumyantsev v period russko-turetskoy voyny 1768-1774 gg. – M., 1951.
14. Kross E. Britantsy v Peterburge. XVIII vek. – SPb., 2005.
15. Lebedev A.A. U istokov Chernomorskogo flota Rossii. Azovskaya flotiliya Ekateriny II v bor'be za Krym i v sozdanii Chernomorskogo flota (1768-1783 gg.). – SPb., 2011.
16. Lefort A.A. Istoriya tsarstvovaniya gosudaryni imperatritsy Ekateriny II: v 5-ti ch. – Ch. 3. – M., 1837.
17. Maslovskiy D.F. Zapiski po istorii voennago iskusstva v Rossii. – Vyp. 2. – SPb., 1891.
18. Petrov A. Voyna Rossii s Turtsiey i pol'skimi konfederatami s 1769 po 1774 god: v 5 t. – T. 2. Kampaniya 1770 goda. – SPb., 1866.
19. Petrov A.N. Voyna Rossii s Turtsiey i pol'skimi konfederatami s 1769 po 1774 god. – T. 3. Kampaniya 1771 goda. – SPb., 1874.
20. Petrov A.N. Voyna Rossii s Turtsiey i pol'skimi konfederatami s 1769 po 1774 god. – T. 4. Kampanii 1772-1773 godov. – SPb., 1874.
21. Petrov A.N. Voyna Rossii s Turtsiey i pol'skimi konfederatami s 1769 po 1774 god. – T. 5. Kampaniya 1774 goda. – SPb., 1874.
22. Sokolov A. Admiral Noul's // Morskoy sbornik. – T. 2. – (№ 1-12). – 1849.– № 8 (avgust). – S. 514-523.

23. Shpytal'ov G. Zaporoz'ka flotyl'ija v period rosijs'ko-turec'koi' vijny 1768-1774 rokiv // Pivden'na Ukraï'na XVIII-XIX stolittja. Zapysky naukovo-doslidnoi' laboratorii' istorii' Pivdennoi' Ukraï'ny ZDU. – Vyp. 4. – Zaporizhzhja, 1999. – S. 134-143.
24. Shpytal'ov G.G. Vijs'kova sluzhba zaporoz'kogo kozactva v rosijs'ko-turec'kyh vijnah 1735-1739 ta 1768-1774 rokiv. – Zaporizhzhja, 2004.
25. Shpytal'ov G. Dons'ka i Dniprovs'ka flotyl'ii' v rosijs'ko-turec'kij vijni 1736-1739 rokiv. – K., 2015.

Дунайський театр бойових дій російсько-турецької війни 1768-1774 рр.

ДУНАЙСКАЯ ФЛОТИЛИЯ (1770-1774)

Целью исследования является реконструкция процесса формирования и боевой деятельности Дунайской флотилии в русско-турецкой войне 1768-1774 гг. Достижение поставленной цели потребовало решения следующих исследовательских задач, а именно: 1) определить место Дунайской флотилии в планах российского правительства и высшего командования во время русско-турецкой войны 1768-1774 гг.; 2) выяснить особенности формирования и проблемы строительства флотилии; 3) конкретизировать функции и особенности боевой деятельности флотилии; 5) показать значение деятельности Дунайской флотилии в деле решения Черноморской проблемы во 2-й пол. XVIII века.

Объектом исследования данной работы является Дунайская флотилия периода русско-турецкой войны 1768-1774 гг. Предметом исследования является военная служба Дунайской флотилии 1770-1774 гг. Территориальные границы исследования определяются Дунайским театром военных действий 1770-1774 гг. и включают территории Южной Украины, Молдовы, Румынии и Болгарии. Научная новизна полученных результатов заключается в комплексном исследовании недостаточно разработанной в отечественной и зарубежной историографии темы формирования и военной деятельности Дунайской флотилии в русско-турецкой войне 1768-1774 гг. Материалы работы могут быть использованы при разработке проблем судостроения, военной деятельности речных флотилий Черноморского бассейна, истории запорожского казачества, а также при разработке обобщающих трудов по военно-политической истории Молдовы, Румынии, Болгарии и Турции.

В целом военные действия на Дунае в 1770-1774 гг. показали, что Дунайская флотилия не оправдала ожиданий российского правительства. Вместе с этим следует отметить, что правительство недостаточно понимало реалии, с которыми пришлось столкнуться армии и флоту на Дунае. Практика показала следующее: реки в Молдове и

Валахии для военного судостроения были непригодными; в прилегающем к Дунаю регионе не хватало нужной для флотских нужд древесины, транспортных средств, а также специалистов судостроительного и плотницкого дел; огромная удаленность дунайского театра военных действий от баз российского флота делала строительство очень затратным как в финансовом плане, так и по времени. На все это накладывались и неудовлетворительная организация со стороны флотских служб, и незнание командованием региона, и недостаток опыта российских моряков; опыт и знания приобретались буквально на ходу. Вместе с этим специалисты морского дела собрали необходимые гидрографические данные и получили неоценимый боевой опыт, которые будут востребованы в следующих русско-турецких войнах. Наконец встал вопрос, а как же повлияло строительство российской военной флотилии на развитие придунайского региона? На это можно ответить однозначно – привело к бесполезному уничтожению лесных ресурсов края и отягощению населения, которое не имело от этого никакой пользы. Наиболее ценную древесину россияне забрали с собой, остальное было уничтожено. Судостроительный опыт, приобретённый русскими в этой войне, в дальнейшем населением Придунавья не использовался.

Ключевые слова: бот, галера, галиот, шхуна.

Gennady Shpitalov

DANUBE FLOTILLA (1770-1774)

The purpose of the research is to reconstruct the formation and combat activities of the Danube Flotilla in the Russian-Turkish War of 1768-1774. Achieving this goal required solving the following research tasks: 1) to determine the place of the Danube Flotilla in the plans of the Russian government and high command during the Russian-Turkish war of 1768-1774; 2) to spot the specifics of the formation and problems of the construction of the flotilla; 3) to specify the functions and characteristics of the battle activities of the flotilla; 4) to show the significance of the activities of the Danube Flotilla in solution to the Black Sea problem in the 2nd half of the XVIII century.

The object of research of this work is the Danube Flotilla of the period of the Russian-Turkish War of 1768-1774. The subject of the study is the military service of the Danube Flotilla of 1770-1774. The territorial boundaries of the study are determined by the Danube Theater of Military Operations of 1770-1774, and include the territories of Southern Ukraine, Moldova, Romania and Bulgaria. The scientific novelty of the results is a comprehensive research a subject of the formation and military activities of the Danube Flotilla in the Russian-Turkish War of 1768-1774, which was insufficiently developed in domestic and foreign historiography. Materials of the work can be used in the development of the following issues: the history of shipbuilding; the military activities of the river flotillas of the Black Sea pool; the history of the Zaporozhye Cossacks; the developing of generalizing works on the military-political history of Moldova, Romania, Bulgaria and Turkey.

Generally, military operations on the Danube in 1770-1774 showed that the Danube Flotilla did not meet expectations of the Russian government. At the same time, it should be noted, that the government did not fully understand the realities faced by the army and navy on the Danube. Practice has shown the following: the rivers in Moldova and Wallachia were unsuitable for military shipbuilding; in the region adjoining the Danube region, timber, vehicles, and specialists in shipbuilding and carpentry were not sufficient for fleet needs; the long distance of the Danube theater of military operations from the bases of the Russian fleet made construction very costly both financially and temporally. All this was superimposed on the unsatisfactory organization of fleet services, ignorance of the command of the region, and the lack of experience of Russian seamen; experience and knowledge were acquired literally on the run. Along with this, the specialists of the marine business explore the necessary hydrographic data and received invaluable battle experience, which will be in demand in the next Russian-Turkish wars. Finally became the question, how affected construction the Russian military flotilla on the of the development Danube region? Definitely-it led to the useless destruction of the forest resources of the region and the burdening of the population, which had no benefit from this. The most valuable timber Russians took with them, the rest was burnt. The

shipbuilding experience acquired by the Russians in this war was not used by the population of the Danube region in the future.

Key words: *boat, galley, galliot, schooner.*

Отримано: 3.09.2017

УДК 94(477) "18/19"

Людмила Новікова

ПРАВО ВОЛОДІННЯ ТЕРИТОРІЄЮ «БЕССАРАБІЇ» у ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.: СКЛАДНЕ ПЕРЕПЛЕТІННЯ АРГУМЕНТІВ ЗАЦІКАВЛЕНИХ СТОРІН В УМОВАХ РЕГІОНУ-ФРОНТИРУ

У 1812 р. до складу Російської імперії на основі Бухарестського трактату була включена територія між Дністром, Прутом та Дунаєм, що увійшла до складу новоствореної Бессарабської області. Це був регіон, де зустрічалися інтереси територіально близьких держав. Тому особливо гострого значення набувала система аргументації прав володіння цією територією. Серед можливих аргументів зацікавлених у Бессарабії сторін російські автори ХІХ ст. згадують про принципи права завоювання та першого заселення, етнографічний, історичний, економічний. У міжнародному праві використовувалися й інші принципи: географічний, стратегічний. Важливого значення набували питання «що таке Бессарабія?», звідки походить ця назва, які кордони Бессарабії. Відповідь на ці питання часто була покликана створити підґрунтя для принципу завоювання (або також історичного аргументу) у боротьбі за регіон у ХІХ ст.

Межі регіону «Бессарабія» у суспільному дискурсі в межах Російській імперії не були однозначними. Розташування Бессарабії на політично-стратегічному (й історичному) фронті призводило, поряд з отождненням Бессарабії з Бессарабською областю у Російській імперії, до актуалізації поняття «Бессарабія» як південної частини Бессарабської області (Буджака). Такий підхід практично дозволяв виключити зі змагання за Бессарабію (у значенні «Буджак») Молдавське князівство (згодом Румунію). У свою чергу, поняття «Буджак» виступало також не вповні однозначним. «Плаваючий» кордон Бессарабії як Буджака був можливим

саме завдяки своєму прикордонному становищу, у формуванні якого зіграла роль не тільки боротьба Російської імперії за цю територію, але й внутрішня суперечка за територію між Молдавським князівством та Османською імперією, що відбувалася ще щонайменше у XVIII ст. та інші чинники. Уявлення про Бессарабію впливало і на інтерес до неї в Одесі, зокрема, з боку одеського історика, статистика та економіста А. О. Скальковського.

У статті стверджується, що аргумент завоювання території, актуальний для Російської імперії щодо Бессарабії до 1856 р., з цього часу втрачає своє значення. На зміну йому виступають інші аргументи, серед яких економічний, історичний. Особливу роль в системі аргументації прав на територію Бессарабії у період розбудови модерних націй починає відігравати аргумент етнографічний. Він включав в себе посилання на те, що територію Бессарабії (Буджака) з давніх часів заселяли слов'яни і, зокрема, анти. З іншого боку, прибічники етнографічного аргументу опиралися і на значний відсоток українського та російського населення у регіоні в історичних реаліях другої половини XIX ст. Використання етнографічного аргументу дозволяло не тільки імперії, в силу свого офіційного проекту триєдиного «руського народу», наполягати на своїх правах, але й сприяло виробленню доказової бази, з етнографічного погляду, для утвердження українського права на територію Бессарабії-Буджака, зважаючи на значну роль українців у заселенні цього історичного фронтиру країн та народів.

Ключеві слова: Бессарабія, регіон-фронтир, Буджак.

У 1812 р. до складу Російської імперії на основі Бухарестського трактату була включена територія між Дністром, Прутом та Дунаєм, що увійшла до складу новоствореної Бессарабської області. Це був регіон, де зустрічалися інтереси територіально близьких держав: Османської та Російської імперій, Молдавського князівства (васального по відношенню до Туреччини), з часом Румунії. Крім того, у літературі полемічного характеру можна побачити й шлейф польських інтересів. Тому особливо гострого значення набувала система аргументації прав володіння цією територією. Ми вже зверталися до вивчення

цього питання на прикладі доробку історика, статистика та економіста А. О. Скальковського [1]. Водночас використання для аналізу історії регіону концепції фронтиру дозволяє розкрити або додатково дослідити нові аспекти проблеми.

У XIX ст. інтерес до Бессарабської області в Російській імперії існував практично постійно. Цьому сприяли такі чинники, як результати Бухарестського мирного договору 1812 р., зміна статусу Бессарабської області у 1828 р. Тоді вона втратила у своєму устрої багато рис автономного характеру; російсько-турецька війна 1828-1829 років. Також це питання викликало неабиякий інтерес у зв'язку з потребою осмислення досвіду перебування області у складі Російської імперії, наприклад, на 1838 р. (для підросійської Бессарабської області практично ювілейний). Викликала реакцію освіченої верстви і втрата Російською імперією частини території Бессарабської області на користь Молдавського князівства у 1856 році. І, безумовно, увага суспільства черговий раз була прикута до Бессарабії у зв'язку з завершенням чергової російсько-турецької війни та боротьбою за повернення півдня Бессарабії (або так званої «власне Бессарабії») до складу Російської імперії, проведенням Берлінського конгресу 1878 року.

Серед можливих аргументів зацікавлених у Бессарабії сторін російські автори XIX ст. згадують про принципи права завоювання та першого заселення [2; 3. 31]. Слід відзначити, що приклад Бессарабії був одним з приватних випадків у XIX ст. в історії територіальних перетворень у Європі у XIX ст., тому перелік аргументів, які їх супроводжували, можна знайти в матеріалах відповідних міжнародних переговорів. Так, під час Берлінського конгресу 1878 р. при визначенні кордонів Болгарії англійській стороні пропонувалися принципи «стратегічні, географічні та етнографічні». Як відзначає сучасник, «при проведенні кордону, по одній і тій самій ділянці, англійці відстоювали одну її частину з причин етнографічних, іншу, повністю з нею однорідну, хотіли вже приурочити до географічних особливостей краю, а далі висували вперед стратегічні». Російська сторона, при визначенні західного кордону Болгарії, погодилася провести її так, щоб «це узгоджувалося з принципом національностей» [4, 33. 51].

У випадку Бессарабії, для Російської імперії спершу особливо важливими були аргументи завоювання та першого заселення, однак принцип завоювання, в умовах поразки у Східній війні, коли значна частина Буджака у 1856 році перейшла до Молдавського князівства, втрачав силу саме для обґрунтування позиції Російської імперії. Отже, право завоювання не могло бути останнім аргументом у суперечці за територію Буджака в умовах продовження історії російсько-турецьких війн. Тому у другій половині XIX ст. при доведенні прав Російської імперії на «Бессарабію» ми бачимо приклади використання й інших аргументів, зокрема, етнографічних, що розвивали далі ідею права на територію на основі першого заселення. Послідовним та невтомним шукачем аргументів та контраргументів у справі обстоювання прав на Бессарабію-Буджак виступив одеський історик, статистик і економіст А. О. Скальковський [5. 239; 6. 105].

Також слід згадати про історичний аргумент, який актуалізувався як потенційний чинник вирішення територіальних питань, зокрема, наприкінці 1870-х років, під час Берлінського конгресу. Саме тоді при негативній реакції Румунії на ідею прелімінарного Сан-Стефанського договору стосовно одночасного визнання незалежності Румунії і обміну Південної Бессарабії на Північну Добруджу [7] в офіційній російській пресі розпочалася палка полеміка, направлена проти позиції румунських парламентарів. Під час цієї полеміки з боку представників Російської імперії стверджувалося, що у 1856 р. Південна Бессарабія була відділена від неї не з *історичних причин* (виділено нами. – Л.Н.) [8. 129-130]. Тобто Румунія, яка отримала державність, очевидно, використовувала історичні аргументи (ймовірно, використовувався факт молдавського володіння територією ще у середні віки, а також прецедент входження території до Молдавського князівства вже у XIX ст.). Історичні аргументи породжували напруження в цьому фронтірі, до того ж в сучасній літературі йшлося про перебування цієї території під владою різних держав в окремі історичні періоди, що мало теж заперечувати використання з боку Румунії історичних аргументів. Остання не мала факту безперервності державного володіння територією, Російська імперія не мала глибокої історичної традиції. Російська імперія в питанні

обґрунтування прав на Бессарабію могла використовувати в умовах ХІХ ст. практично тільки єдиний історичний аргумент – сучасну історію, і А. О. Скальковський детально розробляє цей принцип аргументації [9. 168,443, 423-429, 436, 438-444; 10. 7; 5. 98; 11].

Ще однією групою аргументів, якими користувалися захисники інтересів Російської імперії, були аргументи економічного характеру, в розробку яких також зробив свій внесок А. О. Скальковський [12], протиставляючи роль інших держав позитивній ролі Російської імперії. Водночас слід відзначити, що, підтримуючи у цьому питанні офіційну точку зору, дослідник залишається у низці питань на суто практичному ґрунті і виявляє більшу самостійність оцінок [13].

Питання «що таке Бессарабія?» та його потенційне підпорядкування принципу завоювання як аргументу у боротьбі за регіон у ХІХ ст.

Межі регіону «Бессарабія» у суспільному дискурсі в межах Російській імперії не були однозначними. Розташування Бессарабії на політично-стратегічному (й історичному) фронті призводило, поряд з ототожненням Бессарабії з Бессарабською областю, до актуалізації поняття «Бессарабія» як південної частини Бессарабської області (Буджак). Такий підхід практично дозволяв виключити зі змагання за Бессарабію (у значенні «Буджак») Молдавське князівство (згодом Румунію). У свою чергу, поняття «Буджак» виступає також не вповні однозначним. У літературі можна знайти свідчення на користь того, що «Буджак» став ототожнюватися з Бессарабією (або, в умовах Російської імперії, з південною частиною Бессарабської області) в певний історичний період, очевидно, вже у ХVІІІ ст. Тоді як П. Шевальє у середині ХVІІ ст. знає Буджак як велику територію, що належала до Малої Татарії: «...Буджак, тобто країна між Дністром та Борисфеном аж по Дон, або Танаїс...» [14. 56]. Існували й інші варіанти історичного характеру.

Бессарабська область певний час уявлялася для Російської імперії як «задністров'я»: для порівняння можна згадати назву роботи протоієрея П. С. Куницького, що була надрукована у 1913 р. – «Краткое статистическое описание заднепровской области, присоединенной к России по мирному трактату, заключенному с Портой Оттоманскою в Бухаресте 1812 года».

Імперський уряд надав 10 років для існування тут практично автономії, після чого був розпочатий процес перетворення її на звичайну область держави. Від крайнього фронтиру з молдавською мовою еліти регіон мав переміститися за статусом до становища ближнього фронтиру, а згодом – імперської області (Бессарабська губернія була створена у 1873 р.). Подібну еволюцію у відносинах з Російською імперією пройшла у свій час лівобережна Гетьманщина.

Хоча уявлення про Бессарабію після 1812 р. ніби стабілізували адміністративні кордони Бессарабської області в Російській імперії, насправді поняття залишалось полісемантичним. Водночас зустрічаємо вживання термінів як «Бессарабська область», так і «Бессарабія» з різним наповненням. У зв'язку з цим з'являються ще й такі терміни, як «нижня Бессарабія» тощо. Так, згаданий раніше протоієрей П. С. Куницький, власне Бессарабією називає Ізмаїльську, Килійську, Аккерманську та Бендерську фортеці й Буджак, «так званий степ», де до 1807 р. кочувала татарська ханська орда [15]. Ці вказані П. С. Куницьким кордони Бессарабії відповідають даним, вміщеним у ст. 4 Ясської мирної угоди від 29 грудня 1791 р. (ст.ст.), в якій вказується: «Усі ж землі Російського двору, військами у цій війні завойовані та фортеці, в них розташовані...будуть повернені Порті Оттоманській, Російський Імперський двір повертає блискучій Порті завойовану ним Бессарабію з фортецями Бендерами, Аккерманом, Кілією та Ізмаїлом, з усіма містечкам, слободами, селами та іншим...» [8. 80].

У 20-х рр. ХІХ ст., завдяки зміні статусу Бессарабської області та розвитку періодики, зростає кількість матеріалів, присвячених Бессарабії. Так, на сторінках газети «Одесский вестник» вже у 1828 р. неодноразово з'являлися матеріали стосовно економічного розвитку приєднаної території, перспектив виноробства тощо. У публікації «Краткое статистическое описание Бессарабской области» автор поряд з використанням терміну «Бессарабська область» використовує терміни «нижня Бессарабія», власне Бессарабія, яку татари називали Буджак (що означало кут) [16]. На відміну від П. С. Куницького, автор тільки землі поза Буджаком називає такими, що входили до складу Молдавського князівства [15. 3; 16]. Наголошення на цьому факті стає

зрозумілим з огляду на зростання напруженості у російсько-турецьких стосунках, що вилилася у військовий конфлікт (1828-1829 рр.), і можливістю перегляду попередніх домовленостей між країнами, у тому числі з територіальних питань.

Поряд зі спеціальною увагою, відображеною в назвах праць, до Бессарабської області, існували докладні спеціальні описи, за виразом сучасників, «власне Бессарабії, або Буджака». В них вміщені різні відомості щодо території, населених пунктів, населення. Звертає на себе увагу той факт, що питання про назву «власне так званої Бессарабії», або Буджака не було сталим. З цим ми зустрічаємося, наприклад, у роботі, написаній наприкінці 1820-х років, а надрукованій у 1899 р. під назвою «Статистическое описание Бессарабии так называемой, или Буджака» [17]. Автор значну увагу приділяє історії регіону, з метою пояснити назву та розкрити еволюцію державного її підпорядкування. Він відзначає, що Бессарабія отримала свою назву під час перебування в ній печенігів. За версією автора, вона походила від назви двох давніх народів – бессів та арабів (арабських невільників), що, у свою чергу, дали назви території (Бессія (назва була закріплена за Буджаком під час переходу Дакії у володіння Римської імперії), Арабія). Далі відбувалося чергування на цій території різних народів, у тому числі печенігів та команів – «народу турецького походження». Певний час територія називалася Команією. Далі комани переселилися до Угорщини, а їх місце зайняли волохи, які ще з XI ст. стали переселятися в цю місцевість [17. 7-8].

Існували й варіації версії походження назви «Бессарабія», наприклад, О. Вельтман вважав, що воно могло походити від імені повелителя бессів (яких він поєднує з даками) Бассараба (VII ст.); більш реально від імені роду Бассарабів, які стали спадковими володільцями території між Прутом та Дністром. Водночас автор стверджував, що нижня частина Бессарабії, що належала татарам, отримала власну географічну назву Буджак раніше: «Ім'я її, здається, походило від імені сина Нагая...» [18. 50-53]. В обох випадках походження назви пов'язуються з іменами правителів, а трактування походження назви Буджака з татарським періодом його

історії, що теж відповідає такому аргументу на користь володіння Бессарабією з боку Російської імперії, як принцип завоювання.

Автор «Статистического описания Бессарабии так называемой, или Буджака» теж звертає увагу на визначення кордонів Бессарабії. В умовах зростання конфліктності на молдавсько-татарському фронтірі конфлікт був вирішений за допомогою «Комісії з чиновників відправлених з боку Порти та молдавського дивану» у XVIII ст., яка встановила кордон, окресливши тим самим чітко межі Бессарабії або Буджака. Вона «отримала свої кордони та залишалася безпосередньо належною турецькій Короні» [18. 10]. Тобто автор використовує популярну у його час підставу для перепідпорядкування територій – право завоювання з боку Російської імперії цієї території від Османської імперії (як наслідок російсько-турецької війни 1806-1812 рр.). Щоправда, не коментує при цьому те, що поряд з Бессарабією, до Російської імперії увійшла частина Молдавії між Дністром та Прутом. Очевидно, що васальний статус Молдавії теж був підставою поширювати на неї право завоювання у випадку перемоги Російської імперії над Османською імперією.

Представляє інтерес те, що автор вважає за стару межу між Бессарабією та молдавськими землями так звані троянові вали. Це впливає на визначення кордонів Бессарабії. Він відзначає, що «стара порубіжна межа Бессарабії чи Буджака, що відокремлювала до 1806 року турецько-татарські володіння від приватних молдавських затверджена була насипними курганами двома трояновими валами та іншими знаками, відкрита за вказівками старожилів та відновлена у 1817 р. Комісією, що за Височайшим повелінням здійснювала зняття на план Бессарабії та розмежування її земель» [18. 11]. Як стверджує автор, під час російсько-турецької війни, коли у 1807 р. турки та татари залишили Буджак, молдавські поміщики, що проживали поряд з Буджаком, цей кордон пересунули вглибину татарського володіння. Таким чином, у Буджака з'явилося два кордони – визначений урядовою комісією у XVIII ст. та проведений «за волею» молдавських поміщиків у 1817 р. Як бачимо, Бессарабія стала фронтіром молдово-турецько (татарсько)-російським. Це впливало на процес розмежування території між різними претендентами.

Загалом «плаваючий» кордон Бессарабії як Буджака був можливим саме завдяки своєму прикордонному становищу, у формуванні якого зіграла роль не тільки боротьба Російської імперії за цю територію, але й внутрішня суперечка за територію між Молдавським князівством та Османською імперією, що відбувалася ще щонайменше у XVIII ст. Цікаво, що межувальна Комісія в Російській імперії, що працювала до 1821 р. та результати праці відобразила на карті, поновила обидві межі – стару та «самовільну» поміщицьку. Так, у примітках автор зазначав, що «стара порубіжна межа затверджена в натурі межовими знаками на поворотах її поставлені земляні кургани та за напрямом ліній вириті чотирикутні межові ями. На спірній межі на поворотах насипані теж кургани а по лініях викопані трикутні саженні ями» [18. 12, приміт.].

Уявлення про Бессарабію впливало і на інтерес до неї в Одесі. Одеса була місцем перебування Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора М. С. Воронцова, стратегічно вона займала важливе місце на межі між Буджаком та Очаківською областю. Більше того, іноді цей фронтір також виявлявся «плаваючим», як і уявлення стосовно Бессарабії. Справа у тому, що певний час до складу історичної Бессарабії існувала практика включати й Очаківську область. Включення окремими авторами (П. І. Сумароковим, А. О. Скальковським) Очаківської області до Бессарабії було наслідком Айналі-Кавакської конвенції 1779 р. та інших чинників [19. 164-165; 20. 3]. Зокрема, П. І. Сумароков писав наприкінці XVIII ст., що після переправи через Буг (південний) «я вийшов на берег та вступив у Бессарабію, що була нещодавно володінням Порти, яка, скорочуючи від переможної нашої зброї свої кордони, уступила в останню війну всю цю область Росії, і перенесла звідси за Дністер свої кордони» [21. 190-191].

У випадку сприйняття Очаківської області як Бессарабії, Одеса втрачала своє «фронтірне» становище, і перетворювалася на центр «нового» регіону. Тому не дивно, що саме в Одесі велика увага приділяється Бессарабії як Бессарабській області і як Буджаку. Одеський історик А. О. Скальковський у своїй праці «Историческое введение в статистическое описание Бессарабской области» докладно

зупиняється на проблемі походження назви «Бессарабія» (яку виводить від імені Бессараб), вважаючи це взагалі «першим питанням», бо для нього ця назва вказувала на залежність відповідної території від Туреччини на час завоювання Російською імперією. На думку автора, до того часу власне Бессарабією як землею Бессараба були землі, що належали ногайським татарам, які знаходилися під управлінням уряду Османської імперії. Ці землі по іншому називалися Буджак, і були степовими районами, південною частиною російської Бессарабської області. Отже, у своїй статті А. О. Скальковський докладає особливих зусиль для скасування можливих претензій з боку представників румунського (молдавського) національного руху [9. 168-170]. Наголос на тому, що Буджаком володіли ногайці та Османська імперія (як відомо, ця територія увійшла до складу Російської імперії після чергової російсько-турецької війни) відповідав прийнятій А. О. Скальковським системі аргументації права володіння територіями, до якої входило архаїчне право на основі завоювання.

Етнографічний аргумент у відстоюванні прав на Бессарабію (Буджак). Етнографічні аргументи апелювали до історичної традиції та до сучасного національного складу Бессарабської області. У літературі спостерігаються як прямі вказівки на значну кількість немолдавського населення в Буджаці, так і опосередковані, до яких можна віднести згадки про участь слов'ян в етногенезі «волохів». Так, автор «Статистического описания Бессарабии так называемой, или Буджака» наводить кілька версій походження молдаван (волохів та молдаван), у тому числі згадує про думку дослідника Ф. Зульцера, який поєднував походження волохів зі слов'янами, зокрема, він вважав, що волохи є частиною «куцо-влахів або румунійців», а влахи, у свою чергу, походили від суміші римлян, слов'ян та готів [17. 8]. Надалі автор стежить за зміною у складі місцевої людності, і водночас – за державним підпорядкуванням Бессарабії. Він згадує приєднання «власне Бессарабії» до Молдавського господарства у 1388 р. Деякий час Молдавія визнавала зверхність Польщі, однак у XIV-XV ст. відбувається її підпорядкування Османській імперії. У цей час турки стали поширювати свою присутність в Бессарабії-Буджаку: «таким чином, турки

утвердилися у цих місцях, то за правом завоювання, то на підставі поступок самого уряду Молдавського...» [17. 10]. В іншому місці автор відзначає: «Відомо, що Бессарабія так звана або Буджак з давніх часів була набута (приобретена) Портою від Молдавського князівства та належала власне турецькій короні» [17. 499-500]. З XIV ст., на думку автора, тут перебували кримські татари, які і «прозвали власне Бессарабію Буджаком» [17. 4]. Татари поширювали свою присутність у «степях Буджацьких», захоплювали володіння молдавські і поширилися на захід майже до Пруту, а на півночі – до Кишиневу [17. 10].

Завдяки входженню Бессарабії до Російської імперії регіон як культурно-етнічний фронтір переживає різкі зміни. Так, в «Статистическом описании Бессарабии так называемой, или Буджака» вказується на те, що за турецького володіння власне Бессарабія була переважно заселена турками та татарами та невеликою кількістю молдаван [17. 17]. Після переселення у 1807 р. татар та турок з Бессарабії вона стала заселятися «жителями з Молдавії, Туреччини, різних Російських губерній, Австрії та інших іноземних володінь». Були приклади більш раннього за часом етапу скорочення кількості мусульманського населення у Буджаці. Історик А. О. Скальковський в одній з праць зазначав (не будучи очевидно повністю впевненим у своїх відомостях), що при взятті за наказом Г. І. Потьомкіна Ізмаїлу, О. Суворов знищив або розігнав майже все мусульманське населення Буджаку [10. 201] (під час російсько-турецької війни 1787-1791 рр.). Очевидно, більшою мірою це населення мігрувало з території регіону, тому що чергове масове переселення відбулося вже під час нової російсько-турецької війни, через 17 років.

Внаслідок впливу війни 1806-1812 років на бессарабський фронтір повністю змінилося співвідношення між етнічними групами його населення. На кінець 1820-х років у регіоні проживали «молдавани, болгари, росіяни, вірмени, греки, серби, іноземні німецькі поселенці, жиди та цигани» [17. 17]. В опису окремих етнічних груп автор «Статистического описания Бессарабии так называемой или Буджака» до росіян зараховує «великоросіян», представників різних сект, некрасівців, а також «малоросіян»: «зрештою малоросіяни скриваючись від рекрутчини або від поміщиків своїх тікали

сюди з задністра (!, тобто з боку Російської імперії) та поселилися в містах та селищах між іншими жителями». Серед такої групи поселенців як волонтерів згадані усть-дунайські козаки, окрема увага приділяється запорозьким козакам, які «почали переселятися до Бессарабії з Туреччини та Таврійської області» [17. 22-23]. У кількісному відношенні у Буджаці було на 1827 р. 37 859 молдаван (близько 33,6%), 25 679 болгар (близько 22,7%), 21 295 малоросіян, українців (близько 18,8%), 8029 великоросіян (близько 7,1%) (крім того, ще 2265 старообрядців (близько 2%), 299 некрасівців, 42 суботника), 6407 німців (близько 5,7%), 5 турків, та «тих, хто складає суміш націй»: запорозьких козаків – 184, усть-дунайських – 474 (значну частину з цих категорій, очевидно, можна зарахувати до українців). До складу населення входили також греки, поляки, євреї, вірмени, цигани, та змішані в національному відношенні волонтери, арнаути. Всього проживало 112 722 чоловік [17. 26], з них українці та росіяни складали (з урахуванням сект та запорозьких й усть-дунайських козаків) не менше 28 %.

У «Статистическом описании Бессарабии так называемой, или Буджака» можна знайти також і свідчення тому, що переміщення фронтиру відбивається у факті залишення татарами своїх селищ та вселення до них представників інших національностей. Частина селищ на 1817 р. була незаселеною. Тут ми можемо зафіксувати ще один фронтір, який проходив всередині окремих населених пунктів, причому мав не горизонтальний, а вертикальний характер, тому що практично не співіснували ті, що були жителями та стали жителями регіону, а відбувалася зміна населення внаслідок еміграції попереднього. Зв'язком між «шарами» населення була матеріальна культура, власне селища татар.

Для Російської імперії за таких умов особливої ваги набувало питання кількості так званого «руського» населення Бессарабії-Буджака. З цим питанням було пов'язано і стеження за часом появи слов'ян в регіоні. Зокрема, переселення слов'ян на територію Бессарабії у V ст. висвітлює О. Ф. Вельтман. Він, опираючись на думку І. Х. Гаттерера, зараховує до слов'ян і вєнедів, і лігів, а також даків та гетів. Згодом Бессарабія, на думку О. Ф. Вельтмана, стала землею слов'ян антів тощо. Згадує він також про лютичів та тиверців,

і робить припущення, що останні заснували Білгород (Акерман) [18. 31-32, 34].

Увагу поширенню «руського» елемента в Бессарабії приділяє А. О. Скальковський. Слід відзначити, що історик термін «руський» вживає не тільки як «російський», але такий, що відповідає концепції триєдиного «руського народу» (що мав включати до свого масиву українців, росіян та білорусів). Відомо, що до «руського» населення півдня України він у своїх роботах включає козаків та українців. У своєму дослідженні «Историческое введение в статистическое описание» він згадує так зване «руське проникнення» у Подунав'я (у XVIII ст. – купців, українського козацтва, до найдавніших часів відносить знайомство з регіоном (Білгородчиною) запорозького козацтва [9. 191-192]).

У 1856 р. за Паризьким трактатом (ст. 20-21) було визначено від'єднання частини Бессарабії від Російської імперії і приєднання її до Молдавського князівства, під верховною владою «Блискучої Порти»: «початком цієї граничної межі визначається пункт на березу Бурнаса; вона приєднається перпендикулярно до Аккерманської дороги, по якій буде слідувати до Траянові вала, піде південніше Болграду і потім вгору по річці Ялпук до висоти Сарацика та до Катаморі на Пруті».

Після створення об'єднаного князівства Валахії і Молдавії у 1859 р. (що, ймовірно, дозволяло поставити питання про перегляд договору, який передбачав передачу значної частини Бессарабії (Буджака) Молдавському князівству), у 1861 р. А. О. Скальковський звертається до використання етнографічного аргументу прав володіння. Історик стверджує більш «руський» характер Буджака, у порівнянні з північною частиною Бессарабської області Російської імперії [12]. Певним чином висновки А. О. Скальковського стосовно характеру населення підтверджують дані Всеросійського перепису населення 1897 року. Скоріше за все, українців було більше, ніж зазначається в літературі. Зокрема, на думку В. Бутовича, у Хотинському повіті у 1907 р. під молдаванами малися іноді на увазі і українці (очевидно, під впливом концепції єдиної «волоської» православної спільноти, що поширювалась в Австрійській Буковині в XIX ст.). За підрахунками Л. С. Берга, зокрема, в Аккерманському повіті

українці становили 26,7%, в Ізмаїльському – 19,6%, водночас росіяни відповідно 9,6 та 12,4%. Тобто так звані в імперському дискурсі «руські» (українці та росіяни разом) вже на 1897 рік становили помітну кількість: в Аккерманському повіті – 36,3%, в Ізмаїльському – 32 %. Для порівняння – у Кишинівському повіті українці та росіяни разом склали 5% населення повіту. Помітним виключенням з північних повітів Бессарабської області, на яке не звернув увагу А. О. Скальковський, захопившись долею Буджака, був Хотинський повіт. На 1897 р. українці становили 53,2%, росіяни – 5,8% в населенні повіту [22. 42-44].

Етнографічний аргумент (у тому числі його історичний аспект, коли автори вказували на історичні прецеденти заселення Бессарабії ще давніми слов'янами) і надалі залишався дуже важливим, в умовах становлення модерних націй. В одній популярній брошурі кінця ХІХ ст. «Русские в Бессарабии до ея присоединения к России» [23], що була присвячена пам'яті Катерини ІІ, автор простежує «історію перебування руських в межах Бессарабії взагалі, починаючи з найдавніших часів до приєднання її до Росії, у тому числі з історією подвійного перебування руських військ в Бессарабії, у царювання Катерини ІІ». Звичайно, слід враховувати той факт, що поняття «руський» є для ХІХ ст. достатньо широким, автор починає з часів Київської Русі.

Вже на початку ХХ ст., як наслідок дальшого розвитку уваги до теми національності, етнографічний чи національний аргумент практично досягає апогею у своєму значенні. Дальшого розвитку зазнали ідеї, висловлені ще у першій половині ХІХ ст. (зокрема, згаданим раніше О. Ф. Вельтманом). У роботі Л. С. Берга, що вийшла в умовах перебування з 1918 р. Бессарабії у складі Румунського королівства, «Население Бессарабии: этнографический состав и численность» у якості епіграфу була використана цитата з однієї з праць відомого вченого О. О. Шахматова 1916 р.: «Прабатьківщиною руського народу була територія антів, що займали простір між Прутом та Дніпром». Як відзначав при цьому Берг, «Таким чином, Бессарабія бачила зорю історії руського народу, який ще у той час не встиг розділитися на три гілки: великорусів, малорусів та білорусів». Далі автор вказує на те, що, у свою чергу, відомий український історик

М. С. Грушевський, сучасник О. О. Шахматова, «бачив в антах малорусів» (українців) [22. 12-13].

Отже, особливі умови бессарабського фронтиру впродовж XIX ст. сприяли оформленню системи різних аргументів у справі доведення права володіння регіоном з боку Російської імперії. За допомогою цих аргументів ця держава, в особі своїх захисників серед інтелектуального прошарку, намагалася заперечити можливі претензії різних сторін. З плином часу та зміною суспільних пріоритетів, зростанням уваги до економічних та національних питань змінювався й перелік цих аргументів. Дедалі більшу роль почав відігравати етнографічний або національний, який був пов'язаний з принципом першого заселення. Використання цього аргументу дозволяло не тільки імперії, в силу свого офіційного проекту триєдиного «руського народу», наполягати на своїх правах, але й сприяло виробленню доказової бази, з етнографічного погляду, для утвердження українського права на територію Бессарабії-Буджака, зважаючи на значну роль українців у заселенні цього історичного фронтиру країн та народів.

Джерела та література:

1. Новікова Л. Придунайський регіон як об'єкт дослідження у XIX ст. : на прикладі доробку А. О. Скальковського (1808-1898) / Людмила Новікова // Чорноморська минувшина. – Одеса, 2009. – Вип. 4. – С. 127-142.
2. Гагемейтер Ю. О распространении Российского государства с единой державы Петра I до смерти Александра I / Ю. Гагемейстер. – СПб., 1835.
3. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Ч. 1. География, этнография и народосчисление Новороссийского края / Аполлон Скальковский. – Одесса : В тип. А. Нитче, 1850.
4. Анучин А. С. Берлинский конгресс 1878 года / А. С. Анучин. – СПб. : Тип. Т-ва п.ф. «Электро-типография Н. Я. Стойковой», 1912.
5. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Ч. 2. Хозяйственная статистика Новороссийского края / Аполлон Скальковский. – Одесса : Тип. Францева и Нитче, 1853.

6. Державний архів Одеської області. – Ф.1. – Оп. 200. – Спр. 30.
7. Скальковский А. Что такое Бессарабия / Аполлон Скальковский // Правда. – 1878. – 17 (29) марта (№ 63).
8. Виноградов В. Н. Бессарабия на перекрестке европейской дипломатии. Документы и материалы / В. Н. Виноградов, М. Д. Ерещенко, Л. Е. Семенова, Т. А. Покивайлова. – М., 1996.
9. Скальковский А. Историческое введение в статистическое описание Бессарабской области. Ст. 1-2 / Аполлон Скальковский // Журнал министерства внутренних дел. – 1846. – Ч. 13.
10. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края / Аполлон Скальковский. – Одесса, 1836. – Ч. 1.
11. Скальковский А. Влияние исламизма на общественное развитие в Новороссийском крае / Аполлон Скальковский // Правда. – 1878. – 4 (16) марта (№ 152).
12. Скальковский А. Торгово-промышленное значение Бессарабии / Аполлон Скальковский // Одесский вестник. – 1861. – 10 янв.
13. Скальковский А. Измаильское градоначальство в 1847 г. / Аполлон Скальковский // Журнал министерства внутренних дел. – 1849. – Ч. 25. – С. 419-422.
14. Шевалье П. Розвідка про перекопських татар / П'єр Шевальє // Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі : пер. з фр. Ю. Назаренко. – К. : Томіріс, 1993.
15. Куницкий П. Краткое статистическое описание заднепровской области, присоединенной к России по мирному трактату, заключенному с Портой Оттоманскою в Бухаресте 1812 года / Петр Куницкий. – Спб., 1813.
16. Краткое статистическое описание Бессарабской области (Извлечение из большего сочинения) // Одесский вестник. – 1828. – № 24.
17. Статистическое описание Бессарабии так называемой, или Буджака, с приложением генерального плана сего края, составленное при гражданской съемке Бессарабии производившей по Высочайшему повелению размежевание земель оной на участки с 1822 по 1828-й год / Издание Аккерманского земства. – Аккерман, 1899. – Режим доступа:

https://www.academia.edu/13371117/%D0%9E%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5_%D0%91%D0%B5%D1%81%D1%81%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%B1%D0%B8%D0%B8_%D0%B8%D0%BB%D0%B8_%D0%91%D1%83%D0%B4%D0%B6%D0%B0%D0%BA%D0%B0_Description_of_Bessarabia_or_Budzhak_1899 – Останній перегляд: 23.11.2017.

18. Вельтман [А.] Начертание древней истории Бессарабии, с присовокуплением исторических выписок и карты, сочиненное Генерального штаба штабс-капитаном Вельтманом / А. Вельтман. – Москва : В тип. С. Селивановского, 1828.

19. Гросул В. Я. Система управления Молдавии в составе России (XVIII – начало XX в.) / В. Я Гросул // Национальные окраины Российской империи: становление и развитие системы управления. – Москва, 1997.

20. Скальковский А. Первое тридцатилетие истории г. Одессы, 1793-1823 / Аполлон Скальковский. – Одесса : Гор. Тип., 1837.

21. Сумароков П. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году: с историческим и топографическим описанием всех тех мест / Павел Сумароков. – Москва : В университет. тип. у Ридигера и Клаудия, 1800.

22. Берг А. С. Население Бессарабии : этнографический состав и численность (с 10-верстной этнографической картой) / А. С. Берг / РАН. – Петроград, 1923.

23. Русские в Бессарабии до ее присоединения к России. Исторический очерк. – Кишинев : Литография Э. Шлиомовича, 1896. – 36 с.

References

1. Novikova L. Prydunays'kyi region yak object doslidzhennia u XIX st. : na prykladi dorobku A. O. Skal'kovs'kogo (1808-1898) // Chornomors'ka mynuvshyna. Odesa, 2009. Vyp. 4. S. 127-142. (in Ukrainian).
2. Gagemeister Yu. O rasprostranienii Rossiyskogo gosudarstva s yedynoderzhaviia Petra I do smierti Aleksandra I. SPb., 1835. (in Russian).
3. Skal'kovskiy A. Opyt statisticheskogo opisaniia Novorossiyskogo kraia. Ch. 1. Geographiia, etnographiia i

- narodoschisleniie Novorossiyskogo kraia. Odessa : V tip. L. Nitche, 1850. (in Russian).
4. Anuchin A. S. Berlinskiy congress 1878 goda. SPb. : Tip. T-va p. f. «Electro-tipographiia N. Ya. Stoikovoy», 1912. (in Russian).
 5. Skal'kovskiy A. Opyt statisticheskogo opisaniia Novorossiyskogo kraia. Ch. 2. Khoziaistviennaia statistika Novorossiyskogo kraia. Odessa : Tip. Frantseva i Nitche, 1853. (in Russian).
 6. Derzhavnyi arkhive Odes'koyi oblasti. F. 1. Op. 200. Spr. 30. (in Ukrainian).
 7. Skal'kovskiy A. Chto takoe Bessarabiia // Pravda. 1878. 17 (29) marta (№ 63). (in Russian).
 8. Vinogradov V. N. i dr. Bessarabiia na perekrestke evropeiskoy diplomatii. Dokumenty i materially. M., 1996. (in Russian).
 9. Skal'kovskiy A. Istoricheskoe vvedeniie v statisticheskoe opisaniie Bessarabskoy oblasti. St. 1-2 // Jurnal Ministerstva vnutrennikh del. 1846. Ch. 13. (in Russian).
 10. Skal'kovskiy A. Khronologicheskoe obozreniie istorii Novorossiyskogo kraia. Odessa, 1836. Ch. 1. (in Russian).
 11. Skal'kovskiy A. Vliianiie islamizma na obschestvennoie razvitiie v Novorossiyskom kraie // Pravda. 1878. 4 (16) marta (№ 152). (in Russian).
 12. Skal'kovskiy A. Torgovo-promyshliennoie znacheniiie Bessarabii / Apollon Skal'kovskiy // Odesskiy vestnik. – 1861. – 10 yanv. (in Russian).
 13. Skal'kovskiy A. Izmail'skoie gradonachal'stvo v 1847 g. // Jurnal Ministerstva vnutrennikh del. 1849. Ch. 25. S. 419-422. (in Russian).
 14. Shevaliie P. Rozvidka pro perekops'kykh tatar // Shevaliie P. Istoriia viiny kozakiv proty Pol'schi : per. z fr. Yu. Nazarenko. K. : Tomiris, 1993. (in Ukrainian).
 15. Kunitskiy P. Kratkoie statisticheskoe opisaniie zadniestrovskoy oblasti, prisoiedinionnoy k Rossii po mirnomu traktatu, zakliuchonnomu s Portoy Ottomanskoy v Bukhareste 1812 goda. SPb., 1813. (in Russian).
 16. Kratkoie statistocheskoe opisaniie Bessarabskoy oblasti (Iz vlecheniie iz bol'shego sochinieniia) // Odesskiy vestnik. 1828. № 24. (in Russian).

17. Statisticheskoye opisanie Bessarabii tak nazyvaiemoy, ili Budjaka, s prilozheniem general'nogo plana sego kraia, sostavlennoye pri grazhdanskoy sjiomke Bessarabii proizvodivshey po Vysochaisheму povieleniiu razmiezhevaniye zemel' onoy na uchastki s 1822 po 1828-y god / izdaniye Akkermanskogo ziemstva. Akkerman : Tip. I. M. Grinshteina, 1899. (in Russian).
18. Vel'tman [A.]. Nachertaniye drevney istorii Bessarabii, s prisovokupleniem istoricheskikh vypisok i karty, sochinionnoye General'nogo shtaba shtabs-capitanom Vel'tmanom. Moskva : V tip. S. Sielivanovskogo, 1828. (in Russian).
19. Grosul V. Ya. Sistema upravleniya Moldavii v sostavie Rossii (XVIII – nachalo XX v.) // Natsyonal'nyye okrainy Rossiiskoy impierii: stanovleniye i razvitiye sistemy upravleniya. Moskva, 1997. (in Russian).
20. Skal'kovskiy A. Piervoie tridtsatilietiye istorii g. Odessy, 1793-1823. Odessa : Gor. tip., 1837. (in Russian).
21. Sumarokov P. Putieshestviye po vsiemu Krymu i Biessarabii v 1799 godu : s istoricheskim i topographicheskim opisaniem vsekh tekhn miest. Moskva : V univiersitet. tip. u Ridigera i Claudiia, 1800. (in Russian).
22. Berg L. S. Nasieleniye Bessarabii : etnographicheskoye sostav i chisliennost' (s 10-verstnoy etnographicheskoy carto) / RAN. Pietrograd, 1923. (in Russian).
23. Russkiye v Bessarabii do yeya prisoedineniya k Rossii. Istoricheskoye ocherk. Kishiniov : Litographiia E. Shliomovicha, 1896. 36 s. (in Russian).

**ПРАВО ВЛАДЕНИЯ ТЕРРИТОРИЕЙ «БЕССАРАБИИ» В XIX –
НАЧАЛЕ XX ВЕКА: СЛОЖНОЕ ПЕРЕПЛЕТЕНИЕ
АРГУМЕНТОВ ЗАИНТЕРЕСОВАННЫХ СТОРОН В
УСЛОВИЯХ РЕГИОНА-ФРОНТИРА**

В 1812 г. в состав Российской империи на основе Бухарестского трактата была включена территория между Днестром, Прутом и Дунаем, которая вошла в состав Бессарабской области. Это был регион, где встречались интересы территориально близких держав. Поэтому особо острое значение приобретала система аргументации прав владения этой территорией. Среди возможных аргументов заинтересованных в Бессарабии сторон авторы XIX в. упоминают принцип права завоевания и первого поселения, этнографический, исторический, экономический. В международном праве использовались и другие принципы: географический, стратегический. Особое значение приобретали вопросы о том, «что такое Бессарабия?», откуда происходит это название, какими являются границы Бессарабии. Ответ на эти вопросы часто был призван создать основу для принципа завоевания (или также исторического аргумента) в борьбе за регион в XIX в.

Границы региона «Бессарабия» в общественном дискурсе Российской империи не были однозначными. Расположение Бессарабии на политико-стратегическом (и историческом) фронтире приводило, вместе с отождествлением Бессарабии с Бессарабской областью, к актуализации понятия «Бессарабия» как южной части Бессарабской области (Буджака). Такой подход практически позволял исключить из спора за Бессарабию (в значении «Буджак») Молдавское княжество (позже Румынию). В свою очередь, понятие «Буджак» выступало также как не вполне однозначное. «Плавающая» граница Бессарабии как Буджака была возможна именно благодаря своему приграничному положению, в формировании которого сыграла роль не только борьба Российской империи за эту территорию, но и внутренние споры за территорию между Молдавским княжеством и Османской империей, которая имела место

еще по крайней мере в XVIII в., и другие факторы. Представление о Бессарабии влияло и на интерес к ней в Одессе, в частности, со стороны одесского историка, статистика и экономиста А. О. Скальковского.

В статье утверждается, что аргумент завоевания, актуальный для Российской империи в отношении Бессарабии до 1856 г. с этого времени утрачивает свое значение. На смену ему выступают другие аргументы, среди которых экономический, исторический. Особенную роль в системе аргументации прав на территорию Бессарабии в период создания модерных наций начинает играть аргумент этнографический. Он включал в себя ссылку на то, что территорию Бессарабии (Буджака) с древних времен населяли славяне и, в частности, анты. С другой стороны, сторонники этнографического аргумента опирались и на значительный процент украинского и русского населения в регионе в исторических реалиях второй половины XIX в. Использование этнографического аргумента позволяло не только империи, в силу своего официального проекта триединого «русского народа», настаивать на своих правах, но и содействовало созданию доказательной базы, с этнографической точки зрения, для утверждения украинского права на территорию Бессарабии-Буджака, принимая во внимание значительную роль украинцев в заселении этого исторического фронта стран и народов.

Ключевые слова: Бессарабия, регион-фронтир, Буджак.

Lюдмила Novikova

**OWNERSHIP ON THE TERRITORY OF "BESSARABIA" IN THE
XIX – AT THE BEGINNING OF XX CENTURY:
A COMPLEX TANGLE OF ARGUMENTS OF INTERESTED
PARTIES IN CIRCUMSTANCES OF REGION-FRONTIER**

It was in 1812, that the Russian Empire on the basis of the Bucharest treatise had included the territory between the Dniester, Prut and the Danube, which became part of the newly formed Bessarabian area. It was the region where the interests of geographically close countries faced. Therefore the system of argumentation of property rights on this territory has acquired

particularly acute significance. Among the possible arguments of the interested in Bessarabia parties Russian writers of the 19th century mentioned the principles of the right of conquest and the first settlement, ethnographic, historical, economical. In international law were used and other principles like following: geografic, strategic. The important value the questions have got: «what is Bessarabia?», what's origin of its name, what are the borders of Bessarabia. The answers to these questions often were intended to create a basis for the principle of conquest (or also for historical argument) in the struggle for the region in the nineteenth century.

The borders of «Bessarabia» region in public discourse within the Russian Empire were quite ambiguous. Location of Bessarabia on the political-strategic (and historic) frontier led, along with the identification of Bessarabia with Bessarabia area (oblast) in the Russian Empire, to actualize of the concept of «Bessarabia» as the southern part of Bessarabia area (oblast) (Budjak). This approach allowed virtually to exclude from competition for Bessarabia (in the meaning of «Budjak») Moldavian Principality (later Romania). In turn, the notion of «Budjak» was also not completely unambiguous. «Floating» border of Bessarabia as Budjak was possible due to its border position, in the formation of which a role played not only fight of the Russian Empire for this territory, but also internal dispute over territory between the Moldavian Principality and The Ottoman Empire which existed at least in the XVIII century, and other factors. The imagination on Bessarabia affected the interest to it in Odessa, in particular, on the part of the Odessa historian, statistics and economist A. Skal'kovs'ky.

The article argues that the argument of the conquest of the territory concerning Bessarabia which was important to the Russian Empire until 1856, this time lost its meaning. It has been changed by other arguments, including economic, historical. A special role in the system of the rights on the territory of Bessarabia in the epoch of the development of modern Nations the ethnographic argument started to play. It included a reference to the fact that the territory of Bessarabia (Budjak) since ancient times were inhabited by Slavs and, in particular, by Ants. On the other hand, adepts of the ethnographic principle paid their attention to a significant percentage of Ukrainian and Russian

population in the region in the historical realities of the second half of the nineteenth century.

The use of ethnographic argument allowed not only the Empire, due to its official project of the «Russian people», insist on its rights, but also promoted the creation of the base of ethnographic evidences for the establishment of the Ukrainian rights in the territory of Bessarabia-Budjak, according the significant role of Ukrainians in settling of this historic frontier of countries and peoples.

Key words: *Bessarabia, region-frontier, Budjak.*

Отримано: 29.11.2017

УДК 94(477=112.2) (045)

Володимир Васильчук

НІМЕЦЬКА ГРОМАДА В УКРАЇНІ ХІХ-ХХ ст.

У статті висвітлюється пристосування німецької громади до умов життя й господарювання на українських землях ХІХ – ХХ ст. Зазначається що, в цілому їм вдалося налагодити ефективну діяльність, яка створила значний вплив на соціально-економічний розвиток України. У сфері сільського господарства колоністи успішно поєднували європейський досвід із місцевими землеробськими традиціями, максимально використовували унікальні природно-кліматичні умови та ресурсний потенціал України. Підкреслено, що перша світова війна та репресивні заходи царизму проти колоністів завдали значної шкоди не тільки їхнім поселенням, а й усій економіці України.

Ключові слова: *німецька громада, поселенці, колоністи, сільське господарство, іноземна колонізація, аграрні відносин, національне питання, репресії.*

Проблема держави успішного розвитку та її безпеки залежить багато в чому від відносин між народами в середині країни. Вивчення історії кожного з етносів – важлива умова становлення сучасного демократичного суспільства. Актуальність вивчення історії міжетнічних та міжнародних відносин держави становить науковий і практичний інтерес з

огляду на її поступову інтеграцію в систему європейської співдружності.

Вітчизняну та зарубіжну літературу з окресленої проблематики, можна поділити на чотири окремі групи: це праці дореволюційного періоду, наукова спадщина радянської історіографії, сучасні дослідження українських вчених та наукові розробки зарубіжних дослідників.

В другій половині XVIII ст. у Росії фактично вже склалися необхідні передумови для переселення іноземців. Однією з головних причин переселенської політики, започаткованої Катериною II, була нагальна необхідність господарського освоєння придбаних територій. Перший указ, яким імператриця закликала німців селитися в Росії разом з усякими чужинцями, був виданий 4 грудня 1762 р. 22 липня 1763 р. був виданий другий Маніфест, що поклав початок масовому потоку іноземних колоністів із німецьких держав на українські землі [1, 266 с.]. Незважаючи на великі привілеї, які держава обіцяла переселенцям, найбільш неузгодженими залишилися питання обліку земель, які повинні були відійти до колоністів. 1763р. і до 1774 р., на території сучасної України було засновано лише 6 колоній переселенців із Франкфурта на Майні. В цей період німецькі поселення з'явилися лише в Чернігівській губернії (так званих Біловезьких, колоній біля Бахмача на Чернігівщині, а через три роки – біля Кролевця.), тобто досить далеко від земель, які пізніше підпадали під масову німецьку колонізацію. На політичній мапі України, особливо в причорноморських та західних землях, стали з'являтися нові назви: Найфельд, Страсбург, Цюріхталь, Рорбах, Клейнендорф, Блюменфельд, Розенталь, Нейенбург, Кронсвейде, Шенгорст та ін. [2, с. 32].

1770 до 1800 р. на території України з'явилися 16 нових німецьких колоній: одна – на території сучасної Полтавської області, дві – в межах Херсонської, Миколаївської областей, 13 – на території Запорізької і Дніпровської областей. У 1803 р. під Одесою німцями була заснована колонія Марієнталь, а вже в 1804 р. поблизу Одеси з'явилося 5 колоній, неподалік від Херсону – 3 колонії. Німецьким колоністам, які оселялися поблизу Одеси та Херсону були надані великі земельні площі. Проте ця хвиля колонізації відбувалася за інших умов. Міністр

внутрішніх справ, розглянувши всі питання, пов'язані з колонізацією земель німцями, подав імператору доповідь, у якій пояснив всі хиби цього процесу на підставі Маніфесту Катерини II і неодмінну потребу деяких обмежень для нових переселенців. У 1804 р. (а потім у 1806 р.) вийшли нові закони, якими було скасовано окремі пільги, деякі змінено, а разом з тим були надані й нові пільги саме для поселенців Новоросії [3, с. 58].

Наприкінці XVIII – початку XIX ст., уряд провів реорганізацію системи управління іноземними колоніями в Росії. 4 березня 1797 р. при сенаті була створена «Експедиція державного господарства, опікунства іноземних поселенців та сільського домогосподарства». Уряд як і раніше надавав колоністам привілеї – значні земельні ділянки, асигнування з державної скарбниці для початку господарської діяльності, звільнення на декілька десятків років від сплати податків та виконання повинностей. З утворенням губерній, справи колоністів перейшли до відомства державних селян і управління колоніями фактично здійснювалось місцевими губернськими органами влади [4, с.10-14]. Так, 26 квітня 1800 р. у Катеринославі виникає "Контора опікунства новоросійських іноземних поселенців" (1800-1833 р.), яка до 1818 р. була вищим органом управління колоніями Півдня України, що мав забезпечити нагляд за ними і виконання законів [5, арк. 124-129].

В цей період йшло заселення Західних регіонів України. Різними були умови появи німців на Буковині та в Галичині. Можливість німецької колонізації цього регіону виникла із приєднанням його до Габсбурзької імперії наприкінці XVIII ст. 17 вересня 1781 р. уряд прийняв «Патент про переселення», який проголосив пільги усім іноземцям, що побажають переселитися на територію Австрії. Тим самим створювався ґрунт для розгортання широкої сільськогосподарської колонізації малонаселених земель та умови для припливу до Австрії насамперед вихідців із німецьких князівств. 20 жовтня того ж року з'явився цісарський патент про віротерпимість, який усував останню перешкоду на шляху вільного в'їзду переселенців з німецьких князівств [6, с. 252-255]. Після цього до 1786 р. до Галичини прибуло 20 тис. поселенців із Німеччини.

Внутрішня політика не тільки російського самодержавства була спрямована на повну інкорпорацію, тобто включення України, її багатств до складу європейських імперій, держав. Для найкращого управління південноукраїнських колоністів, які знаходилися в Катеринославській, Таврійській та Херсонській губерніях, 6 квітня 1800 р. було створено «Контору опікунства новоросійських іноземних поселенців», яка підкорялася Експедиції державного господарства. 20 лютого 1804 р. Маніфест Олександра I сприяє появі на півдні імперії менонітів, лютеран, кальвіністів, католиків – вихідців з Бадена, Вюртемберга, Ельзасу, Пфальца, Прирейнля та ін.

1805-1806 рр. виникають перші сім німецьких колоній в Криму (у двох повітах Кримського півострова). Це поселення Нейзац (Чокурча), Фріденталь (Кантакузін), Розенталь (Бурульча) Сімферопольського повіту, а також колонії Цюріхсталь (Джелав), Гельбрун (Джелав-Ялі), Герценберг та Судак Феодосійського повіту. Їх заснували німці з південних районів Німеччини і навіть Швейцарії (колонія Цюріхсталь). В 1811 р. виникає ще одна колонія Кронваль (Булганак) на території Сімферопольського повіту [7, арк.65-66].

Але в 1810 р. Російський уряд заборонив місіям надавати будь-яку допомогу на переселення, а в 1819 р. припинилося запрошення іноземних громадян для колонізації вільних земель. Російський уряд заборонив своїм представникам за кордоном видавати паспорти особам, які виявляли бажання поселитися в Росії [8, с.49].

У першій половині XIX ст. колонізаційний рух набув нового якісного змісту. Від великих колоній почали відокремлюватися «дочірні» поселення. Уряд розселяв прибуле населення і відводив останнім нові землі на вже відомих пільгових умовах. Цей процес продовжувався до 1842 р. В наступні роки уряд припинив надання пільгових казенних наділів колоніям, які знову засновувалися. Лише двом із них, у Маріупольському повіті – Дармштадт і Марієнфельд – у 1843 р. був відведений казенний наділ за надзвичайно виняткових обставин. У тому році відбулося одруження спадкоємця престолу, майбутнього російського імператора Олександра II з принцесою Гессен-Дармштадтською, майбутньою царицею Марією Олександрівною. Наречена попросила в свого

майбутнього чоловіка дозволу поселити на Півдні України, на казенному земельному наділі, кілька відомих їй селянських сімей із герцогства Гессен-Дармштадтського. Олександр виконав бажання принцеси [9, с. 21].

Завдяки сильній підтримці Російського уряду німецькі колонії змогли укріпитися й зміцнити на нових землях. У 1845 р. німецьких поселенців в Україні було близько 100 тисяч чоловік. Найбільш вдалою треба визнати колонізацію німців-менонітів тому, що їх колонії перебували в найбільш привабливому стані. Важливу роль відіграли дві обставини: по-перше, вони були зразковими сільськими господарями і в себе на батьківщині; по-друге, переселялися тільки заможні сімейні люди з майном і навіть з худобою.

Аналізуючи етнографічну карту європейської Росії, складену П. Кеппенем у 1853 р., можна побачити, що найбільша кількість іноземних переселенців оселилася в Херсонській губернії. Значну частину населення тут представляли німці, яких налічувалося 31 700 осіб. Деяко менше їх проживало в Таврійській губернії – 22 324 особи. У Катеринославській губернії та Південній Бессарабії в цей період часу мешкало відповідно 13 232 та 10 200 німців [10. с. 40]. Зрозуміло, що переважна більшість німецьких колоній з'явилась саме на Півдні України, який наприкінці XVIII на початку XIX ст. являв собою степову зону з досить обмеженою кількістю населення. Незважаючи на об'єктивні та суб'єктивні труднощі, німецькі колоністи почали господарське освоєння регіону. В перші роки основою господарської діяльності в німецьких колоніях України було екстенсивне тваринництво, посіви зернових культур використовували лише для безпосередніх потреб. Обмеженість земельних площ у зв'язку з припливом населення з року в рік почала впливати на розміри пасовищ. Посилення розорювання землі також сприяло переходу до інтенсивних методів ведення тваринництва.

Місцеве населення не тільки південних районів України займалося виноградарством. Так на Київщині з часів середньовіччя вирощували цю культуру. Наступний етап у розвитку київського виноградарства був пов'язаний з діяльністю відомої фірми «Кристер» - саксонця В. Кристера. Вона стала відомою не лише в Києві, але й далеко за його

межами. В. Кристер перетворив пустир на квітучий сад, а своє садівництво на школу для місцевого населення [11, с. 25-26].

1861 р. скасування кріпосного права, прийняття закону про передачу в оренду іноземцям поміщицьких земель терміном до 36 років, відміна пільг для іноземців у Царстві Польському сприяла тому, що в другій половині XIX ст. кількість німецьких колоністів на українських землях Російської імперії починає швидко збільшуватися. Ці реформи викликало гостру нестачу робочих рук у великих поміщицьких господарствах. Так, з початку 60-х рр. XIX ст., під впливом нових економічних факторів німці почали перебудову своїх господарств. З цього часу, в умовах нового економічного розвитку країни, поступово зростає значення виробництва хліба, який стає одним із найважливіших предметів експорту. Важливе значення, що сприяло цьому стало будівництво залізничних шляхів, які з'єднали центральний район Росії з її портами на Чорному та Азовському морях. Саме через них йшла основна частина російського хлібного експорту за кордон. Зростання товарності хліба супроводжувалося падінням цін на продукти скотарства, в першу чергу на вовну. Зміна ринкової кон'юнктури спонукало колоністів пристосуватись до нових умов загальноросійського ринку, поступово переорієнтовуючи свої господарства виключно на товарне виробництво зернових культур. Таким чином у другій половині XIX ст. землеробство поступово стає провідною галуззю колоністського господарства.

Занепокоєний інтенсивністю німецького колонізаційного руху в Південно-Західному краї, Олександр III у 1885 р. створив комісію з питань припинення еміграції у прикордонні губернії. Комісія визнала цей процес небезпечним і шкідливим для інтересів імперії [12, арк.1-2.]. Підсумком її роботи став закон від 14 березня 1887 р., який заборонив іноземним громадянам орендувати та володіти на будь-яких умовах землею у десяти прикордонних і західних губерніях, в тому числі Волинській. Закон поширювався на поселенців, що приїхали не з-за кордону, а були вже російськими громадянами. 1887-1892 рр. імператор Олександр III підписав низку документів, які обмежували права німецьких колоністів. Розпочався процес міграції німців, 1890-1900 рр.

німецькі історики назвали «часами Бразилії». Вони стали періодом наймасовішої еміграції німців з західних районів України. У Бразилії німецькі поселенці заклали ряд колоній, які продовжували там розвиватися. Німці емігрували також до Канади, Аргентини, США.

Під час Першої світової війни німецькі поселенці-власники опинились у дуже скрутному економічному й соціально-політичному становищі. Царський уряд та й сам Микола II вважали, що переселенці, навіть ті, які прийняли російське підданство, все одно залишаються співвітчизниками ворога, а тому можуть передавати йому інформацію про російські збройні сили, стратегічні об'єкти, чинити диверсії тощо. У цей час у суспільстві спостерігається зростання ксенофобії. Пошук «ворогів всередині країни» призвів до загострення «національного питання». В роки першої світової війни царський уряд застосовував репресивні заходи щодо німецьких колоністів та підприємців. Так, улітку 1915 р. за розпорядженням Київського губернатора звідси було виселено 10 тис. німецьких поселенців. Волинський губернатор 22 червня 1916 р. відзначав у доповідній записці, що поза межі губернії було виселено німецьких колоністів у червні 1915 р. – 673467 чол., жовтні-листопаді – 6409, грудні – 8000, першому півріччі 1916 р. – 34116 чол.[13, с. 179, 182]. Після закінчення Першої світової війни лише незначна частина депортованих німців забажала і знайшла можливість повернутися на Україну.

Після революції 1917 і війни 1917-1922 рр. почалося руйнування життя німецької громади в Україні. Колоністи не залишились осторонь тих бурхливих подій. Вони створювали спеціальні батальйони та загони самозахисту (тачанки німецького виробництва), що діяли в складі армій Денікіна та Врангеля. Були німці і в більшовицьких формуваннях. За радянської влади внаслідок «колективізації» німецькі колонії почали занепадати, переслідування їхньої релігії викликало протести і змушувало німців емігрувати з України. В 30-х роках масові репресії торкнулися й німецької національної меншини, німецькі адміністративно-територіальні одиниці, їхні навчальні та культурно-освітні заклади було ліквідовано.

1939–1945 рр. стали новим жорстоким випробуванням для німців України. Вони опинилися в полі політичної уваги

обох диктаторів – А. Гітлера та Й. Сталіна: перший прагнув використати їх у своїх експансіоністських цілях, другий вбачав у них потенційних «шкідників» і робив усе можливе, щоб ця меншина зникла з арени міждержавних стосунків. У ці роки німці України зазнали з боку радянської влади нових депортаційних принижень і поневірянь. Після цих подій багатьом з них не дозволили повернутися до України.

Політику держави щодо німецької спільноти у 70-ті роки чітко визначали слова: «Ми вас силою примусимо бути громадянами СРСР». У місцях компактного проживання німців проводилася посилена ідеологічна робота.

Особливістю національного руху німців кінця 80-х років стало його організаційне оформлення. Першою потужною громадською організацією німців України стало об'єднання «Wiedergeburt», яке виникло восени 1989 р. у результаті відокремлення від всесоюзної організації з такою ж назвою. Організаційне оформлення об'єднання відбулось на установчій конференції, яка проходила в Києві 15-16 вересня 1989 р. В її роботі взяли участь близько 70 делегатів, що представляли різні регіональні товариства.

За переписом 1989 р. в Україні проживало 37,8 тис. німців (0,07% населення). Майже 70% усіх німців України проживали в 6 областях: Дніпропетровській – 6,4 тис., Донецькій – 6,3 тис., Одеській – 3,6 тис., Закарпатській – 3,5 тис., Запорізькій – 2,3 тис., Луганській – 2 тис., Криму – 2,4 тис. осіб.

21-23 листопада 1996 р. у Києві відбувся перший з'їзд німців України, який ухвалив «Програму етнокультурного відродження німецької національної меншини в Україні». З'їзд обрав Фольксрат (Народню раду) і Форштанд (Правління) на чолі з Г. Гроутом. На з'їзд були запрошені представники німецької діаспори з Росії, Білорусі, Казахстану та ін.

З усього вищезазначеного можна зробити висновок, що німецька громада позитивно вплинула на розвиток народного господарства України. Ці століття стали в історії етносу періодом боротьби за свої політичні і національні права, яка вилилась у масовий рух, що мав у своєму розвитку спади та піднесення й об'єднував німців навколо ідеї зняття з них ганебних звинувачень. В умовах незалежної Української держави німецька громада отримали об'єктивні можливості

реальної етнічної самоідентифікації, гармонійного та органічного влиття спільно з іншими етносами в процес розбудови економіки, політичної сфери, освіти та духовності України.

Джерела та література:

1. Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов [Текст] / Я. Штах – М.: Товарищество тип. А. И. Мамонтова, 1916. – 266 с.
2. Багалея Д. Колонизация Новороссийского края и первые шаги по пути культуры. – К.: Корака-Новицкого, 1889. – С.89.
3. Павленко С. Чи бути чорноморській Німеччині? – Золотоноша: Лепського і Вурмана, влас.буд., 1913. – С.58.
4. Екатеринославский адрес – календарь 1915 г. – Екатеринослав: Издание губернской типографии, 1915 г., – 541 с.
5. Державний архів Дніпропетровської області. Ф.134, оп. 1, спр. 40 –215 арк.
6. Klueping H. Der Josephinismus. – Darmstadt, 1995. – S. 252 – 255.
7. Державний архів автономної республіки Крим, Ф. 26, оп.1, спр. 24512 – 73
8. Велицин А.А. Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на юге и востоке России. – С.-Петербург: Товарищество Общественная Польза, 1893. – С.49.
9. Кулинич І., Кривець Н. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – С.21.
10. Кеппен П. И. Об этнографической карте европейской России. – СПб., 1852. – С. 40.
11. Рибаків М.О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. / – К.: Кий, 1997. – 374 с.
12. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 442, оп. 618, спр.49, арк.1-2.
13. Кулинич І. Вказ. праця. – 272 с.

References

1. Shtya Ya. Essays from the history and modern life of the South Russian colonists [Text] / Y. Shtah – M. : Society type. A. I. Mamontov, 1916. – 266 pp.
2. Bagaley D. Colonization of the Novorossiisk Territory and the first steps along the way of culture. – K.: Korak-Novitsky, 1889. – P. 89.
3. Pavlenko S. Is it Black Sea Germany? – Zolotonosha: Lepsky and Vurmana, vlas.stud., 1913. – P.58.
4. Ekaterinoslav address - the calendar of 1915 – Ekaterinoslav: Edition of the provincial printing house, 1915, – 541 p.
5. State Archives of Dnipropetrovsk Region. F.134 op. 1, sp. 40 – 215 arcs.
6. Kluquet H. Der Josephinismus. – Darmstadt, 1995. – S. 252-255.
7. The State Archive of the Autonomous Republic of Crimea, F. 26, op.1, sp. 24512 - 73
8. Velitsin A. A The Germans in Russia. Essays on the historical development and the present situation of the German colonies in the south and east of Russia. – St. Petersburg: Society Public Utility, 1893. – P. 49.
9. Kulinich I., Krivets N. Essays on the history of the German colonies in Ukraine. – K. : Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, 1995. – С. 21.
10. Keppen P. I. About the ethnographic map of European Russia. – SPb., 1852. – P. 40.
11. Rybakov M. O. Unknown and little-known pages of Kyiv's history. / – K. : Kiy, 1997. – 374 pp.
12. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, f. 442 op. 618, p.49, pp. 1-2.
13. Kulinich I. Idid. – 272 s.

Владимир Васильчук

НЕМЕЦКОЕ ОБЩЕСТВО В УКРАИНЕ XIX-XX вв.

В статье освещается приспособления немецкой общины к условиям жизни и хозяйствования на украинских землях XIX – XX вв. Отмечается что, в целом им удалось наладить эффективную деятельность, создала значительное влияние на социально-экономическое развитие Украины. В сфере

сельского хозяйства колонисты успешно сочетали европейский опыт с местными земледельческими традициями, максимально использовали уникальные природно-климатические условия и ресурсный потенциал Украины. Подчеркнуто, что первая мировая война и репрессивные меры царизма против колонистов нанесли значительный ущерб не только их поселением, но и всей экономике Украины.

Ключевые слова: немецкая община, поселенцы, колонисты, сельское хозяйство, иностранная колонизация, аграрные отношения, национальный вопрос, репрессии.

Volodymyr Vasylchuk

GERMAN SOCIETY IN UKRAINE OF XIX- XX CENTURY

In the article of adaptation of German society is illuminated to the terms of life and menage on Ukrainian earth of XIX – XX of century is Marked that, on the whole they succeeded to put right effective activity that created considerable influence on socio-economic development of Ukraine. In the field of agriculture colonists successfully combined европейський experience with local agricultural traditions, maximally used unique natural and climatic terms and resource potential of Ukraine. Underline, that the first world war and repressive events of царизму against colonists inflicted considerable harm to not only their settlements but also all economy of Ukraine.

Key words: the German society, the settlers, colonists, agriculture, foreign colonization, agrarian relations, national question, repressions.

Отримано 10.11.2017

Віктор Савченко

ПОЛІТИЧНІ УПОДОБАННЯ ПРОФЕСОРА М. СЛАБЧЕНКА

У статті розглядається еволюція політичних поглядів професора М. Слабченка під впливом глобальних змін (1905-1929 рр.). Автор закликає до дискусії і висловлює припущення про те, що М. Слабченко був масоном або людиною «масонського кола», що його участь в українських соціалістичних партіях, в боротьбистському підпіллі не закінчилася в 1920 році. Для М. Слабченка 1920-ті роки стали роками продовження політичної боротьби за українську ідею й українську незалежність.

Ключеві слова: революція, боротьбисти, масонство, підпілля, українізація, ДПУ.

Постать М. Є. Слабченко сприймалася сучасниками та сприймається нащадками, як образ мудрого вчителя, що все життя віддав служінню українському народу та ідеї духовного просвітництва. Людина гонорова та принципова, Михайло Єлисейович, сповідував принципи українського інтелігента та патріота, відстоював власні політичні погляди, яки впливали на його наукову та педагогічну діяльність.

У 1903 р. М. Слабченко вступив до української радикальної партії РУП, організувавши в Одесі її студентську групу, став лідером студентської «Громади» в Одесі. За власними свідченнями, вже пореволюційних років, у 1905-1906 рр. Михайло Єлисейович приймав участь в маніфестаціях, студентських страйках, революційних барикадних боях в Одесі. Він притримувався радикальних поглядів, стосовно необхідності соціального визволення та соціалістичних перетворень, руйнації імперії. В барикадних боях та акціях спротиву його шлях перетинався з есерами та анархістами, що стали популярні в Одесі у другий половині 1905 р. Відомо, що М. Слабченко у 1906 р. став активістом Української соціал-демократичної робітничої партії (формально був в її складі до 1918 р.). Приблизно з 1907 р.

М. Слабченко бере участь у діяльності одеської «Просвіти», з 1910 р. – «Одеського українського клубу» [1, с. 60-63].

В роки так званої «реакції», М. Слабченко відійшов від радикальних ідей, вже не бере участь у підпіллі УСДРП. В цей час доля зводить його з майбутніми лідерами українських визвольних змагань, що у 1911-1913 рр. формують в Одесі таємний масонський рух: В. Чеховським (викладачем середніх навчальних закладів, майстром масонської ложі «Звезда Востока», українським соціал-демократом), А. Ніковським (українським соціалістом-федералістом). Саме тоді М. Слабченко починає товаришувати з масонськими лідерами київських масонських лож С. Єфремовим (масонська ложа «Правда») та М. Василенком (керівник масонської ложі «Астрея»). З С. Єфремовим та А. Ніковським М. Слабченка пов'язала многорічна дружба, ідеологічна спільність, політична єдність, хоча М. Слабченко, ззовні, був значно «лівіший» за С. Єфремова.

Можливо й сам М. Слабченко в цей час стає братом-масоном, бо його ідеологічні конструкції наближалися до ідей «політичного масонства». Улітку 1911 р. М. Слабченко виїхав у наукове відрядження до Франції, навчався в Школі права призького університету Сорбонна, взяв участь у заснуванні Міжнародного товариства недержавних народів – «Office nationale» в якому найбільш активно заявили про себе масони Великої Ложі «Великого Сходу Франції» [2]. Відомо, що на фронті I-ї світової війни М. Слабченко пристає до таємної військової змови (можливо, військової змови яку готували масони на поч. 1917 р. «змова Гучкова»), котру було викрито владою. М. Слабченку загрожував розстріл, від якого його врятувала Лютнева революція. М. Слабченко не видає подробиці та деталі цієї «військової змови», вона залишається в його «радянській автобіографії» тільки вирваною з контексту згадкою. Можливо, причина «утаємнення» цієї змови в її масонській сутності, про що необхідно було «замовчувати» за радянських часів. Навесні 1917 р. М. Слабченко стає зразком «революційного активіста» Тимчасового уряду – голова комітету офіцерської і солдатської ради, членом дивізійного комітету, організатором, керівником полкової української ради, членом ради 4-ї армії. Його кар'єрний зліт того часу нагадує числені «масонські кар'єри»

зразка 1917 р., коли раніш невідомі офіцери або дрібні чиновники несподівано ставали «вождями революції».

Жовтневий переворот М. Слабченко вважав руйнуючим (як весь масонський загал) та скоріш за все брав участь у боротьбі за українську Одесу у січні 1918 р., коли демобілізувався з 4-ї армії, що існувала до середини січня 1918 р. Відомо, що в січні 1918 р. М. Слабченко повертається до Одеси, стає членом лівої фракції УПСР (з УСДРП він розірвав константи, ще у 1908-1909 рр.), працює журналістом в газетах: «Известия одесского исполнительного комитета общественных организаций», «Голос революции», «Революционній вестник». На початку 1918 р. ми бачемо певні зміни в політичних переконаннях М. Слабченка, він став більш «лівим», наближаючись до позицій майбутніх боротьбистів. Статті М. Слабченка березня-квітня 1918 р. сповнені критики «з ліва» на адресу Центральної Ради та М. Грушевського. У 1918 р. Михайло Єлисейович працює журналістом в виданнях «Українське слово», «Вільне життя», «Молода Україна». Керівник одеської «Української національної Ради» А. Микалюк (лідер одеської лівої УПСР, соціалістичної одеської «Просвіти», згодом боротьбистів) організував в Одесі, під орудою В. Чеховського, школу пропагандистів - «Социалистические курсы». Ця «школа» та «Товариство ім. М. Драгоманова» при одеській гімназії ім. І. Франка, проводять пропобанду проти гетьманського режиму, формують кадри для майбутньої революції. «Українська національна Рада» видавала в Одесі газету «Вільне життя», в якій з літа 1918 р. редактором стає М. Слабченко. Тоді М. Слабченко очолює одеську «Спілку вчителів», бере участь у змові з метою повалення влади гетьмана, за що гетьманська влада запроторює М. Слабченка під арешт.

З поваленням гетьмана прем'єр УНР В. Чеховський пропонує М. Слабченку посаду міністра юстиції в Директорії УНР, а С. Петлюра – посади в секретаріаті УСДРП. Відомо, що на весні 1919 р. С. Петлюра збирає всіх українських масонів для того, щоб створити загальну масонську «Велику Ложу України». Став головою Директорії УНР С. Петлюра надає важливі державні посади масонам: В. Покоповичу, А. Левицькому, А. Ніковському та ін. Існує інформація, що «Велика Ложа України» влітку 1919 р. об'єднала до 800

масонів, велика цифра для переважно сільських теренів контрольованих армією УНР, скоріш за все до цієї кількості входили й масони, що залишилися на інших підконтрольних територіях (Одеси – під білогвардійською владою, Києва, Катеринослава, Полтави, Чернігова та Харківа – під владою більшовиків) [3]. Симпатиків С. Петлюри в Одесі з «масонських братів» навесні 1919 р. ми не знаємо, а можемо тільки припускати їхню наявність, враховуючи, що Одеса до 1918 р. була значнім масонським центром (відомо, що серед одеських масонів було три професора-матиматика університету, можливо в Одесі існувала таємна університетська ложа).

З встановленням в Одесі білогвардійської влади генерала О. Гришина-Алмазова (який керував містом під контролем французького військового командування) контррозвідка заарештувала М. Слабченка, а як йому вдалося втекти й переховуватися на нелегальному становищі до опанування міста більшовиками. Нова влада більшовиків в Одесі (квітень-серпень 1919 р.) також репресувала М. Слабченка. Разом із боротьбистом М. Гордієвським М. Слабченко написав «Відкритий лист» проти більшовицької політики у національному питанні. Михайло Єлисейович виступив проти радянської влади, звівши свою долю з редакцією газети «Боротьба». З затвердженням в Одесі наприкінці серпня 1919 р. влади Збройних сил Півдня Росії армії А. Денікіна М. Слабченко перебував у підпіллі на нелегальному становищі, був заарештований. Він продовжував працювати у підпільній газеті «Боротьба», агітував, як боротьбист у частинах УГА, що опинилися в Одесі у грудні 1919 р. 8 лютого 1920 р. Одеса знову була захоплена Червоною Армією, тоді утворився Одеський ревком, більшовики вели переговори з партіями боротьбистів та боротьбистів щодо розподілу ділянок роботи в ньому.

Протягом лютого-березня 1920 р. представники партій боротьбистів – були представлені в місцевих ревкомах та радах. М. Слабченко працював в Одеському виборчому штабі боротьбистів, на вибори до Одеської ради робітничих депутатів, від працівників освіти, був надан список кандидатів в депутати, в якому з 12 чоловік, половина кандидатів була від боротьбистів та боротьбістів. 20 березня 1920 р. Всеукраїнська

конференція боротьбистів прийняла рішення про самоліквідацію партії, значна частина її членів влилась до КП(б)У. Разом із партією боротьбистів в одеську організацію КП(б)У увійшли місцеві лідери боротьбистів: А. Микалюк, А. Клочко та ін. В той же час М. Слабченко не пішов таким шляхом, залишаючись в компанії «незгодних з об'єднанням» боротьбистів [4].

Колишній боротьбист А. Микалюк був призначен завідувачем одеського відділу народної освіти, став у 1921 р. організатором одеського «Товариства української пролетарської культури». В цьому товаристві активно діяв М. Слабченко. Пізніше А. Микалюк керував процесом українізації в Одесі, чекисти вважали, що А. Микалюк на початку 1920-х рр. організував «боротьбистське підпілля» в Одесі. Саме із А. Микалюком у М. Слабченка зав'язалися тісні ідеологічні стосунки, у це «боротьбистське підпілля» чекисти зарахували й М. Слабченка. Інший боротьбистський лідер А. Клочко у 1920-х рр. був ректором Одеського інституту народної освіти (ОІНО) в якому працював М. Слабченко. Ще 1918 р. А. Клочко вів українську соціалістичну пропаганду в гетьманській Одесі, брав участь у виданні газети «Вільне життя», товарищував з М. Слабченком [5, арк. 4-41].

В ОІНО з 1922 р. М. Слабченко першим став викладати навчальні предмети українською мовою, з 1923 р. взяв активну участь в українізаційних процесах. У червні 1924 р. він написав заяву про відставку на знак протесту проти виключення студентів з ОІНО, як «чуждий советской власти элемент». Подібний «демарш» міг закінчитися для М. Слабченка арештом, «парт'ячейка» вузу винесла рішення, що своїми діями М. Слабченко виступає проти «пролетаризації вищої школи» та «генеральної лінії партії». Тільки після того, як студентів поновили в ОІНО М. Слабченко забрав заяву, але від деканства відмовився.

Чекисти відносили М. Слабченка до «правої групи» українських науковців, оголосили вченого «анархістом» та «українським шовинистом», нарекали, що він товарищує з С. Єфремовим. У 1926 р. в апараті ДПУ України стало відомо про створення підпільного «контрреволюційного уряду України в Одесі». про те, що М. Слабченко тісно спілкується з

українськими есерами, яки обіцяли йому «портфель міністра», після знищення більшовицької диктатури [6, с. 112, 577].

А. Клочко твердив на допитах в ДПУ: «боротьбистська організація оформила контакти зі Слабченком та СВУ... Тоді ж ми спілкувалися з Слабченком і Чеховським... Я знаходячись, під особистим впливом спілкування зі Слабченком, долучився до українського націоналістичного руху» [5, арк. 23-34]. З 1924 р., за інформацією ДПУ, почав створювати «кадри для боротьби з радянською владою серед студентів» – «боротьбистське підпілля» в Одесі. Т. Віхрїстюк у своїх свідченнях, звинувачував «одеську групу молодих українських націоналістів», до якої входив син Михайла Єлисейовича Тарас Слабченко, у «контрреволюції», в проведенні таємних «націоналістичних вечірок», в «вихованні націоналістів», у зв'язках із Українською автокефальною церквою та селянськими повстанцями, що діяли під Одесою в 1921-1922 рр. (отаманами Радзівєвським «Богуном» та Дорошенком «Запорожцем»). На допитах в ДПУ лунали свідчення, що у М. Слабченка «своя група», що він виступає за «дерусифікацію», заявляючи про те, що «Україна повинна орієнтуватися на Німеччину», що він «вважає, що кінець Радянської влади станиться у 1929 р.», бо «селяни підіймуться на місто», заявляє, що він «український імперіаліст»... [4, арк. 18,22,34, 50,52].

В 1919-1924 рр. в радянській Україні існувала законспірована антибільшовицька організація «Братство української державності», що пов'язувала інтелігентські «українські кола» з українською політичною еміграцією. В 1929 р. чекісти вирішили, що «Спілка визволення України» було створено ще в 1925 р. з числа колишніх членів українських партій та «Братства української державності». Найбільш небезпечним владі здавалося проникнення «СВУ» в молодіжне середовище. М. Слабченко проходив у справі як ключова фігура «одеського філіалу націоналістів СВУ». На допитах юноки, що звинувачувалися у причетності до «СВУ» не приховували свої погляди відкрито заявляючи, що вони є прихильниками «незалежної радянської України» (колишнє боротьбистське гасло), подібні свідчення дпв на допитах й М. Слабченко, що визнав відкриті чекістами «злочини» [8].

Треба сказати, що на допитах в ДПУ у 1922-1929 рр. фізичне катування було рідкосним явищем, а значна частина звинувачених ДПУ у «контрреволюції», мала намір боротися, будя яким шляхом, проти більшовицької диктатури за здійснення справжньої національної революції. Повністю відкідати всі зізнання політичних лідерів та суспільних діячів, що були дані на допитах у ДПУ 1920-х на поч. 1930-х рр. недоречно тому, що подібне заперечення, заперечують й будь-який спротив українського народу проти сталінського режиму. Чомусь звинувачення у селянському повстанстві часів колективізації сучасною українською історіографією визнається, а те, що С. Єфремов або М. Слабченко мріяли про знищення «диктатури пролетаріату» та відродження незалежної України – ні.

Політичні уподобання М. Слабченка в 1921-1929 рр. мало відомі, хоча за ним постійно пильнували агенти ЧК-ДПУ, залишивши для нас звіти про його «контрреволюційне обличчя». Цілком імовірно, що М. Слабченко, став одним з лідерів одеської української «фронди», як А. Кличко та А. Микалюк, намагався використати процеси українізації та радянську систему освіти для виховання нової української молоді, здатної до відродження ідей національної революції. В. М. Заруба писав, що М. Слабченко: «...робив усе можливе для майбутнього самостійного державного буття України, і все його життя – яскравий навчальний приклад жертвовності в ім'я українського народу» [1, с. 396].

Джерела та література:

1. Заруба В. М. Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882-1952). – Дніпропетровськ, 2004. – 456 с.
2. Сериков А. И. Русское масонство 1731-2000. Энциклопедический словарь. М. Ю 2001.
3. Свитков Н. Масонство в русской эмиграции. – Париж, 1932; Савченко В. Україна масонська. – К., 2008. – С. 282-290.
4. Войтович А. Участь лівих політичних партій в діяльності місцевих органів влади на півдні України в 1920 році // Записки історичного факультету. – Одеса, 1996. – Вип. 2. С. 90-92.
5. Архів УСБУ в Одеській області. ФП. Спр. 10349-п.

6. Українська інтелігенція і влада. Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927-1929 рр. Упор. В. Даниленко. Київ: Темпора, 2012
7. Архів УСБУ в Одеській області. ФП. Спр. 10203-п.
8. Семенко Ю. Наталья Павлушкова. – К., 1999.

References

1. Zaruba V. M. Istoryk derzhavy i prava Ukrainy akademik M. Ye. Slabchenko (1882-1952). – Dnipropetrovsk, 2004. - 456 s.
2. Serykov A. Y. Russkoe masonstvo 1731-2000. Entsyklopedycheskyi slovar. M.Yu 2001.
3. Svytkov N. Masonstvo v russkoi emyhratsyy. – Paryzh, 1932; Savchenko V. Ukraina masonska. – K., 2008. – S. 282-290.
4. Voitovych A. Uchast livykh politychnykh partii v diialnosti mistsevykh orhaniv vlady na pivdni Ukrainy v 1920 rotsi // Zapyski istorychnoho fakultetu. – Odesa, 1996. Vyp. 2. s. 90-92.
5. Arkhiv USBU v Odeskyi oblasti. FP. Spr. 10349-p.
6. Ukrainska intelihentsiia i vlada. Zvedennia sekretnoho viddilu DPU USRR 1927-1929 rr. Upor. V. Danylenko. Kyiv: Tempora, 2012
7. Arkhiv USBU v Odeskyi oblasti. FP. Spr. 10203-p.
8. Semenکو Yu. Natalia Pavlushkova. – K., 1999.

Виктор Савченко

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРЕДПОЧТЕНИЯ ПРОФЕССОРА М. СЛАБЧЕНКО

В статье рассматривается эволюция политических взглядов профессора М. Слабченко под воздействием глобальных изменений (1905-1929 гг.). Автор призывает к дискуссии и высказывает предположение о том, что М. Слабченко был масоном или человеком «масонского круга», что его участие к украинским социалистическим партиям, в боротьбистском подполье не закончилось в 1920 г. Для М. Слабченко 1920-е годы стали годами продолжения политической борьбы за украинскую идею и украинскую независимость.

Ключевые слова: революция, боротьбисты, масонство, подполья, украинизация, ГПУ.

POLITICAL PREFERENCES OF PROFESSOR M. SLABCHENKO

The article examines the evolution of political views of professor M. Slabchenko under the influence of global changes (1905-1929). The author calls for discussion and suggests that M. Slabchenko was a freemason or a man of the "masonic circle", that his participation in the ukrainian socialist parties in the borotbist underground did not end in 1920. For M. Slabchenko, the 1920-s became years continuation of the political struggle for the ukrainian idea and ukrainian independence.

Key words: *revolution, wrestling, freemasonry, underground, ukrainization, DPU.*

Отримано: 12.12.2017

УДК 94(71=161.2)

Анатолій Бодруг

**ФЕНОМЕН КОЗАЦТВА
ЯК НАЦІЄЗБЕРІГАЮЧИЙ ЧИННИК КУЛЬТУРИ
УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ КАНАДИ
(середина ХХ – початок ХХІ ст.)**

Мета даної наукової статті полягає в визначенні шляхів збереження національної пам'яті представниками української діаспори Канади на основі славного козацького минулого. Для досягнення зазначеної мети було залучено необхідну кількість джерел та історіографічної літератури, які торкалися різних аспектів порушеної проблеми. Автором було використано такі наукові методи дослідження, як історико-генетичний та історико-порівняльний. В межах даної статті було розглянуто діяльність культурних та наукових організацій пов'язаних з козацьким напрямом. Автор досліджує вплив козацької культури на розвиток української спільноти Канади. Окрема увага присвячена українським фестивалям

козацтва на території Канади. Вперше здійснена спроба узагальнення різних аспектів проблеми.

Ключові слова: українська діаспора Канади, козацька культура, збереження традицій, національні фестивалі, національна пам'ять.

«Українці завжди пишалися своєю Січчю Запорізькою й своїми козаками...» [1, с. 36] – відзначав митрополит Української Православної Церкви у Канаді Іван Огієнко. І дійсно, козацтво на протязі багатьох віків було єдиною потугою для українського народу. Маючи давню славу історію, козаки змогли створити своєрідну воєнну стратегію, адміністративно-територіальну систему, боєздатну армію, збудувати гарно укріплену державу. В XVII – XVIII ст. слава про українських рицарів прокотилась по всій Європі. Саме в цей час козаки були бажаними воїнами таких європейських країн, як Австрійська імперія, Франція, Польща та ін. Найвизначніші козацькі битви та найталановитіші ватажки ставали центральними образами українського фольклору. Феномен козацтва був темою дослідження багатьох українських та зарубіжних науковців.

Зазнаючи релігійних, національних, територіальних посягань з боку своїх європейських сусідів, українці завжди прагнули зберегти свою культуру та історичну пам'ять. Саме козацьке минуле давало змогу українцям пам'ятати про своє славне коріння незалежно від свого територіального проживання. Так, перші українці, які у кінці XIX ст. прибували до Канади, привезли з собою не лише колоски найкращого сорту пшениці, але і збагатили північноамериканські терени своєю національною культурою.

Актуальність даного дослідження пов'язана з сучасним розвитком української культури як на території етнічного розселення, так і в середовищі української діаспори Канади, що супроводжується дедалі більшим впливом на розвиток цієї держави та розбудовою добросусідських відносин.

Окремі аспекти даної проблеми були розкриті в працях таких дослідників, як: Бондаренко В. Г. [2], Мартинович О. Т. [3], Михайленко Т. В. [4] та Лисюк Л. Ю. [5] Однак, на наш погляд, потребує більш детального розгляду феномен

козацтва як чинник збереження національної культури у середовищі української діаспори Канади. Особливої уваги варта справа дослідження впливу культурних процесів на розбудову відносин між різними етнічними групами, а також шляхи представлення культури української держави на світовому рівні.

Якщо розглядати хвилі української еміграції до Канади, то історично вони були, насамперед, пов'язані з соціально-економічним та культурним становищем українського населення у межах Австрійської та Російської імперій. У складі двох могутніх імперій український народ відчував різноманітні утиски мовного та культурного характеру. З одного боку, політична стратегія цих держав була направлена на асиміляцію та знищення історичного минулого нашого народу, з іншого боку, відчувалась економічна нерівномірність українських етнічних територій, що означало повний занепад одних та певний розквіт інших регіонів. У кінці XIX ст. канадським міністром внутрішніх справ Клиффордом Сифтоном проводилась політика щодо освоєння південно-західних територій Канади. За його ініціативою була розроблена імміграційна програма, яка давала змогу різним народам Європи, вихідцям з селянського стану, заселяти цілині території Канадського домініону. Найбільше цим шансом скористались українці, які з 1891 р. охоче прибували до цієї країни.

Внаслідок декількох хвиль української еміграції в Канаду, під час яких в країну іммігрували – видатні військові, політичні та громадські діячі, склалась свідоме організаційне коло, яке спиралась своїх національних традицій, в тому числі й на козацьку минувшину. З періодичного видання канадської провінції Британська Колумбія дізнаємося про те, що українці робили певні успіхи в розбудові національного середовища на території чужої країни, а саме: «Тисячі миль ділять нас від українського материка. Окружені звідусіль чужинецьким середовищем, ми одначе не забули – хто ми і чого ми хочемо. Свідомством того є наші культурні надбання: церкви, школи і організації, в яких ми продовжуємо працю над собою, щоб не відставати від рідних братів і сестер - Воюючої України» [6, с. 2]. Саме частина нашої еліти в Канаді поставила собі за мету не

тільки зберегти національну пам'ять, але і підняти авторитет української нації на світовий рівень. З лютого 1940 р. було створено Комітет українців Канади (далі – КУК), який охоплював військові та національно-культурні сфери життя діаспори. Український науковий та громадський діяч Ярослав Рудницький згадує в своїй роботі «З подорожей по Канаді 1949-1959»: «КУК відтоді мав уже три крайові конгреси. Перший із них, відбутий в 1943 р., був присвячений змобілізуванню українсько-канадійської опінії ще далше в користь воєнного зусилля. Другий у 1946 р. займався реабілітацією 50 тис. українських канадійців, що служили в збройних силах. Третій, відбутий у 1950 р., радив над сумерком людської свободи в східній Європі» [7, с. 113-114]. За ініціативи представників КУК на чолі з релігійним та громадським діячем Василем Кушніром було створено у Вінніпезі та Торонто багато національних осередків, які, в тому числі, опікувались питаннями популяризації козацького бойового мистецтва та культурної традиції. Комітет українців Канади сприяв створенню українознавчих студій, які були відкриті при Йоркському, Торонтському та Манітобському університетах.

Після Другої світової війни у Радянському союзі наступила нова хвиля репресій спрямована на винищення колишніх в'язнів німецьких концтаборів, учасників збройних формувань УПА та діячів ОУН, а також решти осіб, які стали противниками більшовицького тоталітарного режиму. З 1950 по 1960 рр. проходила наступна хвиля української еміграції. В цей час починає змінюватись ідеологічна та економічна модель розвитку країн Європи. Ще в 1920-1930-ті рр. досить популярна мілітарна ідеологія в 1950-ті рр. починає занепадати. Відомий дослідник історії Визвольної боротьби українського народу Роман Коваль пише: «4 вересня 1920 року у Берліні частина старшини постановила відновити організацію українського козацтва. Його очолив Іван Полтавець-Остряниця...» [8, с. 432-433]. Проте, осередки Вільного козацтва в Німеччині (м. Мюнхен), які були створені отаманом І. Полтавцем-Остряницею у 1920 р., були переведені спочатку до Польщі (м. Краків), а пізніше до Чехословаччини (м. Прага). З 1948 р. роботу організації Українського народного козацького руху було припинено в

Європі. З 1960 р. діяльність козацьких осередків було відновлено на території Північноамериканського континенту зусиллями українського емігранта Івана Цапка. З 1977 р. веде свою історію канадська станиця Українського вільного козацтва (УВК) у м. Торонто. Першим кошовим отаманом УВК в Канаді став Петро Коршун-Федоренко, відомий своєю громадською та культурною діяльністю в країні. Форма управління та ідеологічна складова УВК повністю відповідає традиційному українському козацькому устрою. Український історик Володимир Бондаренко в своїй роботі «Український вільнокозацький рух в Україні та на еміграції (1919-1993 рр.)» наголошує на тому, що ще з самого початку існування УВК суттєва частина його членів сповідувала концепцію «отаманщини», яка мала на меті відродження давніх порядків Гетьманщини та Запорозької Січі XV – XVIII ст. Цей факт не тільки є спробою відродити традиційну козацьку культуру та побут, але і дає змогу побачити певний зв'язок УВК з Кубанським козацьким формуванням, для якого «отаманщина» була закоріненою ідеологією [9, с. 18].

Хоча ця організація і покликана твердо прямувати до мети здобуття Україною державної незалежності, але вона існує поза політичним полем, що зумовлює об'єднання всіх етнічних українців незалежно від політичних переконань. УВК займається вихованням молодого покоління у дусі козацьких традицій, готує майбутніх патріотів держави своїх предків. Фізичне виховання підкріплюється духовним та освітнім розвитком вихованців. При освітніх осередках Просвіти та українських школах Канади проводяться додаткові уроки присвячені питанням козацької історії, звичаїв та традицій українських рицарів. Представниками організації Українського вільного козацтва було відкрито в Канаді багато музеїв українського козацтва. При УВК в Торонто та Калгарі діють козацькі табори, а також виходять друком патріотичні брошури та листівки. Організація Українського вільного козацтва діє і в наш неспокійний час. З 1993 р. посаду кошового отаману УВК в Канаді займає Йосип Івах Д. Байда, діяльність якого спрямована на підтримання незалежності України. За його сприяння у 2006 р. було створено офіційне представництво УВК в Україні, а його керівником назначено Анатолія Гриву.

Досить важливою є діяльність організацій, спрямованих на виховання молодого покоління українців, від яких залежить збереження та подальший розвиток української традиційної культури. Для впровадження ідей національного виховання української молоді діаспори в Канаді громадські та молодіжні організації використовували різні форми і засоби, а саме: відкриття українознавчих курсів, організація діяльності вишкільних, виховно-відпочинкових, денних юнацьких таборів, влаштування концертів, вистав та імпрез за участю дитячих і молодіжних гуртків і ансамблів, створення мистецьких гуртків, клубів, випуск стінних газет тощо [8, с. 15-16].

З метою всебічного виховання молодого покоління у 1911 р. в Україні потугою І. О. Чмоли, О. Тисовського та П. І. Франка була створена Організація Української Молоді – «Пласт», яка у 1948 р. була відкрита у Канаді. Метою цієї організації є виховування з молоді свідомих, відповідальних і повновартісних громадян місцевої, національної та світової спільноти і провідників суспільства. Методи виховання цієї організації у багатьох випадках ґрунтуються на козацьких традиціях фізичної підготовки та духовної основи життя. Представниками «Пласту» проводяться юнацькі заняття – сходи та збірки, прогулянки та табори, які допомагають виховувати витривалість, самодисципліну і співжиття в групі. У 1954 р. при сприянні Канадського «Пласту» була заснована Конференція українських пластових організацій. Відомий канадський українознавець та член Наукового товариства ім. Т. Шевченка Лариса Залеська-Онишкевич згадує: «Пластуни носили однострої українських військових угруповань і клали своє життя за Батьківщину; пластуни вели й ведуть муравлино-тиху виховну працю з молоддю в Пласті та по українських школах; пластуни ставали діяльними членами та провідниками різних українських та інтернаціональних організацій. Пластуни ставали провідними журналістами, науковцями, письменниками, священниками, митцями чи військовиками» [3, с. 33]. І дійсно, цією організацією було виховано багато видатних українців Канади, серед яких можна виділити: М. В. Плав'юка (економіста та останнього Президента УНР в екзилі (1989-1992)), Ю. Я. Лугового (українського кінопродюсера,

режи-сера та редактора, автора кінокартин про інтернування українців в Канаді під час Першої світової війни), О. М. Субтельного (історика, професора історії при Університеті Йорк в Торонто), А. Є. Храпливу (українську письменницю, пластову діячку та педагога в еміграції) та багато інших. Організацією «Пласт» було створено широку мережу центрів у Канаді, які існують у вигляді станиць у великих містах цієї країни: Оттаві, Вінніпегу, Монреалі, Едмонтоні, Сент-Катарінс та Калгарі. Центральна станиця знаходиться в місті Торонто [15, р. 149].

Представники української діаспори Канади створили широку мережу національно-патріотичних організацій, які в козацьких військових звичаях вбачали великий здобуток українського народу. Проте не лише бездоганною військовою стратегією славилось козацтво. Українці Канади вже у роки першої хвилі еміграції, піднімаючи канадські цілинні землі, співали народні козацькі пісні, а за відпочинком переказували легенди про талановитих козацьких ватажків: С. Наливайка, І. Сірка, І. Богуна, Б. Хмельницького та ін. Створювали перші переселенці пересувні театри, які ставили п'єси про козацькі часи, а головне – наші співвітчизники почали популяризувати військово-бойові козацькі танці, які тепло були сприйняті канадською публікою. Тобто, саме козацька культура найбільше сприяла збереженню національної пам'яті українців.

На початку 1970-х рр. група української молоді почала цікавитись козацьким минулим свого народу. За підтримки Комітету українців Канади було створено аматорський танцювальний колектив, який був спрямований на виконання козацького гопака. Проте незабаром ця труппа стала професійно виконувати широкий спектр козацьких та українських народних танців та отримала назву «Канадський національний колектив козацьких вершників та танцюристів» («Canada's National Riding & Dancing Cossack and Co.»). За великий проміжок часу даний колектив встиг виступити на багатьох фестивалях, культурних та громадських дійствах, а також офіційних прийомах за участю королеви Великої Британії Єлизавети II, генерал-губернатора Р. Гнатишина та ін. Творчий колектив створює атмосферу козацького духу, ще й виконуючи різноманітні трюки верхи на конях, що додає глядачам велику насолоду від цікавого дійства.

Талановиті українці Канади з метою популяризації козацької культури на початку 2000-х рр. створили у м. Торонто чудовий танцювальний колектив «Козаки» (The Kozaks). Ця танцювальна трупа стала історично першою подібною професійною формацією в Північній Америці, яка виконувала козацький репертуар. Головною відмінною рисою цього українського колективу є те, що кожен танцювальний номер представляє собою цілу грандіозну виставу-феєрію. Танцюристи у костюмах виконують складні, а подекуди, екстремальні акробатичні трюки, що супроводжується великим галасом, ударами в литаври, світловими та піротехнічними ефектами. Вони повертають історію на багато століть назад, і глядачі мають змогу побачити на власні очі, яким відважним та хоробрим було українське козацтво та якими бойовими мистецтвами володіли наші славні воїни. Танцювальний колектив «Козаки» має в своєму складі також музикантів та співаків, які виконують старовинні козацькі пісні та балади. Англоканадські та франкоканадські мистецтвознавці та журналісти високо оцінюють діяльність колективу, що підтверджується великим захопленням глядачів, які з нетерпінням чекають на нові танцювальні програми цього українсько-канадського проекту.

В 1991 р. українським бандуристом та композитором В. Ю. Мішаловим в провінції Онтаріо було засновано Канадську капеллу бандуристів (Canadian Bandurist Capella), метою якої стало пропагування мистецтва українських кобзарів. Склад капелли включає чоловічий хор та оркестрову групу бандуристів. Неповторність цього колективу пов'язують з використанням бандури т.з. «харківського типу», способу гри, розробленого Г. Хоткевичем, який був максимально подібним до народного слобожанського мистецтва [9, с. 105.]. Тематика творів включає старовинні козацькі пісні, українські народні музичні композиції, насичені сюжетами української історії. Учасниками капелли спільно з українськими музикантами проводяться розшуки старих давно забутих українських козацьких пісень, на основі яких будуються нові концертні програми. Даний факт робить музичний колектив досить унікальним та своєрідним явищем як в українському, так і в канадському культурному середовищі. Канадська капелла

бандуристів займає чільне місце в розвитку національної культури у середовищі української діаспори Канади. Без цього музичного колективу не проходить жодне велике українське свято, яке проходить на території Канади. Досить масштабною була концертна програма «День незалежності України», яка пройшла в серпні 2001 р. Успіх капелли також пов'язують з надзвичайною підтримкою канадського уряду, що сприяє утвердженню політики мультикультуралізму.

Таким чином, представники української діаспори Канади вбачають в козацькому минулому велику культурну спадщину народу. Феномен козацтва, беручи свій початок з далеких часів, починає набувати певної актуальності у роки Української революції, потім стає націєзберігаючим чинником у середовищі української діаспори Канади та, зрештою, отримує нове дихання у наш відповідальний час. Нами було з'ясовано, що в ході третьої хвилі української еміграції в 1977 р. на теренах Канади було відновлено роботу військово-патріотичної організації Українське вільне козацтво (УВК). Діяльність УВК була спрямована на збереження національної історії та культури, на об'єднання поза політичним полем всіх етнічних українців задля здобуття Україною незалежності. Цією організацією було налагоджено національно-патріотичне виховання молодого покоління. З цією ж метою у 1948 р. було утворено Організацію Української Молоді – «Пласт», яким було виховано щирих патріотів України: М. В. Плав'юка, Ю. Я. Лугового, О. М. Субтельного, Л. Є. Храпливу та ін.

Великими були здобутки української діаспори Канади у культурній сфері. Так, за підтримки Комітету українців Канади було створено танцювальний колектив під назвою – «Канадський національний колектив козацьких вершників та танцюристів» («Canada's National Riding & Dancing Cossack and Co»). На початку XXI ст. у Канаді почав свою творчу роботу танцювальний колектив «Козаки» (The Kozaks), відомий своїми дивовижними українськими діями. В 1991 р. було засновано Канадську капеллу бандуристів (Canadian Bandurist Capella), яка і досі займає чільне місце серед багатьох подібних музичних колективів Канади та має надзвичайну підтримку державного уряду цієї країни.

Отже, діяльність представників української діаспори Канади доводить, що, перебуваючи далеко за межами етнічної території, можна проводити національну політику та зберігати свою ідентичність. Українці Канади змогли не тільки згуртувати себе довкола козацької культури, але і зацікавили місцеве населення, що зумовило певні успіхи у розробці канадської політики мультикультуралізму та пошани української національної традиції. Українці стали повноправними громадянами країни Північної Америки – Канади. Представники канадської владної верхівки вбачають в Україні свого важливого стратегічного партнера у вирішенні глобальних проблем наукової та культурної сфер життя.

Джерела та література:

1. Бойко О. Д. Вільне козацтво / О. Д. Бойко // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 1 : А – В. – С. 559.
2. Бондаренко В. Г. Український вільнокозацький рух в Україні та на еміграції (1919-1993 рр.): автореф. дис. ... док. іст. наук / В. Г. Бондаренко; Львівський національний університет ім. І. Франка. – Львів, 2016. – 41 с.
3. Залеська-Онишкевич Л. Т. Від упорядника матеріалів про вклад пластунів у працю для Пласту, громади та світу / Л. Т. Залеська-Онишкевич // Пластовий шлях. – Ч.2 (65). – Торонто, 1981. – 66 с.
4. Коваль Р. М. Коли кулі співали / Р. М. Коваль. – К. : Державна картографічна фабрика, 2006. – 407 с.
5. Кравчук П. І. Українці в Канаді / П. І. Кравчук. – К. : Дніпро, 1981. – 232 с.
6. Лазебник С. Ю. Зарубіжні українці: Довідник / С. Ю. Лазебник. – К. : Україна, 1991. – 233 с.
7. Марунчак М. Г. Біографічний довідник до історії українців Канади / М. Г. Марунчак. – Вінніпег, 1986. — 735 с.
8. Михайленко Т. В. Національне виховання молоді української діаспори в Канаді (кінець ХІХ-ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук / Т. В. Михайленко; Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – Київ, 2008. – 20 с.

9. Мішалов В. Ю. Харківська бандура – Культурологічно-мистецькі аспекти генези і розвитку виконавства на українському народному інструменті / В. Ю. Мішалов. – Харків-Торонто : Видавництво Савчука О. О., 2013. – 368 с.
10. Огієнко І. І. Книга нашого буття на чужині / І. І. Огієнко. – Вінніпег : The Christian press, 1956. – 167 с.
11. Поступ. Український інформаційний бюлетень Британської Колумбії / редкол.: А. С. Ільницький (голова) та ін. – Ч. 1. – Ванкувер, 1950. – 16 с.
12. Проданюк Ф. М. У Гетьмані і Вільному козацтві українці вбачали символи відродження славетного минулого / Ф. М. Проданюк // Козацький край. – 2017. – №9 (100). – С. 5.
13. Рудницький Я.-Б. А. З подорожей по Канаді 1949-1959 / Я.-Б. А. Рудницький. – Монреаль : I. Tyktor publisher, 1959. – 128 с.
14. Савка Я. П. Кубань – південно-східний бастион України / Я. П. Савка // Українське козацтво. – Ч. 3-4 (66-67). – Торонто, 1982. – 82 с.
15. Luciuk L. Y. Canada's ukrainians negotiating an identity / L. Y. Luciuk, S. Hryniuk. – Toronto : University of Toronto Press, 1991. – 567 p.
16. Martynovych O. T. Ukrainians in Canada: The formative period, 1891-1924/ O. T. Martynowych. – Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1991. – 562 p.
17. Prymak T. M. Maple leaf and trident: The Ukrainian Canadians during the Second World War / T. M. Prymak. – Toronto : Multicultural History Society of Ontario, 1988. – 192 p.
18. Short Title // Canadian Multiculturalism Act. – Ottawa, 1985. – P. 1.
19. Subtelny O. M. Ukrainians in North America: An Illustrated History / O. M. Subtelny. – Toronto : University of Toronto Press, 1991. – 283 p.

References

1. Boyko, O. D. (2003). Vil'ne kozatstvo. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny* (Vol. 1, p. 559). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
2. Bondarenko, V. H. (2016). *Ukrayins'kyu vil'nokozats'kyu rukh v Ukrayini ta na emihratsiyi (1919–1993 rr.)* [Ukrainian Free-

- Cossack Movement in Ukraine and on the Emigration (1919-1993)] (*Extended abstract of Doctor's thesis*). L'viv. [in Ukrainian].
3. Zales'ka-Onyshkevych, L. T. (1981). Vid uporyadnyka materialiv pro vklad plastuniv u pratsyu dlya Plastu, hromady ta svitu. *Plastovyy shlyakh - The Plast way*, 2(65), 66. [in Ukrainian].
 4. Koval', R. M. (2006). *Koly kuli spivaly*. Kyiv: Derzhavna kartohrafichna fabryka. [in Ukrainian].
 5. Kravchuk, P. I. (1981). *Ukrayintsi v Kanadi*. Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].
 6. Lazebnyk, S. Yu. (1991). *Zarubizhni ukrayintsi: Dovidnyk*. Kyiv: Ukrayina. [in Ukrainian].
 7. Marunchak, M. H. (1986). *Biohrafichnyy dovidnyk do istoriyi ukrayintsiiv Kanady*. Vinnipeh. [in Ukrainian].
 8. Mykhaylenko, T. V. (2008). *Natsional'ne vykhovannya molodi ukrayins'koyi diaspory v Kanadi (kinets' XIX-XX st.)* [National Education for Young People of the Ukrainian Diaspora in Canada (end of the XIX-XX centuries)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
 9. Mishalov, V. Yu. (2013). *Kharkivs'ka bandura — Kul'turolohichno-mystets'ki aspekty genezy i rozvytku vykonavstva na ukrayins'komu narodnomu instrumenti*. Kharkiv-Toronto: Vydavnytstvo Savchuka O. O. [in Ukrainian].
 10. Ohiyenko, I. I. (1956). *Knyha nashoho buttya na chuzhyni*. Vinnipeh: The Christian press. [in Ukrainian].
 11. Il'nyts'kyy, A. S. (Ed.). (1950). *Postup. Ukrayins'kyy informatsiynyy byuleten' Brytans'koyi Kolumbiyi* (Vol. 1). Vancouver. [in Ukrainian].
 12. Prodanyuk, F. M. (2017). U Het'mani i Vil'nomu kozatstvi ukrayintsi vbachaly symvoly vidrodzhennya slavetnoho mynuloho. *Kozats'kyy kray - Cossack region*, 9(100), 5. [in Ukrainian].
 13. Rudnyts'kyy, Ya.-B. A. (1959). *Z podorozhey po Kanadi 1949-1959*. Montreal: I. Tyktor publisher. [in Canadian].
 14. Savka, Ya. P. (1982). Kuban' - pivdenno-skhidnyy bastion Ukrayiny. *Ukrayins'ke kozatstvo - Ukrainian Cossacks*, 3-4(66-67), 82. Toronto. [in Ukrainian].

15. Luciuk, L. Y., & Hryniuk S. (1991). *Canada's ukrainians negotiating an identity*. Toronto: University of Toronto Press. [in Ukrainian].
16. Martynovych, O. T. (1991). *Ukrainians in Canada: The formative period, 1891-1924*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies. [in Ukrainian].
17. Prymak, T. M. (1988). *Maple leaf and trident: The Ukrainian Canadians during the Second World War*. Toronto: Multicultural History Society of Ontario. [in Ukrainian].
18. Short Title (1985). *Canadian Multiculturalism Act*, 1. Ottawa. [in Ukrainian].
19. Subtelny, O. M. (1991). *Ukrainians in North America: An Illustrated History*. Toronto: University of Toronto Press. [in Ukrainian].

Анатолій Бодруг

**ФЕНОМЕН КАЗАЧЕСТВА КАК НАЦИОСБЕРЕГАЮЩИЙ
ФАКТОР КУЛЬТУРЫ УКРАИНСКОЙ ДИАСПОРЫ КАНАДЫ
(СЕРЕДИНА XX - НАЧАЛО XXI ВВ.)**

Цель данной научной статьи заключается в определении путей сохранения национальной памяти представителями украинской диаспоры Канады на основе славного казацкого прошлого. Для достижения указанной цели было привлечено необходимое количество источников и историографической литературы, которые касались различных аспектов затронутой проблемы. Автором были использованы следующие научные методы исследования: анализ, историко-генетический и историко-сравнительный. Хронологически статья связана с периодом второй половины XX – начала XXI вв. В рамках данной научной статьи была рассмотрена деятельность культурных и научных организаций, связанных с казацким направлением. Автор исследует влияние казацкой культуры на развитие украинского общества Канады. Особое внимание посвящено украинским фестивалям казачества на территории Канады. Впервые предпринята попытка обобщения различных аспектов проблемы.

Ключевые слова: украинская диаспора Канады, казацкая культура, сохранение традиций, национальные фестивали, национальная память.

Anatoliy Bodrug

COSSACKS PHENOMENON AS THE NATION PRESERVING FACTOR OF CULTURE OF THE UKRAINIAN DIASPORA OF CANADA (MIDDLE OF XX - BEGINNING OF XXI CENTURY)

The purpose of this scientific article consists of definition of ways of maintaining national memory by representatives of the Ukrainian diaspora of Canada on the basis of the glorious Cossack past. The necessary quantity of sources and historiographic literature which concerned various aspects of the touched issue has been attracted to achievement of the specified purpose. The author has used such following scientific methods of a research as the analysis, historical genetic and historical comparative. Chronologically article is connected with the period of the middle of XX – the beginnings of the XXIst century. Within this scientific article activity of the cultural and scientific organizations connected with the Cossack direction has been considered. The author investigates influence of the Cossack culture on development of the Ukrainian society of Canada. The special attention is devoted to the Ukrainian festivals of the Cossacks in the territory of Canada. For the first time the attempt to give generalizing view on the different aspects of problem was made.

Key words: Ukrainian diaspora of Canada, Cossack culture, maintaining of traditions, national festivals, national memory.

Отримано: 01.12.2017

**ОСМАНСЬКІ КОЗАКИ ПІД ЧАС СХІДНОЇ (КРИМСЬКОЇ)
ВІЙНИ У СПОГАДАХ МИХАЙЛА ЧАЙКОВСЬКОГО**

В статті визначено джерельний потенціал опублікованих та рукописних спогадів Михайла Чайковського – керівника підрозділів османських козаків під час Східної (Кримської) війни. Відзначено важливість даних джерел для аналізу планів створення козацьких підрозділів та спроби здобуття територіальної козацької автономії. Також зазначено, що бойова та політична активність османських козаків призвели до поглиблення розколу в середовищі польського еміграційного табору щодо українського питання.

Ключові слова: Михайло Чайковський (Мехмед Садик-паша), османські козаки, Кримська війна.

Одним з ключових питань в дослідженні участі османських козаків під керівництвом Михайла Чайковського в Східній (Кримській) війні є джерельний потенціал спогадів самого Чайковського.

Самі мемуари дійшли до нас у декількох варіантах. Першим можна вважати оригінальні начерки польською мовою, написані у 1870-1886 р. в Стамбулі, Києві та на Чернігівщині, які надійшли до рук сина Садик-паші, генерала російської армії Адама Чайковського, який в свою чергу передав мемуари до редакції «Київської Старовини» для публікації. У 1891 році частково вони були опубліковані, доведені до 1840-х років, але в подальшому публікація припинилась [4]. Друге видання, яке ґрунтувалось на мемуарах Садик-паші – це стаття його дочки Кароліни Суходольської [5] про участь болгар в козацьких підрозділах її батька. Відомо, що цей варіант мемуарів був написаний французькою мовою і напевно представляв собою начерки мемуарів, написані перед від'їздом Чайковського до України у 1872 р. Сліди цього тексту губляться – архів К. Суходольської до сьогодні не знайдений. Вона померла у 1902 році в Трієсті (тоді Австрійська імперія). Знов виринає перший варіант мемуарів у 1895 році в Москві, де редакція «Російської

Старовини» за посередництва Адама Чайковського береться за їхню публікацію [6]. Найбільш повна до сьогодні версія мемуарів Садик-паші друкувалась майже десятиріччя в цьому часописі. Саме в цьому виданні вперше згадано про Комітет України та Бессарабії – про те, що саме дві відозви Комітету скомпрометували ідею М. Чайковського в очах англійських союзників (лорда Пальмерстона) [7, 682].

Відштовхуючись від часткового видання мемуарів в «Київській Старовині», у Львові у 1898 році був опублікований його переклад на польську мову [2], проте цей текст не йде далі 1840-х років. Ще одна публікація мемуарів була здійснена у 1962 р. у Варшаві польською мовою [1]. Це видання ґрунтувалось на тому самому тексті, який свого часу надавав Адам Чайковський, проте за коментарем видавців, було більш повним та стосувалося тільки часу Східної війни. Звірка текстів підтверджує, що редакція «Російської Старовини» скоротила деякі фрагменти тексту, особливо що стосується стосунків між польським, англійським та турецьким офіцерським корпусами [3]. Скороченню було піддано і повідомлення, зокрема про «Таємний Комітет України та Бессарабії», який на думку редакції російського часопису не повинен був привертати великої уваги.

Отже, найбільш повно від імені Михайла Чайковського про події Східної (Кримської) війни можемо дізнатись у виданих у «Русской старине» та у мемуарах, видання 1962 р. [1, 24-25].

Мемуари Михайла Чайковського – змістовне джерело з історії османських козаків та Османської історії того часу взагалі. В російськомовному перекладі вони опубліковані в «Русской старине» під назвою «Записки Садик Паші», переклав з польської – В. Тимощук. Цей же перекладач створив короткий опис змісту кожного розділу, і здається коригував самі розділи.

Публікація мемуарів розпочата у 1898 році. В 95 томі (вип. 9) на сторінках 651-685 (загалом 35 сторінок) вміщено розділ 52 та 53, де саме йдеться про об'єкт нашого дослідження.

В 52 розділі «Записок» зазначено наступне: «Революционное движение в Европе стихает. Поступок Австрии с венгерскими генералами. Выступление турецких войск из Румынии на усмирение бунта в Боснии. Французское правительство отказывает мне в дальнейшем покровительстве и паспорте; равнодушие, с коим отнеслись к этому польские власти в

Париже. Мое намерение перейти в магометанство. Подарки и безграничная доброта Абдул-Меджида». При цьому щодо османського козацтва в розділі на с. 673 М. Чайковський аналізує міжнародне становище початку 1850-х в Південно-Східній Європі, згадує про втрату ним підтримки з боку французького уряду та про вимушений крок прийняття ісламу задля вступу на оттоманську службу під іменем Мехмед Садик-бей.

В 53 розділі читаємо наступне: «Счастливые дни, проведенные в Зашлы-Босна. Иерусалимский вопрос. Ключи от Гроба Господня. Мои переговоры с Лавалетом касательно посылки оттоманского флота в Тунис. Отношения между Высокой Портой и Россией ухудшаются. Приезд князя Меншикова. Окончание злополучных волнений в Боснии; ошибка Омер-паши. Лорд Редклиф противится назначению генерала Бема. Переговоры с князем Меншиковым. Пожар в моем конаке и гибель всего моего имущества. Щедрая и дружеская помощь, оказанная мне турками. Разрыв Высокой Порты с Россией. Отъезд князя Меншикова и русского посольства в Одессу». Отже, отримавши земельний наділ в місцевості Сазли-Босна, М. Чайковський розробляє концепцію федерації слов'ян і турків (с.680). Випадкова пожежа (с.684) знищує його маєток разом з усім архівом, в тому числі документами з історії запорозьких козаків на службі у Османської імперії. Змальовано становище в Стамбулі під час місії князя Меншикова.

У 10 випуску (том 95) опубліковано наступні розділи «Записок» – від 54 до 57 (с.169-209 – загалом 41 сторінка). В 54 розділі йдеться про «Положение турецкого правительства по отъезде князя Меншикова. Секрет генерала Дембинского. Мое предложение относительно формирования казачьего полка одобрено султаном. Я произведен в паши и назначен командующим казачьим полком. Сформирование этого полка. Определение поляков в турецкое войско». І далі М. Чайковський формулює ідею відновлення оттоманського козацтва (с. 172), говорить про вплив на «українських та інших козаків». Зазначено, що команди в новоствореному полку будуть віддаватись «малоросійською мовою», а сам Чайковський став отаманом (мірмірем-пашею). Описується устрій новоствореного козацького підрозділу (С. 175, 179).

Розділ 55 висвітлює початок війни: «Магометане жаждут войны. Волнение софтов. Бегство лорда Редклифа и английской колонии на суда. Водворение спокойствия. Объявление войны. Приезд генерала Высоцкого. Проект лорда Редклифа относительно сформирования аристократического польского легиона в Румелии и демократического легиона в Анатолии. Примирение Решида и Риза пашей. Поход лорда Дудлей-Стюарт. Предложение сербов. Поляки и болгары. Приезд в Стамбул Замойского. Его деятельность». Отже, в Стамбулі, а згодом Адріанополі продовжується формування полку козаків. Серед поповнення – добруджанські старообрядці на чолі з Й. Гончаровим. Одночасно старообрядницький митрополит із Добруджі переходується у Садик-паші (С. 186). Обґрунтовується використання козаками старовинного прапора задунайських козаків (С. 187).

56 розділ присвячений початку першої бойової операції Оттоманського козацького війська: «Присяга. Европейская колония в Карагаче. Способ применения тенджимата, придуманный Кабризли-пашою. Прибытие в Шумлу. Набор рекрут, неудавшийся в Добрудже, продолжается в Болгарии. Переход русских через Дунай. Бестолковое отступление корпуса Мустафы-паши. Военный совет в Варне. Новый план военных действий. Казаки из Добруджи. Передача знамени и документов в знак восстановления Запорожского Войска». Таким чином, козацький полк переходить до місця розташування Румелійської армії – Шумли (С. 195). У Калафаті розташована 4 сотня козаків (С. 198). Відбувається процесія урочистої передачі козакам прапору задунайських козаків на самому початку облоги російською армією Силістри (С. 198).

У 57 розділі вміщена наступна інформація: «Назначение сердар-экрема. Изменение первоначального плана войны; причины, вызвавшие эту перемену. О том, что происходило в Париже и что делали там поляки. Я назначен командовать отрядом, которому приказано занять Дели-Орман». Під час розташування в Шумлі М. Чайковський продовжує формування козацьких сотень. Здійснено їх опис (С. 206).

Наступні розділи опубліковано в 11 випуску 95 тому «Русской старині» на сторінках 451-468 (18 сторінок). 58 розділ висвітлює «Сосредоточение турецких войск под Шумлою. Осада Силистрии. Приготовления к отправке в крепость конвоя с

транспортом. Удачное выполнение этого замысла. Появление кавалерии. Возвращение в Шумлу. Отношение англичанина Сименса к дезертирам-полякам. Записка Вл.Замойского». Полк оттоманських козаків відправлений в місцевість Делі-Орман для організації комунікації із обложеною Силістрою (С. 454). Козаки рятують обложену фортецю, доставивши необхідні провіант та боеприпаси.

59 розділ: «Гасан-паша овладевает островом Ромадана. Журжево. Приезд сердар-экрема. Консул пяти держав. Рапорт полковника Сименса. Приезд Замойского. Проект сформирования второго казацкого полка. Скиндер-бей (Илинский) и его приказы. Стрельба картечью в баши-бузуков». Полк козаків передислокувався до переправи під Журжево. Під Рущуком отримана козаками зброя від Наполеона III (зазначено, що ще з середини травня транспортувалась туди зі Стамбула). Вперше прозвучала згадка про ідею створення 2-го полку оттоманських козаків (С. 466).

У 12 випуску 95 тому опубліковано на сторінках 667-689 (23 сторінки) наступні два розділи «Записок». У 60 розділі читаємо «Особенности действий турецких войск. Приказ сердар-экрема. Вступление в Бухарест. Появление в Бухаресте Скиндер-бея. Князь Григорий Стурдза. Храбрость турецкой кавалерии. Предложение румынского правительства. Столкновение с полковником Сименсом. Нахальство полковника Дюмона. Мой разговор с этим австрийцем. Предложения румын отвергнуты. Подрядчик Халил. Встреча генерала Коронини с Омер-пашею». Козаки першими з турецьких підрозділів вступають в Бухарест (С. 670), начальник штабу М. Чайковського Каетан Остоя призначений комендантом міста. З прибуттям турецького головнокомандуючого Омер-паші комендантом Бухаресту призначений сам М. Садик-паша (С. 676).

Наступний, 61 розділ, висвітлює «Обед у генерала Коронини. Приезд Дервиш-паши. Замойский и его политика. Претенденты на звание господаря Румынии. Решение Порты относительно назначения князя Стирбея господарем. Переход в Браилов. Прием, оказанный нам Ефремом Обреновичем. Пропавшие полки кавалерии. Грандиозная охота. Вступление в Браилов: польские жидаы и жидовки (так в перекладі з польської у В. Тимощука)». Опис служби козаків в Бухаресті, відносини з волохами та австрійцями (С. 681). До М. Чайковського

доставлене звернення від підпільного «Українського та Бессарабського комітету» про антиросійські настрої в Україні (С. 682). М. Чайковський розсилає прокламації в Бессарабії, «Україне», на Поділлі та Волині (С. 685). Через австрійські інтриги його відсторонюють від поста коменданта Бухаресту.

Далі публікація перервана, наступні розділи читаємо вже у 102 томі (1900 р.) «Русской старині». 4 випуск на сторінках 219-236 (18 сторінок) містить наступні три розділи «Записок...».

62 розділ включає такі підрозділи: «Ираде о сформировании второго казачьего полка. Князь Витольд Чарторыйский. Выступление из Браилова. Инструкция сердар-экрема. Отношение к нам молдован. Столкновение с австрийцами. Карнавал в Галаце». Полк козаків відправляється до Браїлова (С. 219), потім вступає в Галац (С. 223). Зайнявши лінію на р. Сереті, козаки навели переправи та забезпечували охорону рубежу (С. 220-221). Відзначено, що в 1-му полку козаків тільки 60 поляків, тобто зовсім невеликий відсоток (із майже тисячі офіцерського та рядового складу; С. 222).

У 63 розділі йдеться про: «Беспечность австрийцев. Интриги Замойского. Приказание идти в Крым, а мне остаться на Дунае. Расформирование нашего корпуса. Столкновение с неприятелем близ Тульчи. Мои распоряжения». Описано службу козаків на лінії Гуш-Рені (С. 224), передислокація в Браїлов (С. 227) та Тульчу (С. 228), де відбувається сутичка із росіянами. Отриманий наказ готуватись до висадки в Криму, але він відізваний через інтриги (С. 225).

Далі у наступному 64 розділі читаємо: «Недружелюбное отношение ко мне поляков. Их насмешки. Интрига против меня Замойского. Неудавшаяся попытка войти в сношение с кавказскими племенами. Новая интрига Замойского». Козацькі полки дислокуються у Ласковиці, В. Тирново, Шумлі, Варні, Бургасі (С. 230). 1-й полк відправлений до В. Тирново, 2-й полк на стадії формування в районі Шумли (С. 231). Поява ідеї про 3-й полк. Козаки передислоковані в район Варна, Бургас (С. 233). Дискусії про вступ на англійську службу.

У 5-му випуску за 1900 рік читаємо ще два розділи «Записок» на сторінках 455-469 (загалом 15 сторінок). 65 розділ має такий короткий опис В. Тимощука «Дезертирство польских солдат. Прибытие в лагерь Адама Мицкевича и кн. Владислава Чарторыйского. Новый проект Замойского. Интриги его и лорда

Редклифа. Неудавшаяся попытка привлечь болгар на службу в английском войске». Отже, Козаки дислокуються у районі Бургас-Созополь (С. 455). А. Міцкевич прибув до розташування оттоманських козаків (С. 456). Відбувся огляд усього корпусу, в якому відзначено 14 сотень, проведено масштабне полювання, яке змальоване на відомій літографії (С. 457). Недоформований 3-й полк вступив на англійську службу (С. 457).

У 66 розділі читаємо «Попытка Ротшильда образовать полк из евреев и основать еврейское царство в Иерусалиме. Падение Севастополя и прекращение военных действий. Участие болгар в железнодорожном акционерном обществе. Несбывшиеся надежды поляков на восстановление Польши. Поездка Чайковского в Константинополь. Свидание с Замоиским. Письмо к Чайковскому Гортензии Корну». Взимку 1854/1855 козацький корпус розташувався у Сливені (С. 464), потім згадується місце наступного зимування Сатман біля Шумли (С. 466). Висловлена ідея Ротшильда за посередництва А. Міцкевича організувати в складі оттоманських козаків єврейський полк «гусарів махабенча» на чолі з полковником Бернадчиком (С.464-465). Восени 1855 року козаки редифу (резервісти – добруджанські старообрядці) розпущені по домівкам (С. 467), М. Чайковський через лист від Гортензії Корну отримав рекомендацію Наполеона III продовжити очолювати оттоманських козаків.

Публікацію «Записок Садик-паші» продовжено в 6 випуску (102 том) – там вміщено 67 розділ на сторінках 655-696 (загалом 42 сторінок). В розділі йдеться про: «Заслуги поляков в Турции во время войны 1853-1856. Поручение Чайковскому наблюдать границу Турции с Грецией. Командировка его в Добруджу, Молдавию и Валахию. Возвращение в Константинополь. Неудавшийся проект об устройстве военных (казацких) поселений. Пожалование Чайковскому чина бейлербея». Тут вміщено опис перебування оттоманських козаків в районі Шумла-Адріанополь (С. 688). Згадка про конфлікт із згодом відомим польським діячем Мілковським (С. 695). Опис формування драгунського полку (С. 686). Експедиція до дельти Дунаю навесні 1856 року і проект створення військових козацьких поселень (С. 688-691). Призначення М. Чайковського бейлербеєм (С.694). Польські інтриги в середовищі старообрядців проти М. Чайковського, розформування в результаті цього козацьких редифів (резервістів) у Добруджі.

Отже, «Записки Садик-паші» містять багато унікальної інформації про османських козаків і при цьому представляють собою точку зору Михайла Чайковського на розвиток козацтва. Доречно було би зробити їх републікацію, оскільки розпорошені по різних випускам важкодоступного періодичного видання вони майже невідомі дослідникам.

Джерела та література:

1. Czajkowski M. Moje wspomnienia o wojnie 1854 roku. – Warszawa, 1962. – 315 s.
2. Czajkowski M. Pamietniki Sadyka Paszy Michala Czajkowskiego / tłumaczyl na polskie A.P. – Lwow: Nakladem ksiegarni Gubrynowicza i Schmidta, 1898.
3. Segel Harold B. Mieckiewicz and the Juwish legion in memoirs of the Sadyk Pasha (Michal Czajkowski) // The Polish review. – Vol. 10. - №3. 1965. – P. 78-81.
4. Записки Михаила Чайковского (Садък Паши) // Киевская старина. 1891, 1892.
5. Суходолска К. Българите в неизданите мемуари на Чайка Чайковски (Садък-паша) // Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. – Книга X. София, 1894. – С.429-468.
6. Чайковский М. Записки // Русская старина. – 1895-1898, 1900, 1904.
7. Чайковский М. Записки // Русская старина. – Т.96. – 1898. № 12.

References

1. Czajkowski M. Moje wspomnienia o wojnie 1854 roku. – Warszawa, 1962. – 315 s.
2. Czajkowski M. Pamietniki Sadyka Paszy Michala Czajkowskiego / tłumaczyl na polskie A.P. – Lwow: Nakladem ksiegarni Gubrynowicza i Schmidta, 1898.
3. Segel Harold B. Mieckiewicz and the Juwish legion in memoirs of the Sadyk Pasha (Michal Czajkowski) // The Polish review. – Vol. 10. - №3. 1965. – P. 78-81.
4. Записки Михаила Чайковского (Садък Паши) // Киевская старина. 1891, 1892.
5. Суходолска К. Българите в неизданите мемуари на Чайка Чайковски (Садък-паша) // Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. – Книга X. София, 1894. – С. 429-468.

6. Чайковский М. Записки // Русская старина. – 1895-1898, 1900, 1904.

7. Чайковский М. Записки // Русская старина. – Т.96. – 1898. №12.

Владимир Полторак

ОСМАНСКИЕ КАЗАКИ ВО ВРЕМЯ ВОСТОЧНОЙ (КРЫМСКОЙ) ВОЙНЫ В ВОСПОМИНАНИЯХ МИХАИЛА ЧАЙКОВСКОГО

В статье раскрыт потенциал опубликованных и рукописных воспоминаний Михаила Чайковского – руководителя подразделений османских казаков во время Восточной (Крымской) войны. Отмечена важность данных источников для анализа планов создания казацких подразделений и попытки получения территориальной казацкой автономии. Также указано, что боевая и политическая активность османских казаков привели к углублению раскола в среде польского эмиграционного лагеря по украинскому вопросу.

Ключевые слова: Михаил Чайковский (Мехмед Садык-паша), османские казаки, Восточная (Крымская) война.

Volodymyr Poltorak

MESSAGES ABOUT OTTOMAN COSSACKS DURING THE EASTERN (CRIMEAN) WAR IN THE MEMOIRS OF MYCHAYLO CZAJKOWSKIY

The article reveals the potential of the published and manuscript memoirs of Mychaylo Czajkowskiy – the Commander of the Ottoman Cossack units during the Eastern (Crimean) war. The importance of these sources is noted for the analysis of plans for the creation of Cossack units and attempts to obtain territorial Cossack autonomy. It is also indicated that the military and political activity of the Ottoman Cossacks led to a deepening of the split in the Polish emigration camp on the Ukrainian question.

Key words: Mychaylo Czajkowskiy (Mehmed Sadyk-Pasha), Ottoman Cossacks, Crimean War.

Отримано: 22.11.2017

**РОЗВИТОК КОЗАКОЗНАВЧИХ СТУДІЙ У МИКОЛАЄВІ
ТА ХЕРСОНІ
НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Метою цієї статті є дослідження розвитку козакознавчих студій у Миколаєві та Херсоні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Дослідження козацької історії у загалом провінційних за своїм економічним та культурним потенціалом, порівняно з Одесою, Миколаєві та Херсоні були одним з основних (поряд з антикознавством (Ольвія, скіфські кургани), дослідження історії цих міст з кінця ХVІІІ – у ХІХ ст.) струменем місцевої історіографії, що дозволяв їй привертати увагу представників інших центрів, бути активними учасниками історіографічного процесу на півдні України, а іноді і ширше. Важливим чинником розвитку козакознавства був інтерес до цієї теми з боку аматорів історії, що, розуміючи історичне значення документальних та археологічних артефактів допомагали історикам опрацьовувати та зберігати ці джерела.

Ключові слова: козацтво, Миколаїв, Херсон, історіографія

Головним центром наукових і зокрема історичних досліджень на території Південної України у ХІХ – ХХ ст. була і залишається й сьогодні Одеса – найбільший соціально-економічний та культурний центр цього регіону. Тому закономірно, що увага історіографів здебільшого центрована на вивченні історіографічного процесу у Новоросійському університеті, Одеському державному (тепер Національному) університеті імені І. І. Мечникова, провідних одеських товариствах та істориках. Попри справді великий потенціал Одеси важливі історіографічні явища розвивалися й в інших південноукраїнських центрах. В контексті нашої теми – чого варті тільки Катеринослав початку ХХ ст. з його «козацьким батьком» Д.І. Яворницьким! Розвиток історіографії на території між Бугом та Дніпром, й головних містах цих земель, Херсоні та Миколаєві, залишається у певному затінку. Хоча саме ці території, як відомо, були одним з історичних центрів розвитку українського козацтва, зокрема, місцем розташування

Кам'янської та Олешківської Січей, Бузького козацького війська.

У цій статті ставимо за мету вперше в історіографії узагальнити доступні дані щодо розвитку у цих центрах козакознавчих студій у класичний період розвитку історичної думки та науки, час принципово важливих націєтворчих зрушень – кінець ХІХ – початок ХХ ст., простежити зв'язки, рецепцію їх поглядів. Про актуальність такого підходу свідчить наявність статей про дослідження козацтва в окремих регіональних осередках історичної науки [27]. Окремі аспекти вже привертали увагу дослідників, чиї праці враховано нами в якості історіографічної бази цієї статті [1; 6-8; 25; 35]. Найціннішими є зауваження новітніх козакознавців, археологів козацької доби, які мають можливості найбільш адекватно оцінити конкретний внесок своїх попередників у розвиток козацької археології [20]. Джерельно-документальною базою нашої статті є передусім праці миколаївських та херсонських козакознавців, газетні публікації, спогади.

Основу історичних досліджень у Миколаєві заклав кабінет рідкісних речей Чорноморського Депо мап, заснований у 1803 р., що небезпідставно вважається першою музейною установою України. Символічно, що у збиранні речей музею допомагали севастопольські козаки. Серед досить численної колекції музею були й предмети козацької доби.

Уродженця села Ковалівка поблизу Миколаєва, що проводив там значний час, займаючись агрономічною та історичною діяльністю, представника козацького роду, одного з засновників Одеського товариства історії та старожитностей (ОТІС), Михайла Миколайовича Кир'якова (1810-1839) (Кириченка) можна вважати одним з перших миколаївських (і водночас одеських) аматорів старовини. Незадовго до смерті він встиг написати історико-статистичний нарис Херсонської губернії, властивий для тогочасної історіографії, що був опублікований у столичному виданні. У першій частині нарису М. М. Кир'яков згадав про участь козацтва у господарському освоєнні Херсонської губернії. Зокрема, він згадав про факти торгівельних відносин запорожців з татарами та османами в Очакові [19, с. 172]. Щоправда, тон автора змінився вже на наступних сторінках, де він назвав запорожців «хижими» і фактично виправдовував ліквідацію Січі.

Проте, концепт «хижацтва» козаків далеко не прижився у суспільній свідомості. Наприклад, у 1888 р. під час урочистої церемонії спуску на воду панцерника у Миколаєві архієпископ Одеський та Херсонський Никанор наголосив: «І тільки беззавітна удаць героїчних синів Дона та Січі Запорізької тримала тут у тривозі та страху наших ворогів, оголошуючи блискавкою руського імені ці території впродовж багатьох століть» [39]. Отже, козацтво сприймалося передусім як позитивні, захисна, сила.

У цьому переконує і перша згадка про козаків пера миколаївського історика у праці другої половини ХІХ ст. Миколи Михайловича Кумані (1793-1869). М. М. Кумані був генералом, начальником Чорноморського Гідрографічного Депо, одним з найбільш шанованих містян Миколаєва другої половини 1820-х – 1860-х років. Як і М. М. Кир'яков, М. М. Кумані був дійсним членом ОІС. Саме він у 1861 р. опублікував у столичному виданні перший узагальнюючий нарис історії Миколаєва [21]. Хоча автор на початку нарису датував виникнення Миколаєва 1789 р., кількома рядками нижче він наголошував: «місце, на якому побудовано Миколаїв, з незапам'ятних часів належало запорозьким козакам та зараховувалося до Бугогардівської Паланці; на ньому, як і скрізь по лівому берегу Буга, були розсіяні більш чи менш значні їх поселення, хутора та зимовки» [21, с. 125]. Проте, наче сперечаючись сам з собою, автор, замислюючись над актуальним нині питанням про континуїтет у процесі виникнення міст, зазначав, що наприкінці ХVІІІ ст., безпосередньо під час заснування російською владою Миколаєва, козацьких поселень там вже не було. На жаль, сюжет про козацьке підґрунтя історії Миколаєва був зігнорований подальшими миколаївськими істориками кінця ХІХ ст. М. М. Ге, П. П. Єланським, П. А. Івановим. Сучасний міський офіціоз вважає датою заснування міста однозначно 1789 р., експлуатуючи імперську традицію. Альтернативна (козацька) точка зору існує, але явно посідаючи другорядні позиції.

Наприкінці ХІХ ст. історичні дослідження у Миколаєві та Херсоні розвивалися під впливом київської школи істориків. У травні 1888 р. у Миколаєві з низкою лекцій виступив харківський професор, учень В. Б. Антоновича, Д. І. Багалій. У зміст його першої лекції входила й розповідь про названих ним

першими колоністами краю – запорозьких козаках. Він, зокрема, зосередився на питаннях про вплив природи на внутрішній устрій їх військової общини, територія, зимівники та паланки, статистичних даних про населення в Запоріжжі в різні періоди його історичного існування [38]. На основі цих лекцій у Києві Д. І. Багалій видав досить великий нарис про історію Південної України. 10 сторінок, другий розділ, під назвою «Перші поселенці», він присвятив виключно козацтву [5, с. 20-30].

Учень В. Б. Антоновича, Павло Андрійович Іванов розпочав кар'єру історика у Миколаєві, де працював у 1887-1893 роках на посаді вчителя історії та географії Олександрівської гімназії. У «Киевской старине» у 1891 р. П. А. Іванов оприлюднив документи з архіву канцелярії миколаївського військового губернатора про переселення козаків на Тамань [15].

У 1892 р. в московському відділенні архіву Головного штабу П. А. Іванов працював з документами з історії Запорізької Січі, які не врахував Д. І. Яворницький в «Історії запорозького козацтва». Серед них була частина архіву Нової Січі. На сторінках «Киевской старины» миколаївський історик навів докладний опис цих документів, докладніше розглянувши деякі з них [14]. В результаті, він скоригував деякі твердження Д. І. Яворницького та А. О. Скальковського. Вже переїхавши до Одеси, П. А. Іванов користувався своїм «миколаївським портфелем» для подальших козакознавчих публікацій, в яких найціннішою частиною була публікація архівних джерел з історії українського козацтва [16].

У 1913 р. у Миколаєві виникла перша установа, що за відсутності у місті університету, може вважатися головним центром місцевої науки: Природничо-історичний (з 1920 р. – Історико-археологічний) музей на чолі з відомим у місті громадським діячем, випускником Новоросійського університету, членом Одеського товариства історії та старожитностей С. І. Гайдученко (1866-1922). Одним з засновників цього музею був донський козак Михайло Васильович Йолкін, гласний Миколаївської міської думи, який подарував до музею книги про донське козацтво, відтиск печатки Донського козацького війська 1709 р. Його товариші, донські козаки, завідуючий Донським музеєм Х. І. Попов пожертвував до миколаївського музею два томи актів з історії

Донського козачого війська, а полковник 7-го Донського козацького полку І. А. Васильєв два старовинні козацькі списи.

У 1916 р. С.І. Гайдученко разом з іншим співробітником музею А. Д. Петрашуком здійснили подорож до маєтку великого князя Миколи Миколайовича у Катеринославській губернії на місце колишньої Чортомлицької Січі [10, арк. 1-3]. До музею вони передали козацький намогильний хрест з могили козака Гаркуші (рік смерті 1760), знайдений на березу Інгула. С. І. Гайдученко подарував музею шаблю чорноморського козака, портрет гетьмана І. Самойловича. У жовтні 1917 р. С. І. Гайдученко знову відвідав місцину Чортомлицької Січі. Там він придбав в селян шматок золототканого жупана козака, який вони узяли з козацької могили.

Центром відродження історичної пам'яті місцевих українців на початку ХХ ст. стала миколаївська «Просвіта» на чолі з М. М. Аркасом. Одним з помітних напрямків діяльності її очільника та установи загалом була популяризація історії українського козацтва. З цією метою у Миколаєві поширювалася брошура лідера одеської «Просвіти» М. Ф. Комарова «Запорозькі вольності» [11, арк. 5]. Заходами «Просвіти» у місті відбувся виступ кобзаря Т. Пархоменка, який співав козацькі думи [12, арк. 1-4]. Перед виставами опери «Запорожець за Дунаєм» історик розповідав про долю Задунайської Січі [28]. М. М. Аркас у своїх викладах у «Просвіті» висвітлював епізоди з історії українського козацтва. Ще у 1875 р. молодий М. М. Аркас написав повість з життя козаків «Калниш» про останнього кошового отамана Січі П. Калнишевського [26, арк. 12-15]. І вже наприкінці життя він написав поему «Гетьман Орлик» [29]. У листі до М.Л. Кропивницького М. М. Аркас критикував твір М. П. Старицького про Б. Хмельницького за довіру до відомого твору Г. Сенкевича [2, арк. 40].

У співробітництві з представником школи В.Б. Антоновича В. М. Доманицьким М. М. Аркас написав та видав у 1908 р. свою широкознану та популярну вже відразу після її появи книгу «Історія України-Русі» [32]. Більша частина тексту книги була присвячена козацькій добі (XVI – XVIII ст.), хоч автор і не назвав так жоден з тих дев'яти періодів, на які він поділив історію України. Козацька історія була розміщена ним у межах 5-9 періодів (Польського (1501-1647 рр.), Гетьманського (1647-1663 рр.), Руїна (1663 – 1687 рр.), Московського (1687-1764 рр.)

та «Україна під владою Російської та Австрійської держав» (1764-1907 рр.). При тому, вже наприкінці 4-го, «Литовського», періоду М. М. Аркас вперше згадав про козацтво, точніше, про його виникнення. Він прийняв народницьку версію появи козацтва з втікачів, що тікали від польських порядків, в надії розпочати нове життя, цілком вільне та рівноправне. «Польський» період, попри обрану «державницьку» назву, насправді був переважно присвячений викладу історії козацтва. Тут автор знову присвятив увагу витокам козацтва і на цей раз його дискурс дещо інший: український люд, що йшов козакувати, постає як люди-добичники, люди-завойовники, які нападали та грабували татар, турків, московитів, поляків, литовців та своїх, українських, панів. Устрій Запорозької Січі нагадував автору західноєвропейські лицарські ордени. Миколаївський націєтворець проводив думку про Січ як про зародок української державності, своєрідну школу націєтворення: «Осібне від України, незалежне і самостійне вільне життя Січи зробили її школою для тих борців за волю і віру свого краю, що з самого початку її життя виходили з неї на боротьбу проти ворога своєї України. Не дурно вона зветься Січ-мати, не дурно вона весь свій довгий вік боронила волю і долю рідного краю!». Очевидно, підкреслення особності січовиків від решти України, що на перший погляд, суперечило народницькій візії історії козацтва, однак, було потрібне авторові для підкреслення «незараженості» січовиків феодално-кріпосницькими порядками на більшій території тогочасної України [3, с. 165]. М. М. Аркас вважав повстання 1648 р. (одночасно він називає ці події революцією) народним.

Втім, незадоволення січовиків та реєстровців, він виокремив у дві осібні причини повстання, наголошуючи й на різниці в інтересах козаків та решти населення [3, с. 179]. У подальшому викладі образ козаків безумовно привабливий, як носіїв вольностей, свободи, що протистоїть московському централізмові. Окремий розділ М. М. Аркас присвятив останнім рокам існування Січі та її ліквідації. В описі ліквідації Січі привертає увагу різке протиставлення росіян (москалів) та запорожців (українців). Історик приділив велику увагу постліквідаційній долі запорожців, аж до Кримської війни. Показово, що фактично саме цим він завершує змістовний опис політичної історії України. Зокрема, він наголосив на тому, що

саме козаки були «першими осадчими будучого великого торговельного города Одеси» [3, с. 357].

Важливою частиною книги М. М. Аркаса був ілюстративний ряд. З 210 ілюстрацій 71 відображали різноманітні постаті, епізоди, побутові речі з історії козацтва від витоків до нащадків козаків середини ХІХ ст. За зауваженням В. М. Доманицького, у книзі було 15 портретів українських гетьманів та понад 20 типів козаків ХVІІ – ХІХ століть [13, с. 213]. Були представлені картини різних художників: Т. Г. Шевченка, І. С. Їжакевича та маловідомих. У книзі було розмішено репродукції з зібрання В. В. Тарновського у Чернігові, зокрема, вперше опубліковано портрет І. Мазепи. Деякі ілюстрації були узяті просто з праць М. С. Грушевського та Д. І. Яворницького, які, як відомо, загалом мали великий вплив на автора. Художнє оформлення обкладинки книги було виконано петербурзьким художником М. І. Ткаченко, який у верхній частині зобразив козацьку зброю та гетьманську булаву. У додатках М. М. Аркас навів три мапи земель Війська Запорізького. З іншого боку, дивує, що у додатках М. М. Аркас не пішов шляхом М. А. Маркевича і не навів хронологічних таблиць з історії козацтва, хоча там помістив родоводи київських, галицьких та литовських князів, королів польських та імператорських домів Романових та Габсбургів.

Видання книги миколаївського автора викликало найбільший резонанс, який коли б не будь до того та після викликала книга південноукраїнського історика. У цій рецепції досить виразною є козацька тематика. С. Т. Томашівський підкреслив, що М. М. Аркас є нащадком українського козацького панства (як відомо, по материнській лінії) [13, с. 203]. П. Г. Житецький наголошував, що «найбільше книга задовольнить любителів Української, особливо козацької старовини» [13, с. 264]. В. К. Липинський похвалив автора за гарно змальований устрій Січі Запорозької [13, с. 228]. Навіть найгостріший критик Аркасової творчості М. С. Грушевський відзначив, що на тлі загалом блідої та сухої історії, виключенням є виклад Хмельниччини, перехід Мазепи, зруйнування Січі та поворот запорожців до Росії [13, с. 239].

Рецензенти дорікали авторові за не використання народних пісень та применшення ролі П. Дорошенка (В. М. Пачовський), недолік картографування володінь Січі (В. К. Липинський). Вже

у 1920-х роках провідний україніст Миколаєва М. Д. Лагута дорікав своєму попередникові за те, що козацький рух в нього показаний не як соціальний протест, а як випадковість, війна – як бійка, а не те, що має за підґрунтя мотиви та ідеологію козацького руху [13, с. 17]. Сьогодні козацькі сторінки праці М. М. Аркаса, як і книга загалом, мають суто історіографічний інтерес, хоча і зробили у 1990-х роках свій відчутний внесок у відродження історичної пам'яті про козацтво, особливо на півдні України.

У 1920-х роках знання про козацтво серед студентів Миколаївського ІНО поширювали М. Д. Лагута та П. П. Циган. Одним з цих студентів був згодом помітний український історик в українській еміграції Ю.Г. Бойко-Блохин. Після смерті С. І. Гайдученка, з травня 1923 р. по 1929 р. Миколаївський музей очолював Феодосій Тимофійович Камінський. Влітку 1921 р. він здійснив подорож Херсонщиною, оглянув місце переправи козаків І. Мазепи у 1709 р. У супроводі місцевого священика він відвідував цвинтар, де колись були поховані козаки. В Олександрівці над Бузьким лиманом він виявив та пізніше перевіз до миколаївського музею хрест 1782 р. з могили козака Василя Коношка. Вчений започаткував дослідження школи козаків-каменотесів, які виготовляли кам'яні козацькі хрести, на Миколаївщині [17]. Ф. Т. Каменський був так захоплений темою українського козацтва, що виконував на концерті у Богоявленську думи про козаків.

У Херсоні першим до козацької тематики звернувся відомий статистик, етнограф та історик Олександр Олександрович Русов. Свої враження від огляду козацьких зображень в образі архангелів у церкві кінця XVIII ст. на Катеринославщині [30]. Автор вважав, що цими зображеннями запорожці демонстрували свою відданість Богу. У великій статті про взяття російськими військами Очакову у 1788 р. О. О. Русов висвітлив роль колишніх січовиків, тепер сформованих у козацькі формування. Водночас, автор ширше підійшов до теми статті: згадав про походи козаків на Очаків до кінця XVIII ст., наголосив на необхідності дослідження козацької історії на основі турецьких та татарських документальних джерел [31]. Розвиток історичної науки у Херсоні наприкінці XIX – на початку XX ст. головним чином втілений у діяльності

вихованця В. Б. Антоновича Віктора Івановича Гошкевича, засновника та директора Херсонського музею старожитностей.

У 1903 р. дослідник видав працю про скарби та скарбошукацтво на Херсонщині. У книзі у цікавий спосіб були переплетені розповіді про знахідки козацьких артефактів та легенди про козацькі скарби, що циркулювали в окремих селах щодо певних курганів-могил [9]. Один з провідників українського національного руху Херсону В. І. Кедровський згадував, що В. І. Гошкевич найбільше любив козацький відділ свого музею, «і коли починав розповідати про ту чи іншу пам'ятку, то так яскраво поставала в уяві та доба, та слава козача, що не можна було перевести дихання. Він тоді ніби палав якимсь дивним внутрішнім вогнем» [18, с. 62-63]. У відділі він вів екскурсію українською мовою, навіть з високопосадовцями, наражаючись на неприємності. Він організовував екскурсії на місце Олешківської Січі. Як і Ф. Т. Камінський, В. І. Гошкевич любив декламувати козацькі думи. Тривалий час В. І. Гошкевич підтримував контакти з Д. І. Яворницьким, який відвідував Херсонщину з науковою метою та вів тут розкопки. У 1915 р. у Херсоні лекції з історії України, зокрема, й про козацтво, читав Д. І. Яворницький.

Газетні повідомлення та звіти, опубліковані у «Літопису» херсонського музею, дозволяють дізнатися про шляхи поповнення козацької колекції музею та артефакти.

Вирішальне значення для козакознавчої діяльності В. І. Гошкевича та розвитку відповідного напрямку у розвитку його музею мали поміщик Федір Семенович Агарков, у маєтку якого була розташована частина колишньої Кам'янської Січі та видатний херсонський громадський діяч, міський голова, Микола Іванович Блажков, який володів іншою частиною земель колишньої Кам'янської Січі. Ф. С. Агарков мало того, що дозволяв проводити розкопки у своєму маєтку, але й фінансував їх та регулярно дарував музею нові знахідки. М. І. Блажков, сам збирач запорізької старовини, регулярно робив відповідні пожертви музею. Так, він подарував до музею колекцію друкованих українських видань XIX ст., зокрема, книги Д. І. Яворницького. На примірнику книги «Число и порядок Запорожских Сечей с топографическим очерком Запорожья» (К., 1884) є дарчий надпис Д. І. Яворницького:

«Любому козакові Миколі Блажку – сочинитель». Він також подарував дві картини з зображенням козацького побуту.

У 1909 р. В. І. Гошкевич оглянув місцевість, на якій була Кам'янська Січ, у 1910 р. – провів розкопки на місці Чортотлицької Січі [22, с. 8, 20]. Тут він знайшов, зокрема, натільний хрестик з емаллю, що був розміщений в експозиції музею та його фотографія була розміщена у «Літопису» музею. У 1910 р. В. І. Гошкевич здійснив подорож по місцях Базавлуцької Січі, відвідав могилу Івана Сірка, оглянув руїни Січі біля річки Підпільна [4]. У 1912 р. В. І. Гошкевич відвідав місцевість, де була Олешківська Січ. Місцевий аматор старовини А. Д. Бутович подарував херсонському історичному колекції козацьких старожитностей: 40 люльок, 10 скляних чарок тощо. У 1913 р. В. І. Гошкевич проводив розкопки на місці розташування Кам'янської Січі [23, с. 4-9]. Ці розкопки суттєво розширили наше уявлення про розміри, систему фортифікації, побут та економічний лад козаків. Дослідження А. О. Козловського та В. Є. Ільїнського наприкінці 1980-х років фактично підтвердили та розвинули дослідження В. І. Гошкевича [20].

У 1898 р. у музей надійшов залізний пернач, знайдений у місті Берислав [36]. Історик О. О. Андрієвський, зокрема, відомий за своїми публікаціями документів про Нову Січ у «записках» Одеського товариства історії та старожитностей, у 1901 р. подарував музею 19 документів XVIII ст. Данила Апостола, Олексія та Кирила Розумовських та ін. [37]. Учень херсонської учительської семінарії подарував картину олійними фарбами на полотні з побуту козаків [33, с. 273]. У 1914 р. три особи подарували музею срібну чарку та інші предмети, що були знайдені на місці Кам'янської Січі [24, с. 11]. У 1925 р. в Олешках відкрився музей витончених мистецтв та старовини, що закономірно став центром збирання козацьких старожитностей.

Отже, дослідження козацької історії у загалом провінційних за своїм економічним та культурним потенціалом, порівняно з Одесою, Миколаєві та Херсоні були одним з основних (поряд з антикознавством (Ольвія, скіфські кургани), дослідження історії цих міст з кінця XVIII – у XIX ст.) струменем місцевої історіографії, що дозволяв їй привертати увагу представників інших центрів, бути активними учасниками історіографічного

процесу на півдні України, а іноді і ширше. Важливим чинником розвитку козакознавства був інтерес до цієї теми з боку аматорів історії, що, розуміючи історичне значення документальних та археологічних артефактів допомагали історикам, передусім В. І. Гошкевичу, опрацьовувати та зберігати ці джерела. На цьому тлі більш зрозумілішим стає генеза поява саме у цьому регіоні знаменитої книги М. М. Аркаса, що стала яскравим фактом історіографії, зокрема, відобразивши тогочасні здобутки у вивченні історії козацтва.

Джерела та література:

1. Андріяш В. І. Лекції М. М. Аркаса про українське козацтво / В. І. Андріяш // Українська державність: проблеми історії, права, економіки, мовознавства, філософії, політології та культури: Збірник наукових праць. – Т. 1. – Миколаїв-Одеса, 2001. – С. 50-53.
2. Андріяш В. І. Проблеми українського державотворення в епістолярній спадщині М. М. Аркаса / В. І. Андріяш // Наукові праці. Т. 12: Політичні науки. – Миколаїв, 2001. – С. 40-42.
3. Аркас М. М. Історія України-Русі / Вступ. слово та коментарі В. Г. Сарбея. – К.: Наукова думка, 1991. – 456 с.
4. Археологическая поездка В. И. Гошкевича // Родной край. – 1910. – 8 августа.
5. Багалея Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры: Исторический этюд. – К., 1889. – 120 с.
6. Николаевский областной краеведческий музей. 100 лет со дня основания / Веденева А. К., Гаркуша Н. М., Пономарева Е. В., Гаврилов И. В., Гаврилова И. В. – Николаев, 2014. – 269 с.
7. Водотика С. Г. Історіографія запорозького козацтва на Херсонщині // Проблеми Історичного краєзнавства, музеєзнавства та відродження культури українського народу: Матеріали наукової конференції. – Херсон, 1993. – С. 11-13.
8. Гаркуша С. В. Діяльність С. І. Гайдученка на початку фундації [Миколаївського природно-історичного] музею / С. В. Гаркуша // Херсонський обласний краєзнавчий музей. Наукові записки. Проблеми археології, історії, історіографії, джерелознавства, музеєзнавства, природознавства,

фалеристики, нумізматики, соціології /ред. Т. Г. Братченко, ред. Ю. О. Ржевська. – Херсон, 2010. – С. 94-98.

9. Гошкевич В. И. Клады и древности Херсонской губернии. – Кн. I. – Херсон, 1903. – [2], III, 176, II с.

10. Держархів Миколаївської області, ф. 470, оп. 1, спр. 6.

11. Держархів Миколаївської області, ф. 468, оп. 1, спр. 14.

12. Держархів Миколаївської області, ф. 468, оп. 1, спр. 15.

13. «Історія України-Русі» у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906–1909 роки / упор. І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2009. – 344 с.

14. Иванов П. Библиографическая заметка о новых материалах, касающихся истории Малороссии // Киевская старина. – 1892. – Кн. XII. – Библиография. – С. 483-494.

15. Иванов П. Переселение запорожцев на Тамань // Киевская старина. – 1891. – Кн. 7. – Т. 34. – Документы, известия, заметки. – С. 133-141.

16. Иванов П. А. Материалы по истории Запорожья в XVIII веке // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Т. XX. – 1897. – II. Материалы. – С. 60-100.

17. Каминский Ф. Т. О мастере по изготовлению крестов-памятников, запорожском казаке Пашкивского куреня Никите Кресторезе // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2011. – Вип. 20. – Ч. I. – С. 528-534.

18. Кедровський В. Обриси минулого: Деякі останні діячі-українофіли напередодні революції 1917 року / Кедровський В. – Нью Йорк; Джерзі Ситі, 1966. – 134 с.

19. Кирьяков М. Историко-статистическое обозрение Херсонской губернии / М. Кирьяков // Материалы для статистики Российской империи, издаваемые при статистическом отделении совета при Министерстве внутренних дел. – СПб, 1839. – С. 169-189.

20. Козловський А. О., Ільїнський В. Є. Козацькі старожитності в пониззі Дніпра // Археологія. – 1991. – № 4. – С. 42-58.

21. Кумани Н. М. Николаев / Н. М. Кумани // Морской сборник. – 1861. – № 9. – С. 125-142.

22. Летопись музея Херсона за 1909, 1910, 1911 гг. – Вып. 2. – Херсон, 1910. – 85 с.

23. Летопись музея Херсона за 1913 год. – Вып. 5. – Херсон, 1915. – 44 с.

24. Летопись Херсонского городского музея древностей Херсонского края за 1914 год. – Херсон, 1916. – 48 с.
25. Лопушинський А. І. В. І. Гошкевич – дослідник Запорозьких Січей // Заповідна Хортиця. Матеріали V науково-практичної конференції «Історія запорізького козацтва в пам'ятках та музейній практиці». – Спеціальний випуск. – Запоріжжя, 2011. – С. 71-74.
26. Миколаївський обласний краєзнавчий музей. – Д-8882.
27. Педич В., Яценюк Ф. Львівська історична школа Михайла Грушевського: козакознавчий дискурс // Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського: тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острог). – Острог, 2016. – С. 86-87.
28. Передмова М. М. Аркаса до «Запорожця за Дунаєм» // Хрестоматія з історії всесвітньої політичної думки. Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник / М. О. Багмет, А. І. Колісніченко, О. Г. Бакалець, В. І. Андріяш та ін. – Миколаїв, 2002. – С. 137-138.
29. Радіонова Ю. А. Літературна творчість і фольклорно-етнографічні вправи М. М. Аркаса / Ю. А. Радіонова // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Сер.: Історичні науки. – 2013. – Вип. 3.34. – С. 308-312.
30. Р-въ А. [Русов А.] Небесные архистратиги в образе запорожцев // Киевская старина.–1887. – Т.19. – Кн. 11. – С. 587-588.
31. Русов А. Осада и взятие Очакова (1788) // Киевская старина. – 1888. – Т. 23. – Кн. 12. – С. 543-598.
32. Тригуб П. М. Василь Миколайович Доманицький (1877-1910) – редактор «Історії України-Русі» М. М. Аркаса / П. М. Тригуб // Наукові праці. – Вип. 4: Історичні науки. – Миколаїв, 2002. – С. 96-103.
33. Херсонский музей древностей. Сборник газетных статей и заметок. 1871–1928 гг. / сост., подгот. текста, предисл., прим. В. А. Черникова. – Херсон: Наддніпряночка, 2012. – 506 с.
34. Шаповалов А. Каминский Феодосий Тимофеевич, исследователь казацкой старины и Запорожских Сечей / А. Шаповалов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 20. – 2011. – С. 522-533.
35. Шкварець В. П. Українське козацтво та Запорізька Січ як одна з провідних органічних складових історичної творчості

М. М. Аркаса / В. П. Шкварець // Краєзнавчий альманах. – Миколаїв, 2008. – Вип. 1: Історія. Археологія. Наука. Культура. Освіта. Промисловість. Сільське господарство. – С. 58-65.

36. Юг. – 1898. – 2 сентября.

37. Юг. – 1901. – 7 марта.

38. Южанин. – 1888. – 19 апреля.

39. Южанин. – 1888. – 9 мая

References

1. Andriyash, V.I. (2001). *Lektsii M.M. Arkasa pro ukrains'ke kozatstvo* [Lectures of M.M. Arkas about the Ukrainian Cossacks]. *Ukrains'ka derzhavnist': problemy istorii, prava, ekonomiky, movoznavstva, filosofii, politolohii ta kul'tury: Zbirnyk naukovykh prats'* – Ukrainian statehood: problems of history, law, economics, linguistics, philosophy, political science and culture, (1), 50-53. [in Ukrainian].

2. Andriyash, V.I. (2001). *Problemy ukrains'koho derzhavotvorennia v epistoliarnij spadshyni M.M. Arkasa* [Problems of the Ukrainian state creation in the epistolary inheritance M.M. Arkas]. *Naukovi pratsi. 12: Politychni nauky – Scientific works. T. 12: Political Science.* 40-42. [in Ukrainian].

3. Arkas, M.M. (1991), *Istoriya Ukrainy-Rusi /Vstup. slovo ta komentari V.H. Sarbeia.* Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

4. Arkheolohycheskaia poezdka V.Y. Hoshkevycha (1910), *Rodnoj kraj*, 8 avhusta. [in Russian].

5. Bahalej, D. Y. (1889). *Kolonyzatsyia Novorossyjskoho kraia y pervye shahy eho po puty kul'tury: Ystorycheskyj etiud*, Kyiv. [in Russian].

6. Nykolaevskyj oblastnoj kraevedcheskyj muzej. 100 let so dnia osnovanyia / Vedeneeva, A.K., Harkusha, N.M., Ponomareva, E.V., Havrylov, Y.V., Havrylova, Y.V. (2014). *Mykolaiv*. [in Russian].

7. Vodotyka, S.H. (1993). *Istoriografiiia zaporoz'koho kozatstva na Khersonschyni.* Abstracts of papers'93: Problems of Historical Local History, Museology and the Revival of the Culture of the Ukrainian People. (pp. 11-13). Kherson. [in Ukrainian].

8. Harkusha, S.V. (2010). *Diyal'nist' S.I. Hajduchenka na pochatku fundatsii [Mykolaiivs'koho pryrodno-istorychnoho] muzeiu* [Activity S.I. Gaiduchenko at the beginning of the [Nikolayev Natural History Museum] foundation]. *Khersons'kyj oblasnyj kraieznavchyy muzej. Naukovi zapysky. Problemy arkheolohii*,

istorii, istoriohrafii, dzhereloznavstva, muzeieznavstva, pryrodoznavstva, falerystyky, numizmatyky, sotsiolohii – Kherson Regional Museum of Local Lore. Proceedings. Problems of Archeology, History, Historiography, Source Studies, Museology, Natural Sciences, Faleristics, Numismatics, Sociology. Kherson, 94-98. [in Ukrainian].

9. Hoshkevych V.Y. (1903). *Klady y drevnosty Khersonskoj hubernyy*, Kn. I, Kherson. [in Russian].

10. Derzharkhiv Mykolaivs'koi oblasti [State Archives of Mykolaiv region], f. 470, op. 1, spr. 6.

11. Derzharkhiv Mykolaivs'koi oblasti [State Archives of Mykolaiv region], f. 468, op. 1, spr. 14.

12. Derzharkhiv Mykolaivs'koi oblasti [State Archives of Mykolaiv region], f. 468, op. 1, spr. 15.

13. Starovojtenko I., (Ed.). (2009). «*Istoriya Ukrainy-Rusi*» u lystuvanni Mykoly Arkasa z Vasylem Domanyts'kym. 1906-1909 roky. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].

14. Yvanov, P. (1892). *Byblyohrafycheskaia zametka o novykh materyalakh, kasaiuschykhsia ystoriy Malorossyy*, Kyevskaia staryna - Kiev antiquities, XII, Byblyohrafyia, 483-494. [in Russian].

15. Yvanov, P. (1891). *Pereselenye zaporozhtsev na Taman'*. Kyevskaia staryna – Kiev antiquities, (7, t. 34), Dokumenty, yzvestyia, zametky, 133-141 [in Russian].

16. Yvanov, P.A. 1897. *Materyaly po istoriy Zaporozh'ia v XVIII veke*, Zapysky Ymperatorskoho Odesskoho obschestva ystoriy y drevnostej - Notes of the Imperial Society of History and Antiquities of Odessa, (XX), II. Materyaly, 60-100 [in Russian].

17. Kamynskyj, F.T. (2011). *O mastere po yzghotovlennyiu krestov-pamiatnykov, zaporozhskom kazake Pashkyvskoho kurenia Nykyte Krestoreze*. Novi doslidzhennia pam'iatok kozats'koi doby v Ukraini – New research on the monuments of the Cossack era in Ukraine, (20, part. I), 528–534 [in Russian].

18. Kedrovs'kyj, V. (1966). *Obrysy mynuloho: Deiaki ostanni diiachy-ukrainofily naperedodni revoliutsii 1917 roku*, Niu Jork; Dzherzi Syti. [in Ukrainian].

19. Kyriakov, M. (1839). *Ystoryko-statystycheskoe obozrenye Khersonskoj hubernyy*. Materyaly dlia statystyky Rossyjskoj ympery, yzdavaemye pry statystycheskom otdelenyy soveta pry Mynysterstve vnutrennykh del, 169-189 [in Russian].

20. Kozlovs'kyj A. O., Il'ins'kyj V. Ye. (1991). *Kozats'ki starozhytnosti v ponyzzy Dnipra*, *Arkheolohiia - Archeology*, (4), 42-58. [in Ukrainian].
21. Kumany N.M. (1861), *Nykolaev*, *Morskoj sbornyk – Marine collection*, (9), 125-142 [in Russian].
22. *Letopys' muzeia Khersona za 1909, 1910, 1911 hh.*, (1910), (2), Kherson, 1910 [in Russian].
23. *Letopys' muzeia Khersona za 1913 hod*, (1915), (5), Kherson, [in Russian].
24. *Letopys' Khersonskoho horodskoho muzeia drevnostej Khersonskoho kraia za 1914 hod*, (1916), Kherson [in Russian].
25. Lopushyns'kyj, A.I. (2011). *V.I. Hoshkevych – doslidnyk Zaporoz'kykh Sichej*. Abstracts of papers' 2011: *Istoriia zaporiz'koho kozatstva v pamiatkakh ta muzejnij praktytsi*. (pp. 71-74). Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
26. Mykolaivs'kyj oblasnyj kraieznavchyj muzej, D-8882.
27. Pedych V., Yatseniuk F. *L'vivs'ka istorychna shkola Mykhajla Hrushevs'koho: kozakoznavchyj dyskurs*. Abstracts of papers'2016: *Do 150-littia M. S. Hrushevs'koho*. (pp. 86-87). Ostrig. [in Ukrainian].
28. Perednova M.M. *Arkasa do «Zaporozhtsia za Dunaiem»* (2002). *Khrestomatiiia z istorii vsesvitn'oi politychnoi dumky*. Rekomendovano Ministerstvom osvity i nauky Ukrainy iak navchal'nyj posibnyk. M.O. Bahmet, A.I. Kolisnichenko, O.H. Bakalets', V.I. Andriiash ta in., Mykolaiv, 137-138. [in Ukrainian].
29. Radionova Yu. A. (2013). *Literaturna tvorhist' i fol'klorno-etnografichni vpravy M.M. Arkasa*. *Naukovyj visnyk Mykolaivs'koho natsional'noho universytetu imeni V.O. Sukhomlyns'koho*. Ser.: *Istorychni nauky*, (3.34), 308-312.
30. R-v' A. [Rusov A.] (1887). *Nebesnye arkhystryhy v obraze zaporozhtsev*. *Kyevskaia staryna – Kiev antiquities*, (19, kn. 11), 587-588 [in Russian].
31. Rusov, A. (1888). *Osada y vziatye Ochakova (1788)*. *Kyevskaia staryna – Kiev antiquities*, (23, kn. 12), 543-598 [in Russian].
32. Tryhub P.M. (2002). *Vasyl' Mykolajovych Domanyts'kyj (1877-1910) – redaktor «Istorii Ukrainy-Rusi» M. M. Arkasa*. *Naukovi pratsi*, (4). *Istorychni nauky*, Mykolaiv, 96 – 103. [in Ukrainian].
33. Chernykov V. A. (Ed.). (2012). *Khersonskyj muzej drevnostej. Sbornyk hazetnykh statej y zametok. 1871 - 1928 hh.*, Kherson [in Russian].

34. Shapovalov A. (2011), *Kamynskij Feodosyj Tymofeevych, yssledovatel' kazatskoj stariny y Zaporozhskykh Sechej*, *Novi doslidzhennia pam'iatok kozats'koi doby v Ukraini – New research on the monuments of the Cossack era in Ukraine*ю (20), 522-533 [in Russian].
35. Shkvarets' V.P. (2008). *Ukrains'ke kozatstvo ta Zaporiz'ka Sich iak odna z providnykh orhanichnykh skladovykh istorychnoi tvorchosti M.M. Arkasa*, *Kraieznavchyj al'manakh*, Mykolaiv, vyp. 1: *Istoriia. Arkheolohiia. Nauka. Kul'tura. Osvita. Promyslovist'. Sil's'ke hospodarstvo*, 58-65. [in Ukrainian].
36. *Yuh [South]*, 1898, 2 sentiabria [in Russian].
37. *Yuh [South]*, 1901, 7 marta [in Russian].
38. *Yuzhanyn [Southerner]*, 1888, 19 apreliia [in Russian].
39. *Yuzhanyn [Southerner]*, 1888, 9 maia [in Russian].

Олександр Музичко

РАЗВИТИЕ ИССЛЕДОВАНИЙ ИСТОРИИ КАЗАЧЕСТВА В НИКОЛАЕВЕ И ХЕРСОНЕ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

Целью этой статьи является исследование развития козакознавчих исследований в Николаеве и Херсоне в конце XIX – начале XX в. Исследование казацкой истории в целом провинциальных по своему экономическому и культурным потенциалом по сравнению с Одессой, Николаеве и Херсоне были одним из основных (наряду с антиковедении (Ольвия, скифские курганы), исследование истории этих городов с конца XVIII – XIX в. – основа местной историографии, позволяла ей привлекать внимание представителей других центров, быть активными участниками историографического процесса на юге Украины, а иногда и шире. Важным фактором развития казаковедения был интерес к этой теме со стороны любителей истории, которые, понимая историческое значение документальных и археологических артефактов помогали историкам обрабатывать и хранить эти источники.

Ключовые слова: казачество, Николаев, Херсон, историография

**DEVELOPMENT OF THE STUDY OF THE HISTORY OF THE
COSSACKS IN MYKOLAYIV AND KHERSON IN THE LATE XIX
AND EARLY XX CENTURIES**

The main center of historical research in the territory of Southern Ukraine in the XIX and XX centuries. Odesa was the largest socio-economic and cultural center in the region. Therefore, most historiographers mainly studied how the historiography developed at the Novorossiysky University, leading Odesa societies. But important historiographic phenomena were also in other southern Ukrainian centers. The development of historiography in the territory between the Bug and the Dnieper, the main cities of these lands, Kherson and Mykolayiv should be studied better. Although these territories are known to have been one of the historical centers for the development of the Ukrainian Cossacks, in particular Kamyanska and Oleshkivska Sich, and the Bug Cossack Army.

The purpose of this article is to study the history of the Cossacks in these centers in the late nineteenth and early twentieth centuries, to trace their connections, and to accept their views. The relevance of this approach is evidenced by the availability of articles on the study of the Cossacks in certain regional branches of historical science. Some aspects have already attracted the attention of researchers whose works are taken into account as a historiographic basis of this article. The source-documentary base of our article is, first of all, the works of Mykolayiv and Kherson cossacks, newspaper publications, memoirs.

The first history of the Cossacks in Mykolayiv was studied by M. Kiryakov, in Kherson - O. Rusov. Both paid attention to the fact that the Cossacks carried out military and maritime campaigns, and the Kherson author made an important accent on the fact that historians should pay much attention to the Turkish and Tatar historical sources. In the 1890s in Mykolayiv studied the history of the Ukrainian Cossacks, a student of V. B. Antonovich P. A. Ivanov In the magazine «Kievskaya starina» in 1891 year. P. A. Ivanov published documents from the archives of the Nicholas Military Governor's Office on the resettlement of Cossacks to Taman.

A great contribution to the collection and research of the Cossack heritage was made by the employees of the Natural History-Historical (Historical-Archaeological) Museum S.I. Gaiduchenko F. T. Kaminsky

In the work "History of Ukraine-Rus", the head of the Ukrainian society "Prosvita" Mykolayiv M. M. Arkas paid much attention to the history of the Ukrainian Cossacks. He accepted the populist version that the Cossacks emerged from the fugitives who escaped the Polish order, in the hope of starting a new life, free and equal. He described the Ukrainian people who went to the Cossacks as vicarious people, conquerors who attacked and robbed Tatars, Turks, Muscovites, Poles, Lithuanians and their own, Ukrainian, Masters. The device of Zaporozhian Sich reminded the author of West European knight orders. M. M. Arkas believed the uprising of 1648 was popular. Separate section M. M. Arkas devoted to the last years of Sich's existence and its liquidation. The description of the liquidation of the Sich draws attention to the sharp opposition between Russians and Zaporozhians. The historian paid much attention to the fate of the Cossacks after the liquidation, until the Crimean War. Many images of the Cossacks were in the illustrations to the book. Reviewers of the book M. M. Arkas basically believed that he well described the history of the Cossacks.

Chief historian in Kherson in the late XIX nineteenth and early XX centuries. was a student of V. B. Antonovych Viktor Ivanovych Goshkevych, founder and director of the Kherson Museum. In 1903 year the researcher published a book on treasures and the search for treasures in the Kherson region. In the book, in an interesting way, he combined stories about the findings of Cossack subjects and legends about the Cossack treasures. In the department of history of the Cossacks V.I. Goshkevych conducted excursions in the Ukrainian language. The museum was constantly replenished with items from the history of the Cossacks. V. I. Goshkevych conducted excavations on the territories of Kamenska, Oleshkivska and Chortomlytskaya Sich.

It is concluded that the research of Cossack history in Mykolayiv and Kherson was one of the main directions of local historiography. This allowed local historians to draw attention to their research by representatives of other centers, to be active participants in the historiographical process in the south of Ukraine, and sometimes also outside its borders. An important factor in the development of Cossack was the interest in this topic from the side of the lovers of history. They understood the historical significance of documentary and archaeological artifacts that helped historians, first of all, V. I. Goshkevych, to process and store these sources.

Key words: Cossacks, Mykolayiv, Kherson, historiography

Отримано: 16.10.2017

УДК 94(497.2+477)355.5"1921-1939"

Олена Бачинська, Уляна Громович

**КОЗАЦТВО В ДОКУМЕНТАХ ТОВАРИСТВ УКРАЇНСЬКОЇ
ДІАСПОРИ В БОЛГАРІЇ (1921-1939)**

До уваги читачів пропонуються документи товариств «прокозацького» спрямування української діаспори в Болгарії, що містять інформацію про їх діяльність, політичні ідеї та лідерів протягом 1921-1939 рр. З'ясовано інформаційні можливості даних документів щодо історії козацьких організацій української діаспори в країнах Європи.

Ключові слова: *козацтво, Болгарія, еміграція, українська діаспора.*

Створення та існування української держави під час Національно-Визвольних змагань 1917-1921 рр. визначило необхідність визнання її на міжнародній арені. Болгарія була однією із перших країн, що визнала незалежність України. Відразу після цього в країні було створено українське посольство. На момент створення перших дипломатичних представництв в Болгарії існувала група українських емігрантів, серед яких були відомі громадські та політичні лідери, діячі науки та культури: М. Драгоманов, М. Паращук, Л. Драгоманова-Шишманова, Ф. Шульга, П. Сікора, В. Драгомирецький, І. Кондратенко та інші, які займалися налагодженням українсько-болгарських стосунків. Після встановлення радянської влади в Україні ця група поповнилась військовими та громадськими діячами, пов'язаними з УНР, Українською державою П.Скоропадського, Директорією та іншими українськими структурами й організаціями. Як зазначав у своєму листі болгарський літературознавець і перекладач Петко Атанасов у 1971 р.: *“Болгарські українці докорінним чином відрізняються від українців в інших країнах народної демократії. Тоді як в Польщі, Чехословаччині, частково в Румунії та Югославії це головним чином корені жителі вищезазначених країн, то основна маса українців Болгарії складається з військовополонених I світової війни та емігрантів*

громадянської війни. Згідно до однієї нотатки, опублікованої в 1925 р. у Празі “Український вісник”, м. травень 1925, с.30-31, в Болгарії в той час проживало близько 1000 українців. З них, як зазначено в нотатку, лише 200 вважались “активно-свідомими” [13, док.028, с.35]. Подібне відзначав і один із діячів української еміграції Г. Омельченко у своїх нотатках в Празі у 1935 р. “Українці в Болгарії творять біля 90% всієї еміграції з колишньої Росії. Однак лише незначне число їх свідомі своєї національності та ще менше число їх активні українці. Загальні тяжкі матеріальні умови фізично працюючих українців не творять сприятливого ґрунту для організаційної чинності, але ще більше гальмують її ворожі відносини до всього українського росіян, що не зупиняються перед ріжними експресами в поборюванню українства та наклепами. Тим більш заслужена праця цих організацій, що всеж таки переборюючи труднощі, розвивають свою культурно-організаційну працю” (граматику збережено – О.Б., У.Г.) [13, док. 346, с. 385].

Перші організації українців в Болгарії починають з’являтися вже протягом 1917-1918 рр. й об’єднуються вони навколо таких видатних діячів, як історик М. Драгоманов та літературознавець, посол Болгарії в Україні І. Шишманов. Згодом кількість організацій почала збільшуватися. Вони являли собою різні ідеологічні напрямки емігрантського руху, окремі із них були філіями українських організацій Німеччини та Чехословаччини. Незважаючи на різноманітність всі вони сповідували ідею відновлення незалежної та суверенної України у різних її формах. Значними, за своєю діяльністю, зв’язками та філіями (у Варні, Пловдиві, Слівені та Відіні) були: Українська Громада та Українське культурне об’єднання. Серцем найстарішої Української Громади був відомий громадський діяч, скульптор М. Паращук. Йому присвячені найкращі характеристики сучасників і нащадків. Він прожив складне та переповнене труднощами життя в Болгарії. За твердженням згаданого вже Г. Омельченка “проф. Паращук зі всієї української еміграції, на цілій земній кулі здобув найбільше признання чужинців, і як особа, своєю працею найбільше спричинився до піднесення українського імені” (підкреслювання збережені за текстом оригіналу – О.Б.,У.Г.) [13, док.041, с. 59]. За ініціативи М. Паращука було створене Українсько-Болгарське товариство, головою якого став ректор Софійського університету професор

М. Арнаудов, а до складу товариства входили діячі, з оригінальною характеристикою “сметанка болгарського інтелектуального світу” [13, док.041, с. 59]. У 1934 р. був створений об'єднавчий центр більшості товариств – “Союз українських організацій в Болгарії” на чолі з Д. Майстренком. Він нараховував 14 товариств і ще три об'єднались в “Український Національний комітет” на чолі з І. Орловим. Завданням цих центрів була презентація акцій української еміграції як цілісної спільноти.

Створенню та діяльності українських організацій в Болгарії присвячена численна література, що здебільшого друкується з 1990-х років. Серед неї слід відзначити узагальнені праці дослідників з історії української політичної еміграції в Європі. Українській еміграції в Болгарії стосуються частини монографій В. Трощинського [12] та В. Наріжного [8], про україно-болгарські відносини 1918-1939 рр. інформацію подає В. Павленко [11].

З 2000-х рр. починається вивчення окремих українських товариств в Болгарії. Такими дослідженнями в Україні займався В. Власенко [2-3]. Автор виділяє у міжвоєнний період три хвилі еміграції, і характеризує їхні основні риси. Спроби узагальнити історію та діяльність української діаспори в Болгарії належать А. Якімовій [14], В. Жуківському [5].

У російській історіографії українську еміграцію в Болгарії розглядають як невід'ємну складову російської еміграції. Такої точки зору дотримується дослідник М. Йованович [6]. Серед болгарських вчених на наявність українських організацій у міжвоєнній період у Болгарії вказували Д. Даскалов та Ц. Кьосева. При цьому перший вважав керівників українських організацій діячами російської еміграції, які в реальності були її опонентами [4], а друга авторка відзначала відокремленість українців від російської еміграції [7].

В той самий час, діяльність товариств, які мали у своїх ідеологічних засадах ідею козацтва як націотворчу і державотворчу, що відобразилось в їхніх назвах (далі називаємо їх “прокозацькими”), в комплексі досліджено не було. А таких організацій існувало чимало. За визначенням дослідниці А. Якімової в Болгарії протягом 1920-1940-х рр. існувала значна кількість проукраїнських козацьких структур: Товариство «Українське національне козацтво», Організація «Українське

козацтво», Козацьке культурно-освітнє і доброчиннє братство в Софії «Кубанський козакий хутір», Козацьке культурно-освітнє і доброчиннє братство «Союз козаків-націоналістів в Болгарії» («Союз козаків-самостійників», заснований П. Кудіновим у 1934 р.), Організація вільних козаків «Н. С. Рябовол», філія Українське національне козацьке товариство «УНАКОТО» (основна організація «УНАКОТО» знаходилась в Берліні (Німеччина)), Козацьке культурно-освітнє доброчиннє братство «Софійська козацька станиця», «Рязанська козака станиця», «Союз козаків в Болгарії», Українське товариство запорізьких козаків «Гетьман Сагайдачний» в Русе. Більшість головних осередків цих організацій знаходились у Софії. В інших містах країни діяли їх філії [14, с. 65-66].

Більшість документів, які присвячені таким товариствам і організаціям, зберігаються в Центральному Державному архіві Болгарії та Науковому Архіві Болгарської академії наук. У 2016 р. завдяки зусиллям Посольства України в Болгарії побачив світ збірник документів Е.Хакової та В. Москаленка «Проф. Михайло Іванович Парашчук украински скулптор и виден обществен деец (1878-1963) / Сборник документи, снимки и публикации. – София: Парадигма, 2016. – 843 с.» [13] У збірнику зібрані документи з різних архівосховищ Болгарії. Завдяки цим опублікованим матеріалам можна відтворити існування та основні напрямки діяльності окремих «прокозацьких товариств», визначити їхніх лідерів і взаємовідносини з іншими українськими організаціями в Болгарії. Серед таких «прокозацьких товариств» подані нижче документи, стосуються, зокрема, філії «Українського національного козацького товариства» (УНАКОТО), «Союзу козаків-націоналістів, товариства «Українська Громада», «Військової організації «Січ», «Вільнокозацької станиці «Н. С. Рябовол», «Союзу українських організацій в Болгарії».

Організація УНАКОТО в Болгарії виникає у 1923 р., як філія такої організації, створеної в Берліні у 1920 р. Із документів відомо, що її керівниками були колишній сотник Армії УНР, згодом генеральний бунчужний, кошовий отаман Козацького кошу УНАКОТО Д. Гулай та генерал Ф. Жеребко (див. додаток до публікації, док. №13).

З 1921 р. у Болгарії формується нове товариство «Українська Громада» під керівництвом В. Филоновича.

Протягом п'яти місяців з «Громади» відокремились: військова організація «Січ» і «Культурно-просвітній гурток». Особливу увагу привертає перша організація – «Січ», про неї інформації майже не має, але із поданих нижче документів можна схарактеризувати кількісний склад товариства, його діяльність та контакти (див. додаток, док. №1, №12).

Між філією УНАКОТО та «Українською Громадою» у Софії відбувалась гостра боротьба за вплив на місцевих українських емігрантів. Із доповіді Григорія Крупницького відомо, що у 1924 р. внаслідок цієї боротьби «Українська Громада» припинила існування, а зі складу філії вийшла значна група козаків на чолі з І. Міщенком (див. додаток, док. № 5).

Актуальними виявились і документи такого товариства як «Козацьке культурно-освітнє і добродійне братство «Союз козаків-націоналістів в Болгарії». Відомості про нього досить обмежені. Дата заснування товариства точно не відома, перша документальна згадка відноситься до березня 1931 р. – це запрошення М. Паращука на черговий з'їзд товариства, через три роки був затверджений статут і задачі «Союзу» – забезпечення козацької єдності, побуту і традицій (див. додаток, док. № 6, № 8). У 1934 р. товариство переформовано на «Союз козаків-самостійників», очолюваний П. Кудіновим [14, с. 66].

Важливими виявились документи про своєрідну «Вільнокозацьку станиця «Н. С. Рябовол», її склад та діяльність (див. додаток, док. № 1).

Українські «прокозацькі» товариства проводили багато заходів на пошану пам'яті відомих українських громадських, політичних діячів та діячів культури, зокрема Т. Шевченка, М. Драгоманова, М. Грушевського, С.Петлюри та інших. Два запрошення на такі заходи пропонуємо до уваги читачів у публікації фотографічного характеру (див. додаток, док. № 2, № 3). Ці документи переглянуті авторами даної публікації особисто і відтворюють символіку товариства, стиль написання та підписи. (Текстовий варіант даних документів опублікований Власенко В. М. [3]). Спільно українські організації святкували Новий Рік, незалежність УНР та інші свята. Наведені нижче документи свідчать про досить активну співпрацю товариств з українськими та слов'янськими організаціями в країнах Центральної та Західної Європи (див. додаток, док. № 13).

Таким чином, запропоновані до уваги документи дозволяють виявити серед організацій української діаспори в Болгарії товариства, що мали у своїх назвах, націотворчих та державотворчих засадах козацьку ідейну складову. Документи дозволяють з'ясувати дати появи цих організацій (інколи вперше), їхніх керівників, напрямки діяльності та взаємовідносини з іншими українськими організаціями, в тому числі в Польщі, Чехословаччині, Німеччині та ін.

Запропоновані нижче документи були опубліковані в збірнику «Е. Хакової та В. Москаленка «Проф. Михайло Иванович Парашчук украински скулптор и виден обществен деец (1878-1963) / Сборник документи, снимки и публикации. – София: Парадигма, 2016. – 843 с.» та містяться в Науковому Архіві БАН. Вони написані українською, російською та болгарською мовами. Переклад українською мовою здійснено авторами даної публікації. При перекладанні текстів документів збережено їхні лексичні й орфографічні особливості. Скорочені слова розкриті у квадратних дужках.

Документи:

Документ № 1. Доповідь полковника Василя Филоновича, отамана «Січі» і голови «Української Громади» в Болгарії Головному Отаману Військ Української Народної Республіки. Софія. 25.07.1921. Копія. Рукопис. Укр. мова.

Копія

Головному Отаману Військ
Української Народної Республіки

Отаман Січі і
Голова Громади
в Болгарії
25/VII 1921 р.
м. Софія

Доповідь

В грудні місяці, прибувши в Болгарію з Кавказу через Крим Царьгород, я найшов незорганізованих українців: старшин і козаків, які тинялись весь час по російським інституціям і жили в російських притулках.

Життя серед росіян було страшенно тяжке, позаяк послідні дуже знущались над кожним з українців, заявлявших про свою національність. Не раз були випадки, коли наших козаків виганяли з таких притулків і не давали абсолютно ніякої допомоги.

Сам я, будучи старшиною Української Армії /4 п.[олк] с.[ічових] с.[трільців]/, лічив своїм обов'язком стати на захист своїх братів і, зібравши біля себе більш свідомих українців, зорганізував «Українську Громаду», в склад якої ввійшли: головою я полковник Филонович, моїм помішником сотн.[ик] Крупницький і членами чот.[овий] Храпко, повстанці старш.[ини] Пухальський і Палагута.

Помешкання свого ми спочатку не мали і праця йшла досить мляво, зібратись же на вулиці або у росіян було не можливо. Треба було подбати про свою власну хату – зробити ж це було занадто тяжко, бо болгари не відокремлювали нас від росіян і одержати від них яку-б-то допомогу майже неможливо. Тоді я пропонував свої послуги нашому представникові в Болгарії: пану Драгомірецькому і при його допомозі руками

громади збудували свій притулок. Маючи свою хату справа пішла жвавіше і на протязі п'яти місяців з громади виділились: військова організація «Січ» і «культурно-просвітній гурток» а також при притулку послідній час зорганізували швецьку майстерню, де іде ремонт взуття членів наших організацій.

Завданням наших організацій є об'єднання всіх українців, мешкаючих як у Софії, так і у всій Болгарії, але досягнути своєї мети поки-що нам не удалося, бо за для того, щоб об'єднати українців у провінції, потрібні кошти для поїздок по Болгарії, членам нашої організації – грошей-же ми не маємо і праця кінчається тим, що робим все можливе в межах місця Софії, позаяк самі українці в провінції, піддаючись впливу росіян, сами не можуть зорганізуватися, наші-ж відозви і заклики до наших земляків не залишили ніяких наслідків.

Об'єднання українців з метою взаємної матеріальної та трудової допомоги мало між иншим своїм завданням і культурно-просвітню роботу серед громадян, але діло показало, що велетенське завдання не під силу одному членові Ради і потребує зрілої організації з поділом галузів праці між окремими членами культурно-просвітньої Ради.

Загальними зборами Громади було доручено одній особі скласти раду Культурно-просвітнього гуртка і організувати гурток.

Зараз гурток налічує до 75 членів на чолі з Радою, в склад якої увійшли: головою чот.[овий] Храпко і членами: Глушко, Палагута, Тимофіюк, 2122Війт і Заєць.

Гурток – організація цілком авторитетна, але членами можуть бути тільки люди прихильні до ідей національного руху У.[країнської] Н.[ародної] Р.[еспубліки].

Гурток заснований з метою підвищення культурного рівня своїх членів шляхом самовиховання і самоосвіти, репрезентування духовних скарбів українського народу і ознайомлення з домаганнями народу українського серед широких кол болгарського громадянства.

Робота гуртка в цей час полягає в улаштуванні спільних читань української літератури, вокально-музично-літературних вечірок, лекцій і т.[ак] д.[алі]. Гурток має початкову школу для неграмотних і курси Українознавства по програмі середньої школи. На курсах читаються лекції по граматиці, історії письменства, історії, географії і етнографії України.

Гурток має свій хор , музики/оркестр струнний/.

В справі поширення своєї діяльності Радою гуртка намічаються в найближчій будучині: 1) ряд екскурсій в околиці м. Софії 2) ряд публичних лекцій, з метою ознайомлення широких кол болгарського громадянства 3) Видання тижневого інформаційного листка для українців, перебуваючих в Болгарії.

Останній час гурток організує студентство з метою відшукування засобів продовження і закінчення освіти.

Гурток має свою книгозбірню за 150 книжок, читальню і аудиторію для лекцій.

Єсть культурно-організаційні сили, єсть бажання і справу гальмує тільки брак коштів – матеріальних засобів. Всім працівникам гуртка необхідно щодня ходити на роботу, робити до 7-8 годин вечора і тоді йти на лекції репетиції і т.[ак] д.[алі].

Для поліпшення становища гуртка необхідно мати в розпорядженні Ради кошти і не менш двох членів утримувати на кошти гуртка. Гурткові необхідно також яко-мога більше книжок і підручників по всіх галузях науки і мистецтва.

Військова організація «Січ» складається з: отамана Січі п.[ана] Филоновича, есаула Хмари і членів ради сотн.[ика] Крупницького і чот.[ового] Храпка.

Завданням Січі є виховання старшини і козаків в національно військовому дусі, але справа з цього боку стоїть у досить тяжкому становищі, позаяк ми зовсім не маємо відповідних підручників. До цього часу приходиться працю обмежати тільки читанням військових лекцій по пам'яті з польової служби, топографії та ін.[ше] за браком-же відповідних статутів зорганізувати старшинські або під старшинські курси нам до цього часу так і не вдалося.

Січ складається більшістю з повстанців Катеринославщини а також з старих січовиків/ з кошу с.[ічових] с.[стрільців] і сіро-жупанників і запор[ізького] кошу/. Основним завданням Січі є боротьба за визволення свого народу і зараз, не маючи змоги боротися в рядах нашої регулярної армії, ми поклялися якими-б-то не було шляхами дістатись на рідний терен в запілья червоних і знов підняти наш прапор визволення. Ми не можемо марно гаяти часу начужині, коли наша Ненька Україна стогне в ярмі червоних окупантів, заливаючись братерською кровію.

Я отаман Січі в Болгарії, командірований своїми січовиками до Вас Пане Головний Отамане з уклінним проханням допомогти осягнути нашої мети.

Запевняємо Тебе Батько Отамане, що ті вояки, які боролися за визволення безталанної Батьківщини з 1917-го року, не кидаюче з рук багнетів, не будуть в тяжкість, а тільки принесуть користь, коли вони перекинуться на рідний терен. Таких людей у нас налічується до 70 душ. Знаюче матеріальне тяжке становище нашого Уряду, ми не просимо грошової допомоги, бодай був Ваш Пане Отамане дозвіл і розпорядження тим українським представникам, кордони яких ми будемо переходити, бо без цього дбати про візи ми сами не зможемо. Майже весь час працююче в межах Катеринославщини і Слобожанщини і, знаючи всі шляхи селян, ми певні, що здійснимо свою мету, здобудемо батьківщині волю і вирятуємо її з кайданів.

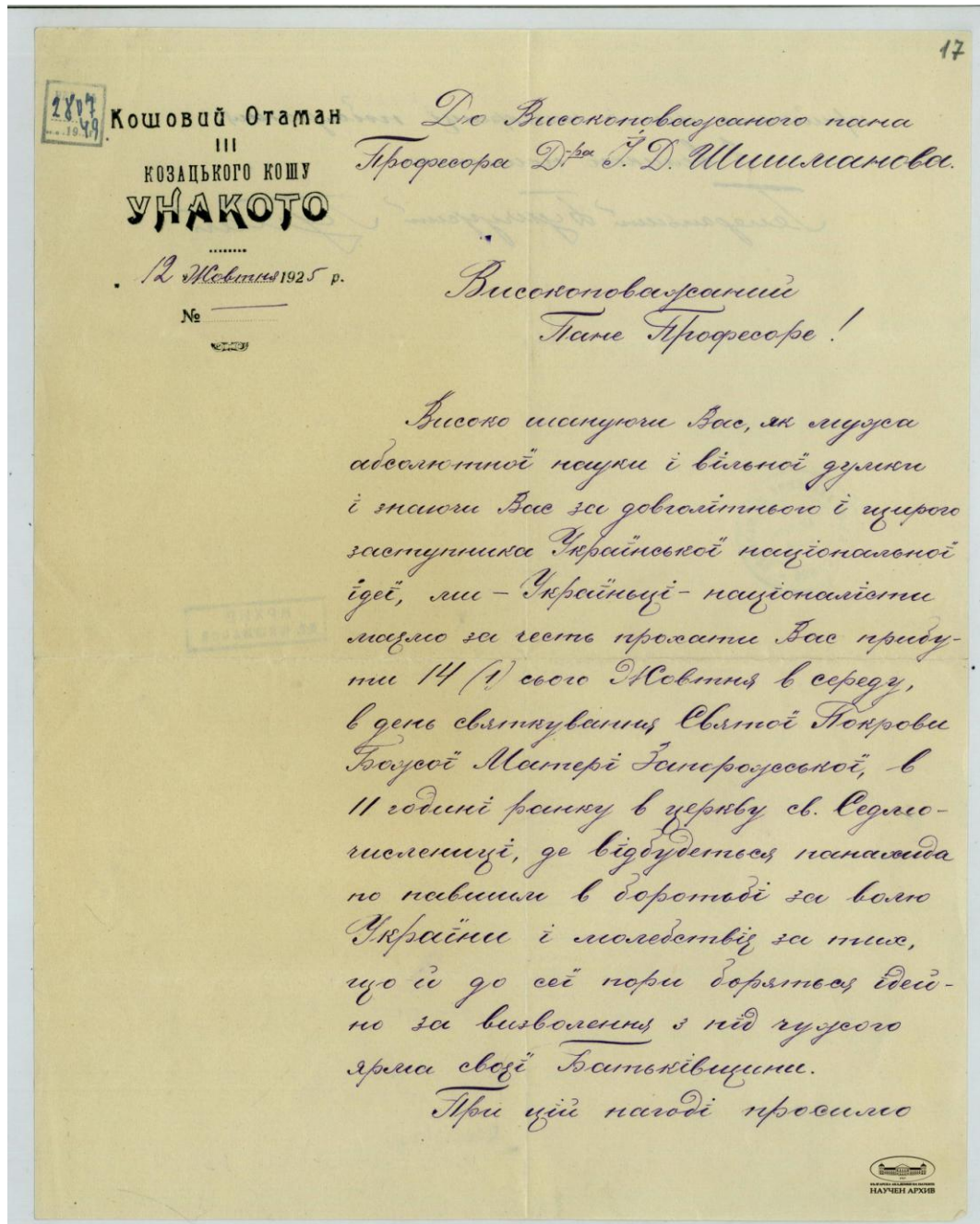
Заснувавшийся в Софії Тимч.[асовий] Коміт.[ет] Укр.[аїнського] Черв.[оного] Хреста весь час йшов на зустріч нашим організаціям і видавав допомогу: обіди по святam, гроші на ремонт взуття ліків і інше.

Полковник Филонович Василь

Хакова Е., Москаленко В. Проф. Михайло Іванович Парашчук (1878-1963). Сборник документи, снимки и публикации. / Посольство на Украина в България. – София: Парадигма, 2016. – Док. № 280. - С. 327-329.

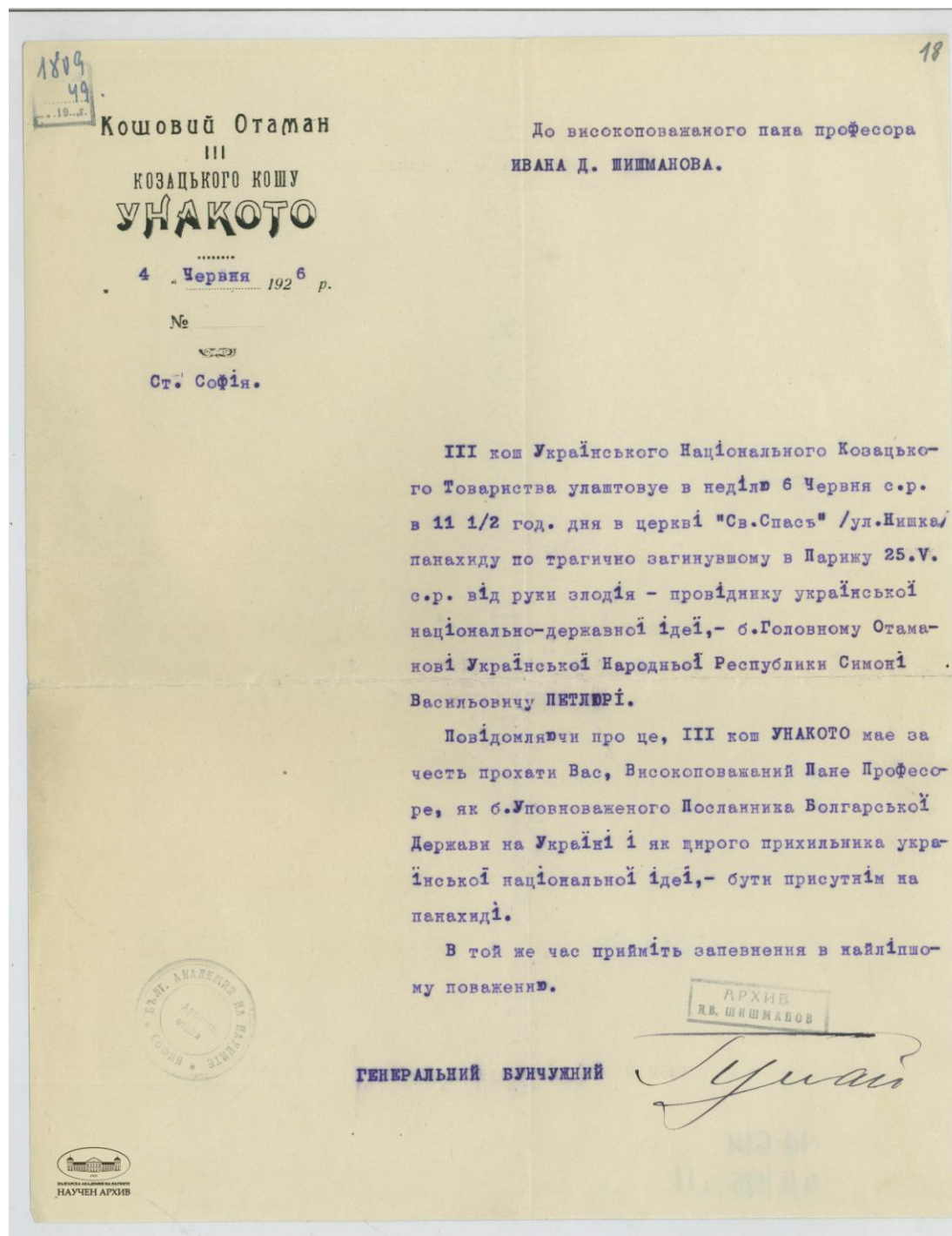
Документ № 2. Лист генерального бунчужного, кошового отамана III Козацького кошу Українського національного козацького товариства

**Д. Гуляя до професора І. Д. Шишманова. 12.10.1925 р.
Машинопис. Автограф.**

Науковий архів Болгарської академії наук (НА БАН), ф. 11К
(І. Шишманов), оп. 2, од. зб. 585, арк. 17-17зв.

Документ № 3. Лист генерального бунчужного, кошового отамана III Козацького кошу Українського національного козацького товариства Д. Гулая до професора І. Д. Шишманова. 4 червня 1926 р. Софія. Машинопис. Автограф.

Науковий архів Болгарської академії наук (НА БАН), ф. 11К (І. Шишманов), оп. 2, од. зб. 585, арк. 18.

Документ № 4. Довідка про Українське Національне Козацтво Діоміда Гулая. Софія. 1930. Оригінал. Рукопис. Болг. мова (переклад авторів даної публікації)

Українське Національне Козацтво

Організація створена в 1917 р. відповідно до історичного минулого та традицій України і українського 40 млн. народу. Вона брала участь у відродженні української держави в 1917-1918 рр. і була визнана головою держави і урядом Вільної Української Держави як повноправний політичний і державний фактор великого значення. Постійних членів, окрім прихильників, на той час в організації було понад 100 тис. чоловік. Майже така ж ситуація зберігалася і зараз, незважаючи на непосильно тяжкій більшовицький режим в самій Україні і розпорошеність членів організації в еміграції. Гасло У.Н.К. полягало у створенні і зміцненні єдиної Вільної Великодержавної Суверенної Української Держави з демократично-історичними принципами минулого Українського Народу.

Після завоювання України більшовицькими узурпаторами У.Н.К. продовжує свою діяльність в Україні, хоча і нелегально – а також за кордонами України через її керівні органи та осіб – легально і працює для такої ж великої мети: звільнення і відродження єдиної Вільної Великодержавної Суверенної Української (Козацької) Держави. При цьому У.Н.К. приділяє велике та істотне значення і роботі з відтворення всіх Значних Світових Факторів, які на той час сприяли відродженню України і визнанню Суверенної Держави. Тут варто відзначити, що серед цих дружніх країн (Німеччина, Австрія, Угорщина, Туреччина) була також і Болгарія. Через це центр Організації (У.Н.К.) підтримує (або прагне підтримувати) постійні зв'язки з усіма вищезгаданими факторами (країнами – О.Б., У.Г.).

В даний час У.Н.К. зі своїм Центром працює, щоб втілити в життя так званий «Італо-Балкансько-Чорноморський» блок, де повноправне місце повинні займати крім України-Кавказу (Грузія, Азербайджан, Кубань, Терек, Дон), Італія, Туреччина, Болгарія і Угорщина...

Верховне Управління У. Н. К. і майбутня Українська Національна Козацька Республіка має зараз наступну конструкцію.

1. – Державний голова – виборний Гетьман і Військовий Отаман.
2. – Уряд, який складається з відповідної кількості міністрів.
3. – Верховна Національна Рада.
4. – Заступник Військового Отамана («Наказний Отаман») і
5. – Генеральна Козацька Рада при ньому.

Хакова Е., Москаленко В. Проф. Михайло Іванович Парашчук (1878-1963). Сборник документи, снимки и публикации. / Посольство на Украина в България. – София: Парадигма, 2016. – Док. № 294. – С. 338.

Документ № 5. Доповідь Григорія Крупницького про діяльність українських організацій в Болгарії (1920-1927). Софія. 03.1931. Оригінал. Рукопис. Укр. мова.

Із Української Громади, яка склалась із членів різних партій і політичних переконань, 1923 році витворилося дві організації I «Гурток імені М. Драгоманова» та II «Вільне козацтво». У 1924 р. козаки зробили донос на «Гурток» і Рада була заарештована, а організацію Б.[олгарська] влада закрила.

Після того очередним завданням козаків було здискредитувати «представництво У.Н.Р.» та утворення ніби громадської інституції це-б-то Громадського Комітету, куди б ввійшли ціла укр. еміграція і де-б верховодили козаки, але на жаль останніх український з'їзд вибрав комітет в складі не бажанному козакам. Головою обібр.[ано] Проф. Паращука та секретар Крупницького. Це було в лютім м-ці 1926 року.

Помилившись в розрахунках свого впливу на українців, козаки взялися за знайому роботу донести на президію, а особливо на голову п.[ана] проф. Паращука, що це большевик і бол. Влада статута не затвердила і наслідком їх доносів зроблений трус у п.проф. та інших членів Ради. Козакам пощастило за цю провокацію легалізувати свій статут під назвою «Укр.[аїнське] Культурне об'єднання», яке є не що інше як Вільне Козацтво. 3-го Лютого 1927 р. на нараді порішили поновити діяльність «Укр.[аїнської] Громади» та дати статут на затвердження, але і цього часу Влада статута не затверджує, затим що козацтво зуміло перетягти на свою сторону коменданта Столиці, який стоїть на перешкоді, бо вважає всіх окрім Остряничиників – більшовиками. Крім цього козаки займаються пропагандою, аби очернити Уряд У.[країнської] Н.[ародної] Р.[еспубліки] не тільки перед Б. Владою а й перед малоросами а для цього випускають проклямації як вирізки з нім. часописів то-що.

Визначну ролю займає тут як провокатор Полтавців, а організатори доносів це Гулай та Орлів.

Хакова Е., Москаленко В. Проф. Михайло Іванович Паращук (1878-1963). Сборник документи, снимки и публикации. / Посольство на Украина в България. – София: Парадигма, 2016. – Док. № 195. – С. 239.

Документ № 6. Запрошення М. Паращука від Союзу козаків націоналістів. Софія. 03.1931. Оригінал. Друкований. Рос. мова. В кінці документа зразок запрошення богарською мовою (переклад авторів даної публікації)

До П.
Представникові уряду УНР
та члену Головної еміграційної ради
пр. М. І. Парашчук
Союз Козаків Націоналістів у Болгарії

ЗАПРОШЕННЯ

Маємо честь просити Вас вшанувати своєю присутністю
відкриття чергового

РІЧНОГО З'ЇЗДУ

Який відбудеться 5-го травня ц. р. о 11 годині ранку в залі
при церкві Св. Кирила і Методія.

Правління
[Казашко культурно-просветно и благотворително братство
“СОЮЗ КАЗАКОВ НАЦИОНАЛИСТОВ” в Болгарии
ПОКАНА

С наятоящето Ви молим най-учтиво да почетете с присъствието
си откриването на редовният ни

ГОДИШЕН КОНГРЕС
на 5 май н.г. в....
НАСТОЯТЕЛСТВОТО]

*Хакова Е., Москаленко В. Проф. Михайло Иванович
Парашчук (1878-1963). Сборник документи, снимки и
публикации. / Посольство на Украйна в България. – София:
Парадигма, 2016. – Док. № 40. – С. 57.*

Документ № 7. Лист від осавула Павла Кудінова, окружного отамана вільних козаків в Болгарії до Михайла Паращука. Гара Александрово, Відінського. 07.05.1931. Оригінал. Рукопис. Рос. мова. (переклад авторів даної публікації)

Шановний П. Професоре!

В інтересах визвольного руху та в інтересах єдиного фронту як-то політичного, так рівно збройного скovanого спільним братським союзом України, Дону, Кубані, Тереку й ін.[ших] поневолених Москвою народів я звертаюсь до Вас як керівника старшої і більш сильної організації с наступним проханням: 1) Чи не маєте Ви можливості надати братське сприяння відшукати хоча би скромні кошти, для потреб першої необхідності нашому молодому окружному правлінню, створеному на окруж.[ному] зїзді В[ільних]-козаків у Болгарії 15-16 квітня ц.[ього] р.[оку], на якому ми мали честь бачити присутність Вашу і Ваших колег бр.[атів] Українців. Державна міць України і Козацтва – залежить від нашого неутрачуваного союзу, було б це в умовах миру чи війни все одно. 2) Мені відомо, що в м. Відіні існує група українців-самостійників, яка з Вищого дозволу, має намір створити свій куточок-український, а тому я прошу Вас, дозволити вільний доступ до нього і козакам націоналістам, які прож.[ивають] і мають свою орган.[ізацію] в м. Відіні.

Я вірю в те, що постійні контакти двох братських організацій, сповідуючих одну і ту саму ж ціль, будуть укріпляти віру в успіх та надихати один одного на взаємну віру і любов.

Уклінно прошу відповісти

З братським вітанням

Окружний Отаман В-козаків у Болгарії

Осаул П. Кудінов

Адреса: Гара Александрово Відінського

П. Н. Кудінову

7.V. [19]31 р.

Хакова Е., Москаленко В. Проф. Михайло Іванович Паращук (1878-1963). Сборник документи, снимки и публикации. / Посольство на Украйна в България. – София: Парадигма, 2016. – Док. № 304. – С. 346.

Документ № 8. Заява від Козацького культурно-благодійного і просвітницького (просвітянського) братства «Союз козаків націоналістів в Болгарії» до голови Софіївського окружного суду. Софія. 11.05.1934. Оригінал. Рукопис. Болг. мова (переклад авторів даної публікації)

Кругла печатка Софіївського
окружного суду і гербові марки

Софіївський окружний
суд

Отримано 1.6.1934 р.
Вхідн. № 22304

До Пана Голови
Софіївського Окружного Суду
Софія

Заява

Від правління Козацького культурно-благодійного і просвітницького братства «Союз козаків націоналістів Болгарії» в складі: голова Яков І. Лопух, який проживає в Духовній семінарії – тут (в Софії – О.Б., У.Г.), заст.гол[ови] Сергій А. Косоротов, який проживає вул. Дунав, 67-тут, діловод (секретар – О.Б., У.Г.) Іван М. Євсіков, який проживає вул. Цар Арсен 67, тут і касир Тодор В.Оболенський, який проживає вул. Климентина, 57-тут.

Пане Голово,

Найшановливіше просимо Вас затвердити проект Статуту вищезгаданого братства.

Додаток: Статут – 2 примірника

Установчий протокол – 2 примірника

Печатка братства

З повагою:

Голова: Я. Лопух

Заст. Голови: С.А. Косоротов

Діловод: І. Євсіков

Касир: Т. Оболенський

Герб документу:

Кругла печатка Софіївського

Окружного суду і гербові марки

Заявители, це особи:

Яков І. Лопух. Серг.[ій] А. Косоротов, Іван М. Евсіков і Тодор В. Оболенський, які проживають в Софії, підписали прохання в [присутності в] суді.

Софія 1.VI. 1934 р.

Печатка Софіївського окружного суду
[Підпис секретаря]

Хакова Е., Москаленко В. Проф. Михайло Іванович Паращук (1878-1963). Сборник документи, снимки и публикации / Посольство на Украйна в България. – София: Парадигма, 2016. – Док. № 297. – с. 340.

Документ № 9. Протокол засідання ініціативної групи з організації Козацького культурно-благодійного і просвітницького братства «Союз козаків націоналістів в Болгарії». Софія. 11.05.1934. Оригінал. Рукопис. Болг. мова (переклад авторів даної публікації)

Кругла печатка Софіївського
Окружного суду і гербові марки

Протокол

11 травня 1934 р. в приміщенні Української Громади в м. Софія об 11 годині до полудня ініціативна група козацьких націоналістів у Болгарії кількістю (так в тексті – О.Б.,У.Г.) осіб обрали головою на зборах Якова І. Лопуха і секретаря Івана М. Евсікова обговорили питання про організацію Союзу Козаків Націоналістів в м. Софія.

Завдання Союзу: збереження козацької єдності, побуту і традицій, для чого ініціативна група розпочала розробляти статут. Прочитавши проект-статуту вирішили: Статут Козацького культурно-благодійного і просвітницького братства під назвою «Союз козаків-націоналістів в Болгарії» прийняти та після підписання керівництвом, подати на затвердження відповідній владі.

При таємному голосуванні в керівний склад було вибрано наступних осіб: Голова Яків І. Лопух, заступник голови Сергій А.

Косоротов, діловод Іван М. Євсиков, касир Тодор В. Оболенський; заступники гасних Анатолій В. Лаврухін і Михайло Г. Глазков, контрольна комісія: Тодор Є. Бабкін, Тодор П. Зінченко та Михайло А. Селіванов.

Голова: Я. Лопух

Секретар: І. Євсіков

1. п. М. Селіванов	11. п. [не прочитано]
2. п. Ан. Лаврухін	12. п. І. Юдін
3. п. Ф. /Т./ Бабкін	13. п. А. Нікішин
4. п. А. Меліхов	14. п. В. Т. Лаврухін
5. п. Д. Каюшкін	15. п. Н. Т. Чурсін
6. п. В. Палак	16. п. [не прочитано]
7. п. Т. Оболенський	17. п. [не прочитано]
8. п. М. Глазков	18. п. [не прочитано]
9. п. С. А. Косоротов	19. п. І. Кошкін
10. п. Н. Бондарчук	20. п. Д. Ікономов

Хакова Е., Москаленко В. Проф. Михайло Иванович Парашчук (1878-1963). Сборник документи, снимки и публикации / Посольство на Украйна в България. – София: Парадигма, 2016. – Док. № 298. – С. 341.

Документ № 10. Огляд – власна кореспонденція для спільного святкування Нового 1935 року Вільнокозацької станиці «М. С. Рябовол» і українців в Софії, опубліковано в «Вольное козачество», рік. VIII, № 167, 25. 01.1935 р. С. 18. Париж. Друковано. Рос. мова. (переклад авторів даної публікації)

В[ільне] К[озацтво] в Болгарії В Софії

В[ільно]-К[озацька] станиця в Софії імені М. С. Рябовола зустрічала Новий 1935 рік разом з Українцями. До зустрічі нового року було присвячено і відкриття ідальні для вільних козаків і українців. Бажаючих бути на зустрічі нового року і відкриті ідальні було більше, ніж могло вмістити приміщення.

На 11 годину вечора почали прибувати гості. На 12 годину всі уже були зібрані і, прочитавши молитву «Отче Наш», стали чекати Нового року. Точно о 12 годині роздався гучний постріл. Літній

козак голова козаків Націоналістів в Софії, Яків Іванович Лопух, привітав присутніх з новим 1935 роком. У своїй промові він зазначив, який шлях пройдено і що зроблено В. К. і Українцями для звільнення України і Козакії від Московських більшовиків. Одночасно підкресливши недоліки в Козацтві і в Українців, висловив надію, що новий 1935 рік усуне ці недоліки, бо цього вимагає життя. В кінці своєї промови, звертаючись до присутніх, сказав, що якщо ми далі будемо такими дружніми як зараз, то шлях нам в Незалежну Україну і Вільну Козацію близький. Вип'ємо же за тих Українців і Козаків, які потерпають під ігом більшовиків в Україні і в Козакії. І нехай допоможе Господь Бог якнайскоріш побачити вам незалежну Україну і Вільну Козацію.

Після промови Я. І. Лопуха слово було надано почесному голові Української Громади в Болгарії професору Михайлу Івановичу Паращуку, який в своїй промові сказав, що він щасливий, що на його долю випало бути присутнім на справжньому святі вільних козаків і українців, а ще більш щасливий вітати присутніх з новим роком і бачити об'єднаними В.К. з Українцями, без чого неможлива ні вільна Козакія, ні незалежна Україна. Отож, хлопці, спільними зусиллями вперед за звільнення наших країв від москалів...

Третім говорив голова Союзу Українських Організацій в Болгарії д-р Карнілев, який теплими словами привітав присутніх з новим роком, побажав, щоб новий рік ще більше укріпив в нас нашу віру і надію в звільнення наших милих родин, бо для цього уже зроблено багато, про що і свідчить наше тут об'єднання.

Далі слово було надано скарбнику В. К. округу в Болгарії Феодору Васильовичу Оболенському, пану Гр. Ів. Крупитському, М. Глазкову, бібліотекарю українців п. Трош. Івану Федотовичу Рассказову, п. Солевон та ін.

Необхідно особливо відзначити, що тут же українці піднесли розкішно-художній адрес своєму почесному голові професору М. І. Паращуку за його заслуги перед Українцями. Подававший названий адрес січовик Григорій Іванович Крупицький сказав шановному професору декілька теплих слів, що розчулили не лише пана професора, а й присутніх, за що він зі сльозами на очах дякував Українцям і присутнім за надану йому високу честь, чого він зовсім не очікував. На завершення своїх слів пан професор обіцяв ще з більшою енергією працювати за звільнення України і Козакії.

А що стосується танців, то й нема чого казати. Не всидів навіть і наш літній козак «дідо» Лопух, як його називають болгари, дав таку лезгінку, що декому із молодих зовсім і уві сні не снилось.

В такій приємній обстановці непомітно для присутніх приблизилась 7 година ранку. Під звуки гармоніки пана Мішустого, гості залишили приміщення клубу й їдальні. Сідаючи хто на трамвай, хто пішки, а хто і на таксі відправляючись додому, питаючи один одного на яке число призначена ялинка для дітей і вечір для дорослих. Завідуючий їдальні просив не забути 19 січня: ялинка від 4 години до 8, а вечір від 9 г. вечора.

(Зібр. кор.)

Хакова Е., Москаленко В. Проф. Михайло Іванович Парашчук (1878-1963). Сборник документи, снимки и публикации. / Посольство на Украйна в България. – София: Парадигма, 2016. – Док. № 334. – С. 376-377.

Документ № 11. Прохання Союзу козаків націоналістів у Болгарії і Союзу українських організацій в Болгарії до міністра закордонних справ і релігії Болгарії про організацію Комітету розподілу державної допомоги. Софія. 21.07.1936. Оригінал. Машинопис. Болг. мова (переклад авторів даної публікації).

Гербова марка

ДИРЕКЦІЯ РЕЛІГІЇ

Вх. № 39

Про справу

29. VII. 1936 р.

До Пана Міністра Закордонних
Справ і Релігії
ТУТ

ПРОХАННЯ

від СОЮЗУ КОЗАКІВ НАЦІОНАЛІСТІВ В БОЛГАРІЇ –
СОФІЯ вул. «Цар Симеон» №5
від СОЮЗУ УКРАЇНСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В БОЛГАРІЇ –
СОФІЯ вул. «Бачо Кіро» №7

Пане Міністре,

З 1921 р. козаки та українці в числі емігрантів інших народів колишньої Російської держави знайшли притулок в братській Болгарії. Незважаючи на тяжке фінансове становище останньої, її уряд щедро виділило значну суму на допомогу дітям емігрантів, які навчаються й інвалідам. Ця сума була надана для розподілу в загальноросійських комітетах, які є на сьогодні.

У силу деяких політичних тенденцій у цих розподіляючих комітетах, значна частина емігрантів вийшла із них і не мала законного права брати участь і розподіляти, і використовувати ці суми.

Протягом всіх цих років, козаки і українці, потрапили у саме безвихідне становище, наші союзи через свої благодійні культурно-просвітницькі товариства, надавали їм допомогу. В роки важкої економічної кризи, що ще більше відбилась на козацькій і українській еміграції, благодійні товариства останніх, не мають достатньої кількості осіб, які були б на постійній роботі, невзможі допомогти своїм співвітчизникам.

При цьому, збільшення кількості літніх емігрантів, які були виснажені фізичною працею, так само і збільшення кількості дітей – в більшості випадків безробітних батьків, все це погіршує становище нашої еміграції і змушує нас просити Вас звернути увагу на наше найввічливіше прохання.

Згідно до постанови конгресу (з'їзду – О.Б.,У.Г.) повноважених представників братств у Царстві (Болгарії – О.Б.,У.Г.), ми маємо повноваження презентувати це звернення, і просити про справедливе вирішення питання про нашу участь у розподілі державної допомоги 9 млн. лева, так званої російської акції.

Найбільш доцільним: створити єдиний новий загальний комітет на чолі з головою, якого призначає уряд – людиною болгарського походження, і членами комітету – повноважними представниками, вибраними від існуючих офіційних емігрантських організацій в Царстві. Якщо така система буде визнана болгарським урядом неприйнятною, то ця допомогова сума може бути пропорційно розділена між частинами Козацької і Української еміграції, що буде контролюватись урядом.

Софія

21. липня 1936 р. ГОЛОВА Союзу козаків-націоналістів
в Болгарії
кругла печатка

З повагою:

П[авло] Кудінов

Секретар: М[ихайло] Глазков

ГОЛОВА Союзу українських організацій в Болгарії

кругла печатка

Ат.[анас] /Опанас/ Романюк
Секретар: Я[ків] Маліновський

Хакова Е., Москаленко В. Проф. Михайло Іванович Паращук (1878-1963). Сборник документи, снимки и публикации. / Посольство на Украйна в България. – София: Парадигма, 2016. – Док. № 299. – С.341-342.

**Документ № 12. Рапорт розвідника №104
/Г. Саваков/ з інформацією про Управлінську раду
Українського товариства «Січ». Софія. 08.09.1938. Копія.
Машинопис. Болг. мова. (переклад авторів даної публікації)**

МВПНР
ДИРЕКЦІЇ ПОЛІЦІЇ
«ДЕРЖАВНА БЕЗПЕКА»
Розвідник №104
8. IX. 1938 рік.
Софія

До Пана
НАЧАЛЬНИКА ВІДДІЛЕННЯ «Б»
ТУТ

ЗАДАЧА 337

РАПОРТ № 75

Доводжу до Вас, Пане Начальнику, наступні дані про осіб, які входять до керівного складу Українського товариства «Січ» в Софії – вул. «Цар Шишман» № 45, IV стр. Нар.Зібр.Арештован.

1. Голова – ГРИГОРІЙ ІВАНОВИЧ КРУПНИЦЬКИЙ, народився в м. Прилуки – Полтавська область, одружений, прож.[иває] на вул. «Цар Шишман» № 45 – порт'єр в г.[отелі] «Софія палас». Користується ім'ям чесного і поважного громадянина, який відомий як націоналіст. Офіцер запасу російської царської армії. Між українців користується добрим ім'ям і дуже ними шанується. Перед обранням головою товариства, він очолював Російських соколів.

2. Заступник голови – ПАВЛО ВИСИЛЬОВИЧ ПЕДАШЕНКО, народився в м. Полтава – Росія в 1896 р., болгарський підданий, одружений з болгаркою, прож.[иває] на вул. «Чепино» № 8, за професією майстер-джамджия (віконної справи – О. Б., У. Г.). Так само колишній капітан російської царської армії. В Болгарію прибув в 1921 р. і працював як простий робітник. Пізніше він спеціалізувався на джамджия і тепер є майстер цього. Користується ім'ям чесною і поважною людини. Не п'є, не веде аморального життя. В політичному архіві має досьє під №24466 – розвідка.

3. МИХАЙЛО АНТОНОВИЧ КОЛЕСНИК, народився в м. Ніжин, Черешовський (помилка в тексті. Має бути Чернігівський – О.Б.,У.Г.) округ – Україна в 1903 році, болгарський підданий, за професією майстер-саламджия

(ковбасної справи – О.Б., У.Г.) при фірмі «Поелс» і Ко, прож.[иває] на вул. «Іскра» № 92. Також офіцер запасу російської царської армії. Відомий як чесний і поважний громадянин. Політикою не займався.

КОНТРОЛЬНА КОМІСІЯ

1. ІВАН ДАНАІЛОВ МІЩЕНКО, народився в м. Київ в 1893 році, одружений з болгаркою, болгарський підданий, за професією машиніст-друкар, прож.[иває] на вул. «Веслец» № 4. Користується ім'ям чесного і поважного громадянина. В політичному архіві має досьє під № 30521, яке було сформовано у зв'язку із його свідченнями, які він давав при розслідуванні справи політичного характеру БОЯНА СМІЛОВА, в друкарні, якій він працював.

2. ІВАН МИРОНОВИЧ БЕЛАШ, народився в м. Харел (так в тексті. Має бути Хорол – О.Б.,У.Г.) Полтавська губернія в 1987 році, болгарський підданий, одружений з болгаркою, прож.[иває] на вул. «Кюстендил» № 110. Дуже порядна людина, відомий як чесна і дуже скромна людина. Він не піклується ні про що інше, крім [далі не має частини документа].

3. ПЕТРО КСЕНОФOTOВИЧ КРЕШЧАНОВСЬКИЙ, народився м. Вахмут (так в тексті. Має бути Бахмут – О.Б.,У.Г.) – Росія в 1897 році, болгарський підданий, одружений з болгаркою, прож.[иває] на вул. «Перник» № 53. Працює інженером-ліварником у інженерній майстерні в Софії. Користується ім'ям чесного і поважного громадянина. В політичному архіві має досьє під № 24472, яке було сформоване в 1924/25 роках, коли він був в с. Кочериново як робітник на фабриці Балабанові і був затриманий за підозрою разом з іншим українцем, який там працював.

РОЗВІДНИК №104 /Г.Саваков/

Хакова Е., Москаленко В. Проф. Михайло Іванович Парашчук (1878-1963). Сборник документи, снимки и публикации. / Посольство на Украина в България. – София: Парадигма, 2016. – Док. № 281. – С. 329-330.

Документ № 13. Доклад від Дирекції поліції, відділу політичної поліції, IV секція українська еміграція в Болгарії. Софія. 1939. Копія. Друкований. Болг. мова. (переклад авторів даної публікації)

УКРАЇНСЬКА ЕМІГРАЦІЯ

Поява української еміграції в Болгарії відбулась, в той самий час і за тих самих причин, що і така російська.

Історична література про російську еміграцію така сама, що і про українську еміграцію.

Українська еміграція нараховує в Болгарії близько 1200 осіб, розкиданих по містах і селах. Через значну національну схожість між росіянами та українцями не маємо точних даних про їх кількість в окремих населених пунктах в Болгарії. Під час загального перепису в 1926 році українські емігранти в Болгарії було підраховані разом з російськими. Незважаючи на це, ця українська еміграція організована в свої товариства, що існують зовсім окремо і, навіть, проводять боротьбу з російськими націоналістичними організаціями, що вважають, що України не існує і не може мати української еміграції. (Українська Громада знаходиться в поганих відносинах з воєнною організацією РОВС і веде постійну боротьбу з нею) .

ЦЕНТР ЕМІГРАЦІЇ. Українська еміграція в Болгарії має свій центр в Софії. В Софії розташовані і центральні управління всіх їхніх організацій.

Хоча і маленька, а українська еміграція організована в три організації, які докорінно відрізняються своєю політикою. Це наступні організації:

1. Українське національне козацтво
2. Українська громада
3. Українське культурне об'єднання
4. Українське гімнастичне братство «Січ» / Секція Української громади/

УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ КОЗАЦТВО

Українське національне козацтво існує від 1917 р. На той час [в] Україні воно мало більше 100 000 членів. Після того, як Україна попала під владу більшовиків, одна частина їх емігрувала, а інша залишилась в Радянській Україні, так

Українське національне козацтво втратило значну частину своїх членів.

Українське національне козацтво управлялась як військова організація своїм керівником, головним отаманом Жеребко²³, який наразі перебуває в Німеччині в Генеральній раді. Українське національне козацтво передбачає демократично-республіканське управління на чолі з виборним гетьманом. Група ця є безастережно ворожа до акцій Польщі та УНР. Передбачає це, що Українське козацтво може мати успіх у 9% українського народу з давніми козацькими традиціями, яких додержується і сама група.

Політична орієнтація Українського національного козацтва і її причини:

Занепад України як самостійної держави розпочався ще в 18 столітті. На той час існувало підґрунтя для розростання Російської імперії за рахунок України, Білорусії, Польщі, і Кавказу. Росія тоді займала тоді цілий простір у Східній Європі до Білого і Чорного моря. після цього розпочинається політика Росії на повне знищення України і припинення її існування, як самостійної одиниці. Але в 1917 р. українські козаки підняли повстання і показали світу, що Україна є самостійна держава. Однак внаслідок революції в Росії, Україна потрапила під владу більшовиків і знову втратила свою національну самостійність.

Коли Росія знищила своїх противників або їх ізолювала, вона також дійшла до кордонів великих держав, в той самий час погрожуючи їм. Безпосереднє призупинення всяких несподіванок з Москви відбулося під час світової війни. Проти Росії виступили АВСТРІЯ, УГОРЩИНА, БОЛГАРІЯ, ТУРЕЧЧИНА І НІМЕЧЧИНА. Враховуючи те, що за цими діями стояла і стоїть Франція, яка прагне закріпити всі несправедливості, які вона отримала за Версальським та Нейнським договорами, це питання стало надзвичайно актуальним у його якнайшвидшому вирішенні. Якщо розглядати місію України як самостійної держави, то вона визначається охороною Західної Європи від вторгнення комунізму і панславізму. Останнім часом в 1914 році ідея відновлення Української

²³ Жеребко Федір – юрист, генерал, громадський діяч. Голова Українського громадського комітету у Болгарії.

держави стала предметом жвавого обговорення в країні всіма дипломатами. Зараз Франція стала займатись Українським питанням, але не надає цьому протиросійський і протипольських характер, а протиастрійсько-німецько-болгарський характер / Франція і тепер продовжує підтримувати Українську організацію «Українська громада»/.

Зараз вирішення українського питання набуло великого значення, через те, що Україна буде основою європейської політичної рівноваги і не сама проти російського більшовизму, але і проти французького, польського і югославського імперіалізму, які мають одну спільну політику, що вони додають свої інтереси в теперішній момент.

Внаслідок цих причин українське національне козацтво сповідувало УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНУ ІДЕЮ і боролось не лише проти більшовіцької Росії, а також і проти гегемонії Франції і інших союзників, думаємо, що найближчим часом Україна стане одним з найнеобхідніших членів Чорно-моро-Балкано-Середземноморського блоку /Кавказ, Україна, Туреччина, Болгарія, Італія і часткова Австрія, Угорщина і Болгарія/. Українське національне козацтво вважає, що цей блок є єдиною можливою комбінацією, що може охороняти Європу від катастрофічних сюзпризів, як то від Росії, так само і від Франції і її союзників.

Крім цього Українське національне козацтво дотримується політики ревізйонізму від чого вони мають ім'я Ревізйоністи.

Членів Українського національного козацтва достатньо багато в Болгарії, підтримують зв'язки зі своїми однодумцями по всьому світу. Вони такі самі, як в Болгарії, так і в інших країнах: вони повністю аполітичні та лояльні до держави. Прагнення до такої політики Українське козацтво привернуло симпатію Німеччини та Японії, які повністю співчувають і підтримують матеріально.

Управлінська рада Українського національного козацтва складається з наступних осіб:

а. Головний отаман /вождь/ Жеребко – місце перебування Німеччина – Мюнхен.

б. Начальник політичного відділу національного козацтва – Вл. Золотаренко – перебування Німеччина – Мюнхен.

В БОЛГАРІЇ

Управління національного культурного комітету

1. Голова – Жеребко /обраний на три роки/
2. Заступник голови - Іван Орлов
3. Радник – Гулай
4. Скарбник – Нікітюков
5. Генеральний секретар – Теодосій Полтавцев

Генеральна Козацька рада Українського національного козацтва

1. Голова - Орлов
2. Генеральний секретар - Теодосій Полтавцев

Члени: Гулай, Жеребко, Мащенко, Тахтай, Йосипов, Усов, Нікітюков і Петренко.

ПОЛІТИЧНЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

Німеччина-Мюнхен

Головний отаман Жеребко и політичний секретар і к[ерівник] політичного відділу – Золотаренко.

Австрія – Відень

Д-р Маценко

Болгарія – Софія

Теодосій Полтавцев

Японія – Токіо

Представник змінений, і новий ще не назначений.

В Польщі до цього часу 5 місяців політичним представником Українського національного козацтва був Волошин, але під тиском політичної ситуації, він був вимушений залишити Польщу і переїхати до Німеччини, де знаходиться до тепер.

Останнім часом внутрішнє становище в Українському національному козацтві не є добре стабілізованим через непорозуміння між головним отаманом Жеребко і політичним представником Золотаренко, викликані різним їх розумінням по відношенню до майбутньої політичної діяльності козацтва в країні.

(Далі в тексті документа йдеться про інші українські організації в Болгарії: Українську Громаду, Українське культурне об'єднання – О.Б., У.Г.)

УКРАЇНСЬКЕ ГІМНАЗИЧНЕ ТОВАРИСТВО «СІЧ»

Українське гімназичне товариство «Січ» є секцією Української Громади. Під виглядом гімназичного товариства люди з Української Громади прагнули заснувати військову організацію, що не пов'язана з відсутністю людей. На цей момент членами Січі є 20 осіб, які також є членами і Української Громади. Ідейним організатором т[овариства] є Парашчук.

Голова – Гр.Крупницький

Заступник голови – Іван Салівон і

Касир – Павло Педашенко.

Товариство не проявляє абсолютно ніякого життя і фактично не існує.

Раніше єдиним проявом життя від Січі були щомісячні доповіді та реферати, зроблені його членами з військових питань.

Українська еміграція в Болгарії через те, що являє собою меншість і живе інтересами та життям разом з російською еміграцією, не розрізняючись з нею докорінно.

В багатьох містах провінцій, як і в Софії, українська еміграція використовує училища, церкви, благодійність, і навіть, пресу російської еміграції та веде її культурне та економічне життя.

Хакова Е., Москаленко В. Проф. Михайло Іванович Парашчук (1878-1963). Сборник документи, снимки и публикации. / Посольство на Украина в България. – София: Парадигма, 2016. – Док. № 222. – С. 274-276.

Джерела та література:

1. Бондаренко В. Г. Вільнокозацький рух у складі української військової еміграції 1920-1930 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://istznu.org/dc/file.php?hostid=1&path=/page/issues/31/bondarenko.pdf> (10.12.2015)
2. Власенко В. М. Українська громада в Болгарії міжвоєнного періоду (за матеріалами паризького тижневика «Тризуб») [Електронний ресурс] // Режим доступу:

<https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/33146/1/Vlasenko%20-%20Dragomanivs%27ki%20studiyi.pdf>
(13.03.17).

3. Власенко В.М. Філія Українського національного козацького товариства у Болгарії (1923-1936) за матеріалами болгарського і чеського архівів. [Електронний ресурс] // Режим доступу: essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/29364?locale=uk (5.11.17)
4. Даскалов Д. Бялата емиграция в България / Д. Даскалов. - София: УИ «Св. Климент Охридски» 1997. - С. 161-166.
5. Жуківський В. Українська громада в Болгарії// Матеріали І, ІІ, ІІІ наукових конференцій «Драгоманівські студії» . – Софія, 2008. – С. 18-23.
6. Йованович М. Русская эмиграция на Балканах: 1920—1940 / Пер. с серб. А.Ю.Тимофеева; Науч. ред. А.В.Громова-Колли, Е.В.Михайлова. - М.: Библиотека-фонд «Русскоезарубежье»; Русский путь, 2005. - С. 136-139.
7. Кьосева Ц. България и руската емиграция 20-те – 50-те години на ХХ в. / Ц. Кьосева. – София: IMIR, 2002. – 592 с.
8. Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції 1919-1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої) / Симон Наріжний. - К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. - 271 с.
9. Науковий архів Болгарської академії наук (НА БАН), ф. 11К (І. Шишманов), оп. 2, од. зб. 585, арк. 17-17зв. (Лист генерального бунчужного, кошового отамана ІІІ Козацького кошу Українського національного козацького товариства Д. Гулая до професора І.Д. Шишманова). Машинопис. Автограф.
10. Науковий архів Болгарської академії наук (НА БАН), ф. 11К (І. Шишманов), оп. 2, од. зб. 585, арк. 18 (Лист генерального бунчужного, кошового отамана ІІІ Козацького кошу Українського національного козацького товариства Д. Гулая до професора І.Д. Шишманова). Машинопис. Автограф.
11. Павленко В. В. Україно-болгарські взаємини. 1918-1939 рр. /В. В. Павленко – К. : Інститут історії України НАН України. 1995. – 223 с.
12. Трощинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / В. П. Трощинський. - К.: Інтел, 1994. - 259 с.

13. Хакова Е., Москаленко В. Проф. Михайло Иванович Парашчук (1878-1963). Сборник документи, снимки и публикации. / Посольство на Украина в България. – София: Парадигма, 2016. - 843 с.
14. Якімова А. Українці в Болгарії: філософія історичного буття (нариси). / А.Якімова. – Софія, 2011. – 270 с.

References

1. Bondarenko V. G. (2011). Vilnokozackij ruh v skladi ukrainskoj viskovoij emigracii 1920-1930. Zaporizha: T.XXXI. [in Ukrainian].
2. Vlasenko V.M. Ukrainian gromada mizhvoenogo periodu. [Elektronyy resurs] // Rezhym dostupu : <https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/33146/1/Vlasenko%20%20Dragomanivs%27ki%20studiyi.pdf> [in Ukrainian].
3. Vlasenko V. M. Philia ukrainskogo nazionalnogo kozackogo tovaristva (UNAKOTO) za materialamy bulgarien ta Chehien arhyv. [Elektronyy resurs] // Rezhym dostupu : essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/29364?locale=uk [in Ukrainian].
4. Daskalov D. (1997). Bila emigracia in Bulgarien. S. UI "Sv. Klyment Orhidski". [in Bulgarien].
5. Zhukivski V. (2008). Ukrainian gromada in Bulgarien. Sofia. [in Bulgarien].
6. Jovanovych M. (2005). Russian emigracia na Balkanah: 1920-1940. M.: Russian put. [in Russian].
7. K'oseva Z. (2002). Bulgarien ta Russian emigracia 20-i-50-i gg XX veka. S.: IMIR. [in Bulgarien].
8. Narizhnyj S. (1999). Ukrainian emigracia. Kulturna pracja ukrainskoj emigracii. K.: Vydavnyctvo im. Oleny Teligy. [in Ukrainian].
9. Naykovyj arhyv Bulgarien akademien nauk (NA BAN), f. 11K, op. 2, 585, s.17. [in Bulgarien].
10. Naykovyj arhyv Bulgarien akademien nauk (NA BAN), f. 11K, op. 2, 585, s.18. [in Bulgarien].
11. Pavlenko V. V. (1995). Ukraino-bulgarski vzaemyny. 1918-1939. K.: Instityt istorij Ukrainian NAN Ukrainian. [in Ukrainian].
12. Troshynskij V. P. (1994). Mizhvoena ukrainska emigracia v Europe jak istorichne ta sozialno-politychne javyshe. K.: Intel. [in Ukrainian].

13. Nakova E., Moskalenko V. (2016). Prof. Myhalo Ivamovich Parashuk (1878-1963). Zbirnyk dokumentiv i materialiv. S.: Paradigma. [in Bulgarien].
14. Jakimova A. (2011). Ukrainci v Bulgarien: Phylosophy istoristnogo buttja (narysu). Sofia. [in Bulgarien].

Олена Бачинская, Ульяна Громович

Казачество в документах обществ украинской диаспоры в Болгарии (1921-1939)

Вниманию читателей предлагаются документы обществ «прокозацького» (прокозацкого) направления украинской диаспоры в Болгарии, содержащие информацию о деятельности обществ, их политические идеи и лидеров в течение 1921-1939 гг. Выяснено информационные возможности данных документов по истории казацких организаций украинской диаспоры в странах Европы.

Ключевые слова: казачество, Болгария, эмиграция, украинская диаспора.

Olena Bachynska, Uliana Hromovych

Cossacks in the documents of the companies ukrainian diaspora in Bulgaria (1921-1939)

Attention readers offer documents societies "prokozatskoho" (of the Cossacks) wing Ukrainian diaspora in Bulgaria, containing information on the activities of companies, their political ideas and leaders for years 1921-1939. information possibilities found out these documents on the history of Cossack organizations Ukrainian diaspora in Europe.

Key words: Cossacks, Bulgaria, emigration, Ukrainian diaspora.

Отримано: 15.11.2017

ЗЕМЛЯ ЗАВЖДИ Є ЦІННІСТЮ

[Рец. на: Блануца А. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440-1572 рр.) / Відп. ред. П. Сас. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2017. – 423 с.]

Монографію А. Блануци «Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440-1572 рр.)» можна адресувати не лише фахівцям зі зазначеної проблематики. Вона доступно розкриває досить складні питання історії. Зокрема, у передмові автор пояснює значення терміну «Ягеллони» та «Литовська метрика», а у другому розділі, глибше розкриваючи сутність та етапи дослідження Литовської метрики, також продає розгорнуту характеристику типів документальних джерел: «листів або грамот», «привілеїв», «вольностей», «оповідань», «дарчих», «оренд», «застав» та багатьох інших. Ґрунтовний огляд історіографії в першому розділі включає як аналіз праць вітчизняних істориків від ХІХ ст. (М. Владимирського-Буданова, Ф. Леонтовича, М. Довнар-Запольського та ін.) до сьогодення, так і зарубіжних вчених (зокрема, польських, литовських і білоруських). В четвертому розділі присвяченому ґенезі поземельних відносин окремо розглядається земська служба як основа земельних надань, притому наводяться приклади, коли земля переходила в спадщину з умовою, що нащадки будуть служити, коли, вже не маючи фізичної змоги нести військову службу, землевласник споряджав замість себе іншого вершника до повноліття свого сина (с. 127-129) та ін. В цьому ж розділі наводяться умови надання землі на ленному праві («володіння землею чи маєтностями допоки в родині були нащадки по чоловічій лінії» (с. 135) й пояснюються причини його поширення у ХVІ ст. (с. 136-140), розглядається надання прав і регламентація різних форм міської та сільської торгівлі і детально аналізується судова практика у поземельних відносинах за часів дії I та II

Литовських статутів. Не менш ґрунтовно тут досліджується і функціонування ринку землі в державі та його генеза. В п'ятому та шостому розділах монографії досліджується політика земельних надань в українських регіонах князівства протягом XV – XVI ст. Притому параграфи цих розділів присвячені хронологічним періодам (в залежності від правління представників династії), а підпункти – як типології, так і територіальним особливостям цих надань (на прикладах Волині, Сіверщини, Київщини та Брацлавщини). Залучення широко масиву архівних джерел дозволило А. Блануці як у тексті, так і у висновках навести відповідні статистичні відомості по багатьох аспектах поземельних відносин. Проте, як зазначалося вище, у тексті поземельні відносини розглядається на багатьох конкретних прикладах, що стосувалися долі конкретних осіб, сімей та родів. Це не лише підтверджує висновки автора, але й робить виклад матеріалу досить цікавим для читача.

До книги подано іменний та географічний покажчик. Це є важливим, адже матеріали зібрані та проаналізовані А. Блануцою можуть бути використані для висвітлення багатьох аспектів регіональної історії. Саме в цьому плані хотілось би зробити автору монографії певне побажання. Ми, на жаль, не знайшли в книзі згадок про земельні надання в причорноморському регіоні (межиріччя Дністра та Дніпра, що певний час входило до складу Великого князівства Литовського). Цілком зрозуміло, що говорячи про типологію та генезу земельної політики, автор не мусив наводити приклади з історії усіх українських регіонів держави. Проте ще М. Грушевський опублікував грамоту про надання 1442 р. адміністратору Поділля магнату Т. Бучацькому «укріплення: Каравул [Caravul] над р. Дністер, Чарніград [Czarnigrad], де вищесказана р. Дністер впадає в море, і Кочубіїв [Caczibienov], розташований на морському узбережжі, з усіма гаванями, митницями водними і сухопутними, а також з землями, селами і всім іншим» (Архив Юго-Западной России. – К., 1893. – Ч. 8. – Т1. – С. 25-27). Польський історик Т. Чацький згадував про конфлікт, що виник того ж 1442 р. «...між Язловецьким, якому він [король] подарував ту частину землі понад Чорним морем, де був та є невеликий порт Качібей [Kaczubej], та ...чиновниками, які доводили, що у привілеї не були надані

пересипи [prysypisku], а вони за сто років були принесені морем від інших земель і приєднані до наших [королівських] володінь...», «і Язловецький чинив опір побудові домів для сторожі на цій Пересипі» (Czacki T. O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, zrodlach, zwiazzku I o rzeczach zawartych w pierwszym statucie dla Litwy 1529 r. wydanym. – Poznan, 1844. – С. 179). Показово, що навіть у 1585 р. серед спадкових володінь М. Язловецького були позначені «Чарнігород [Czarnigrod], Качібієв [Kaczibiow], Караул [Karaol]» і як підставу для того згадано «суму стару, добру, не скупу», яку заплатили за них його предки (Архив Юго-Западной России. – К., 1894. – Ч.8. – Т.2. – С. 363). Зазначені питання від ХІХ ст. цікавили дослідників історії Кочубіїва (Одеси), зокрема, О. Маркевича та ін. Одеські історики та аматори вивчення минулого були б вдячні А. Блануці, якщо б він у подальших своїх дослідженнях детальніше висвітлив би земельну політику Великого князівства Литовського в нашому причорноморському краї.

Загалом же, як зазначалося вище, ми рекомендуємо ґрунтовну монографію А. Блануці не лише фаховим історикам, але й усім, хто цікавиться українським минулим.

Тарас Гончарук

ЗЕМЛЯ ВСЕГДА ЯВЛЯЕТСЯ ЦЕННОСТЬЮ

[Рец. на: Блануца А. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440-1572 рр.) / Відп. ред. П. Сас. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2017. – 423 с.]

Taras Goncharuk

LAND IS ALWAYS A VALUE

[Reference: Blanutsa A. Land policy of Jagellon in the Ukrainian territory of the Grand Duchy of Lithuania (1440-1572) / Rev. Ed. P. Sas. National Academy of Sciences of Ukraine. Institute of History of Ukraine. - K.: Institute of History of Ukraine, 2017. - 423 p.]

Отримано: 2.12.2017

**«БИТВИ НАРОДІВ»: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ
САМОПОЗИЦІОНУВАННЯ НА ТЛІ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ
ПРОЦЕСІВ**

**(міжнародна конференція, 6-7 листопада 2017 р.,
Лейпциг, Німеччина)**

6-7 листопада в саксонському місті Лейпцигу (Німеччина) відбулась міжнародна Міждисциплінарна конференція/симпозіум «Самопозиціонування східноєвропейських спільнот у глобальних відносинах - концепції простору та самопрезентації у шкільних підручниках» (*Self-Positioning of Eastern European Societies in Global Relations – Conceptions of Space and Self-Presentations in School Textbooks*), організована EEGA (*The Leibniz ScienceCampus «Eastern Europe – Global Area»*). В роботі симпозіуму взяли участь як доповідачі з України, так і українські дослідники, які проходять стажування та працюють в Німеччині.

Ключові слова: само-позиціонування та само-презентація, шкільні підручники, східноєвропейські спільноти

Симпозіум мав на меті визначити, як позиціонування країн Східної Європи співвідноситься із національною/колективною ідентичністю. Вони знаходяться у постійному вжитку, відтворюються, суперечать та коригуються. «У цьому плані історія, географія, вища освіта, шкільні навчальні програми дають цікаве уявлення про (національне) само-позиціонування» - було зазначено в резюме.

Сам формат роботи Кампусу EEGA вражає масштабністю – дослідники з Греції, Швеції, України, Польщі, Угорщини, Росії та Румунії були запрошені на захід, що обумовило достатньо високий рівень дискусії після доповідей.

Коротко про місце проведення

Лейпциг (або Ліпськ, як його звать поляки і чехи) – визначний науковий та культурний центр Саксонії. Передусім відомий в історії «Битвою народів» у жовтні 1813 р., коли

півмільйона вояків зійшлися в вирішальному змаганні європейських Імператорів. Кульмінація наполеонівських війн менш відома за Ватерлоо, але безумовно більш визначна. «Вітчизняного історика» зацікавить участь козацьких полків у знаменній битві, роль Лейпцига в східно-європейській торгівлі від 15 століття, видавнича діяльність Брокгауза у 19 столітті. Символами видатної наукової та культурної місії німецького міста є такі постаті, як Готфрід Вільгельм Лейбніц, Іоганн Себастьян Бах та Фелікс Мендельсон-Бартольдї. На погляд пересічного українця, є кілька особливих рис сучасного міста – велосипедизація, високий рівень долі громадського транспорту (який вражає можливостями і водночас цінами – з аеропорту до центру за 15 хвилин на потязі за майже 5 євро). Історичне ядро міста невелике, мабуть трохи більше за львівське середмістя, і набагато гірше збережений – далися ознаки бомбардування та бої 1944-1945.

Перша частина доповідей: Зовнішнє та Само-позиціонування в Глобалізаційних Процесах

Стефані Злох (Брауншвейг), Тамас Харді (Tamas Hardi) і Андреа Міклошне-Задар (Будапешт), Руне Брандт-Ларсен (Лунд) відзначили вагу міграційних процесів, само-позиціонування громадян восьми центрально-європейських країн та роль спільного минулого у формуванні контенту шкільних підручників з географії та історії.

Шведський дослідник Руне Брандт-Ларсен проаналізував підручники східноєвропейських держав, території яких входили до складу Речі Посполитої з метою визначення того, як використовується спільне минуле і яку роль сьогоднішній контекст відіграє у формуванні іміджу минулого. Головний висновок дослідника – історичні наративи тісно пов'язані з контекстом (політичним порядком денним), в якому вони формуються.

Стефан Злох з Брауншвейгу відзначив роль міграційних процесів в дискусіях щодо ідентичності народів Східної Європи з кінця 20-х років ХХ століття. Науковці та політики часто концентрувалися на історичній проблемі вимушеної міграції під час та після Другої світової війни. Цей розділ у європейській історії також є невід'ємною частиною підручників. Застосувавши порівняльний аналіз польських,

чеських та російських підручників з географії та історії з 1990-х років до наших днів, дослідник зробив загальний висновок, що самоідентифікація в глобальному світі напряду впливає на інтерпретацію міграційних процесів та просторову концепцію подачі матеріалу.

Тамас Харді та Андреа Міклошне-Задар представили результати досліджень, проведених з 2012 по 2015 рр. дослідницькою групою Інституту регіональних досліджень CERS. Метою опитувань було зрозуміти просторові уявлення студентів та їх формуючі фактори в Угорщині та восьми сусідніх країнах (Австрія, Словаччина, Україна, Румунія, Сербія, Хорватія та Словенія). Результати опитування продемонстрували кардинальні відмінності між відповідями у деяких державах щодо формування понять Центральної Європи, Східної Європи та Балкан. Заклади освіти, засоби масової інформації, публічний дискурс, а також індивідуальний досвід та економічна доцільність на думку вчених відіграли значну роль у розвитку таких уявлень. Відзначено і часову трансформацію уявлень, що дозволяє говорити про дрейф ідентичності й, а не лише про стає позиціонування.

В ході обговорення доповідей, назагал фактологічних, фіксуючих реальність, проте в цілому без намагання концептуалізувати тенденції, було відзначено німецькими колегами декілька проблем. Зокрема, термінологічні розбіжності (відсутність критеріїв визначення приналежності до європейських макро-регіонів зокрема), обмеженість досліджуваної бази (окремі групи без репрезентативності, окремі підручники без аналізу процесу їх написання) не дали можливості визначити в першій частині спільного базису для розуміння загальних тенденцій розвитку глобалізаційних процесів на Сході Європи. Проте сам факт міждисциплінарної (наразі, історико-географічної та соціологічної) дискусії став є важливим кроком до визначення міждисциплінарного ж підходу до аналізу зібраних даних. Особисто авторів повідомлення здалося, що глобалізаційні процеси не були взагалі враховані доповідачами під час написання тез, натомість вони перебували в полоні інтерпретаційного дискурсу, продиктованого досліджуваними джерелами.

Друга частина доповідей: Само-презентація в Шкільних Підручниках

Петер Баголі Сімо (Берлін), Володимир Полторак (Одеса) та Світлана Потапенко (Київ) зосередились на освітніх засобах підтримування ідентичності і її коригування.

Румунські підручники, на думку П. Б. Сімо, концептуалізують місію країни як західно-європейського репрезентанта на сході. Це, на думку дослідника, створює образ цивілізаторської місії румунського народу, а отже обґрунтовує виключне становище країни в регіоні. Зміни акцентів у викладанні географії в Румунії за останні два десятиліття демонструють вражаючий дрейф уявлень про місце країни в світі в напрямі Схід-Захід, навіть на шкоду регіональному позиціонуванню. Щоправда, попередня сесія показала, що фіксація в підручнику не на пряму пов'язана із сформованим уявленням (це демонструють, зокрема, соціологічні опитування).

Продовжуючи тему концептуалізації кордону національного простору, В. Полторак відзначив, що шкільні історичні атласи нижньо-дунайських країн використовують для цього географічні об'єкти, зокрема Дунай. Культура та історія Нижнього Дунаю представлені в національних програмах з історії України, Молдови, Румунії, Болгарії та Росії (що опосередковано впливає на викладання історії в середніх школах невизнаної Придністровської Молдавської Республіки). Географічний регіон є перспективною ланкою транскордонних зв'язків. Проте серед місцевих учнів немає цілісної та концептуальної картини минулого та сучасності сусідніх народів. З національної точки зору, цілісність національного історичного нарративу простежується, але на периферії, у таких областях, як Нижній Дунай, місцеві учні отримують фрагментарні та часто суперечливі знання з історії. Ще більше суперечностей при порівнянні навчальних матеріалів сусідніх країн. Закладені в свідомість румунів та українців взаємні історично обґрунтовані претензії на нижньо-дунайські терени з огляду на дрейф Молдови в найближчому майбутньому будуть гальмувати глобалізаційні процеси в регіоні, продовжуючи тенденцію обережного та навіть оборонного ставлення до сусіда. Один з організаторів Себстьян Ленц уточнив, як спеціаліст із географії, що

безумовно навчальну карту слід сприймати не тільки з точки зору «правдивості» (адекватності) історичному процесу, проте й як окрему технологію формування ідентичності та її підтримки. І тут відступити від прийнятих стереотипних уявлень, від узагальнень та спрощень – а, отже, розбіжностей в різних національних традиціях – буде дуже важко. Європеїзація як прояв глобалізації, є паралельним до національного освітнього процесу дискурсом, який якщо й потрапляє до навчальних курсів, то крізь призму актуальних політичних інтересів.

Українські шкільні підручники визначають, на думку Світлани Потапенко, 16-18 століття як «Золотий вік» Козацької України. Дослідниця проаналізувала образ козацтва та козацького часу історії України (упродовж XVI-XVIII століть) в поточному навчальному плані та підручниках для українських шкіл. Козацький період, підкреслила Світлана, є ексклюзивним, оскільки козацтву вдалося створити/відновити державу. Жоден інший подібний історичний аналог не спромігся цього. В обговоренні німецькі колеги підкреслили назагал романтичне сприйняття козацтва в Європі і, викликавши здивування українських істориків, продемонстрували уявлення про спільність українського та російського козацтва (причому останнє стереотипно пов'язується із закордонними походами російської армії). Місце уявлень про козацький період в оформленні ставлення до глобалізації визначити, на думку автора цього огляду, дуже важко, передовсім з огляду на успадкований від радянської системи освіти антполонізм та антитюркізм. Саме висвітлення становлення, розквіту та кризи «Козацької України» закладають підвалини песимістичного уявлення про вороже оточення. Натомість взаємовпливи та культурні зв'язки, економічна співпраця доби ранньо-модерної глобалізації перебувають на периферії уваги учнів.

Третя частина: Концепції Простору

Петер Балог (Будапешт), Олександр Забірко (Мюнстер) та Йорг Стаделбауер (Фрайбург) занурились в методологічні глибини процесів формування навчальних програм.

Дослідник з Будапешту проаналізував просторові поняття у шкільних підручниках Угорщини. Це частина більш

широкого проекту Петера Балоба. Угорщина є країною, яка протягом останніх років активно змінює свою роль у європейському та глобальному контексті. Сувору однорідність матеріалу підручників з географії в епоху державного соціалізму передувала маркетингові та урізноманітненню концепцій підручників у 1990-х і 2000-х роках. Останні роки знову стали свідченням концентрації ринку в руках декількох відібраних національних видавців, хоча досі для педагогів є певний простір щодо включення матеріалів поза межами обов'язкового національного навчального плану.

Йорг Штаделбауер розповів про ініціативу інституту Георга Еккера 1980-х років двосторонніх дискусій щодо підручників між радянськими та німецькими експертами з географії. Вони мали на меті, в контексті всебічного аналізу навчальних програм та підручників, розробити пропозиції щодо вдосконалення навчального процесу. Обидві сторони домовились про принципи розвитку навчального посібника, що інша країна не повинна бути представлена дискримінаційно, але позитивно та реалістично.

Олександр Забірко в своїй доповіді представив порівняльне дослідження українських підручників з історії держави і права. Основна увага була приділена вивченню семи найяскравіших підручників з історії держави та права України, опублікованих з 2000 року за рекомендацією Міністерства освіти і науки України, які використовуються як стандартні курси лекцій на юридичні факультети вищих навчальних закладів. Велику увагу приділяючи державі, сучасна українська вища юридична освіта не сприймає визначної ролі європейського права, його впливів на Україну протягом тисячоліття. Олександр, врешті, задає дискусійне питання: чи історичний аналіз обмежений рівнем правової догми, чи може автор підручника дозволити собі виходити з того, що історія права є частиною більшої області історії культури та ідей?

Отже, третя частина дискусії визначила, що простори «Історичної Угорщини» (Карпатського басейну) є назагал територією вивчення минулого Угорщини сучасної, спеціальний курс історії держави і права України розглядає простір в постійній політико-адміністративній динаміці, проте ігнорує інтелектуальну історію та культурологію, а радянсько-

німецький діалог 1980-х років мав в основі принцип «Кажі або добре, або нічого».

По завершенню третьої частини доповідей було в форматі вільного виступу підсумовано результати. Передовсім, червоною ниткою крізь майже усі доповіді проходить проблема прикордоння між національними ареалами. Географія в деяких країнах тут слідує за історією (як от в Угорщині, де Карпатський регіон втричі більший за сучасну країну вивчається в географії як єдиний фізико-географічний простір), чи історія слідує за географією (як у випадку з Україною та частково Румунією), чи вони тісно між собою переплетені (історія та географія Польщі з претензіями на східні креси водночас із кресами західними). Історичні кордони як прецедент сприймаються у більшості східноєвропейських та центральноєвропейських країн. Це становить загрозу для міжнародних відносин. Відсутність двосторонніх діалогів поглиблює існуючу прірву між освітніми системами, водночас гальмуючи європеїзацію означених країн. Німецькі вчені з подивом відзначили аналогічність сучасних тенденцій у Східній Європі із тенденціями сторічної давнини в Європі Західній. Тоді такі «історичні битви народів» зробили Першу Світову війну неминучою, продиктувавши сценарій і народам, і їхнім урядам.

Росія між Заходом і Сходом

В межах симпозіуму окрім виступів гостей-доповідачів відбулись також два заходи – лекція професора Ніколауса Катцера «Граючи на Захід і Схід: само-позиціонування Росії і шкільних підручниках та суспільній історії», а також відкрите інтерв'ювання цього ж шановного науковця доктором Стефі Марунг «Між Північноатлантичною та Північною частиною Тихого океану – Роль Росії як посередника в Європі та Азії». Обидва заходи на відміну від самої конференції відбулись німецькою мовою, передусім з огляду на суспільну вагу проблематики. Професор Н. Катцер – від 2010 року директор Німецького історичного інституту в Москві – торкнувся в обох своїх промовах традиційних засад російської історичної освіти та актуальних тенденцій, зокрема збільшення ваги висвітлення зв'язків із Китаєм і Азією в цілому в російській школі. Його цікавить соціальна система та суспільні зміни в

умовах війн і революцій, а також сучасні наука та технології в Росії. Катцер визнав складнощі в реалізації його місії транскордонного посередника та одночасно історика, але він керується внутрішньою переконаністю: "Як історик я хотів би зберегти інтерес до історії. Кожне покоління і кожна людина повинні знову і знову відчувати велику зацікавленість у секретах минулих часів, які ставлять під сумнів формування та трансформації культур та країн».

Назагал висновки з роботи конференції підсумував в своїй післямові Себастьян Ленц, зазначивши переважання герменевтичного методу дослідження, разом із поважною практичністю недооціненого конструктивістського. Вивчення механізмів формування образів окремого та спільного минулого, на думку вченого, є перспективою наступних заходів даного дослідницького напрямку. Вже найближчим часом буде опубліковано стислий огляд доповідей, заплановано видання спеціальної збірки статей за матеріалами симпозіуму.

Підсумовуючи, слід відзначити продуктивність міждисциплінарного підходу, проте сам симпозіум показав відсутність точок перетину інтересів географів та істориків різних країн. Напрацювання спільного методичного та методологічного апарату – ще попереду. Більшість доповідей виглядали як лекції (деякі доповідачі навіть обмовлялись, називаючи так свої промови), дискусії не вийшло з огляду на відсутність платформи та спільної сформульованої проблеми. Як на мене, ця проблема очевидна – поглиблення вже призабутих конфліктів пам'яті між народами Східної Європи є результатом в тому числі діючих шкільних програм з історії та географії. Європерспективи регіону потрапили в пастку взаємних претензій національних нарративів. Пошук точок перетину та перевірений часом принцип «Або добре, або нічого про сусіда» - теми для діалогів в майбутньому.

(Даний матеріал опублікований вперше на порталі historians.in.ua)

Владимир Полторацк

**«БИТВЫ НАРОДОВ»: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ
САМОПОЗИЦИОНИРОВАНИЯ НА ФОНЕ ПРОЦЕССОВ
ГЛОБАЛИЗАЦИИ**

**(международная конференция, 6-7 ноября 2017 г.,
Лейпциг, Германия)**

6-7 ноября EEGA (*The Leibniz ScienceCampus, Восточная Европа - глобальный регион*), DGO (*Германская ассоциация восточноевропейских исследований*), GEI (*Институт международных исследований учебников им. Джорджа Эккера*) и GWZO (*Институт исторических исследований им. Гердера в Восточной Центральной Европе, Институт истории и культуры Восточной Европы им. Лейбница*) организовали в Лейпциге Международную междисциплинарную конференцию / симпозиум «Самопозиционирование восточноевропейских сообществ в глобальных отношениях - концепции пространства и самопрезентация в школьных учебниках». В симпозиуме приняли участие исследователи из Украины, а также украинские ученые, обучающиеся и работающие в Германии.

Ключевые слова: самопозиционирование и самопрезентация, школьные учебники, восточноевропейские сообщества.

Volodymyr Poltorak

**"BATTLES OF PEOPLES": HISTORY AND MODERNITY OF
SELF-POSITIONING AGAINST THE BACKDROP OF
GLOBALIZATION PROCESSES**

**(international conference, 6-7 of November 2017, Leipzig,
Germany)**

On November 6-7, the International Interdisciplinary Conference / Symposium "Self-Positioning of Eastern European Communities in Global Relations - Concepts of Space and Self-Presentation in School Textbooks" was organized by EEGA (*The Leibniz ScienceCampus, Eastern Europe - Global Area*), DGO (*The German Association for East European Studies*), GEI (*Georg Eckert Institute for International Textbook Research*) and GWZO (*Herder Institute for Historical Research on East Central Europe, Leibniz*

Institute for the History and Culture of Eastern Europe in Leipzig, Germany. The symposium was attended by speakers from Ukraine, as well as Ukrainian scholars trained and working in Germany.

Key words: *self-positioning and self-presentation, school textbooks, Eastern European communities*

Отримано: 30.11.2017

НАШІ АВТОРИ

Бачинська Олена – д.і.н., зав.кафедрою історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Бодруг Анатолій – аспірант кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Васильчук Володимир – д.і.н., професор кафедри історії України Київського національного лінгвістичного університету.

Гончарук Тарас – д.і.н., професор кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Громович Уляна – студентка Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Музичко Олександр – к.і.н., доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Новікова Людмила – к.і.н., доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Полторак Володимир – к.і.н., доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Савченко Віктор – д.і.н., професор кафедри українознавства Одеського університету внутрішніх справ.

Чухліб Тарас – д.і.н., провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Шпитальов Геннадій – к.і.н., зав. кафедри приватної охоронної діяльності Запорізького національного технічного університету.

Щербак Віталій – д.і.н., професор кафедри історії України Київського університету імені Б. Грінченко.

ЗМІСТ

СТАТТІ

Щербак Віталій

Конфесійний чинник генези козацької автономії
в складі Речі Посполитої 3

Чухліб Тарас

«Усі жителі української породи...»: мовна та свідомісна
еволюція поняття «народ» у Війську Запорозькому
(друга половина XVII ст.) 17

Шпитальов Геннадій

Дунайська флотилія (1770-1774 рр.) 40

Новікова Людмила

Право володіння територією «Бессарабії» у XIX ст. –
на початку XX ст.: складне переплетіння аргументів
зацікавлених сторін в умовах регіону-фронтиру 78

Васильчук Володимир

Німецька громада в Україні XIX-XX ст. 100

Савченко Віктор

Політичні уподобання професора М. Слабченка 111

Бодруг Анатолій

Феномен козацтва як націєзберігаючий чинник
культури української діаспори Канади
(середина XX – початок XXI ст.) 119

КОЗАКОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Полторак Володимир

Османські козаки під час Східної (Кримської)
війни у спогадах Михайла Чайковського 133

Музичко Олександр

Розвиток козакознавчих студій у Миколаєві
та Херсоні наприкінці XIX – на початку XX ст. 142

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

Бачинська Олена, Громович Уляна

Козацтво в документах товариств української діаспори
в Болгарії (1921-1939) 161

РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ

Гончарук Тарас

Земля завжди є цінністю [Рецензія на: Блануца А.
Земельна політика Ягеллонів на українських теренах
Великого князівства Литовського (1440-1572 рр.)
/ Відп. ред. П. Сас. НАН України. Інститут історії України. –
К.: Інститут історії України, 2017.– 423 с.]..... 195

Полторак Володимир

«Битви народів»: історія і сучасність
самопозиціонування на тлі глобалізаційних процесів
(міжнародна конференція 6-7 листопада 2017 р.,
Лейпциг, Німеччина) 198

Наші автори..... 208

Зміст..... 209

CONTENTS

ARTICLES

Shcherbak Vitalii

Confessional factor of the genesis of Cossacks
autonomy as a part of Polish-Lithuanian commonwealth..... 3

Chukhlib Taras

"All residents of ukrainian breed ...": linguistic
and conscious evolution of the concept of "people" in the
Zaporozhian Army (second half of the XVII century) 17

Shpitalov Gennady

Danube Flotilla (1770-1774)..... 40

Novikova Lyudmyla

Ownership on the territory of "Bessarabia" in
the XIX – at the beginning of XX century: a complex
tangle of arguments of interested parties
in circumstances of region-frontier 78

Vasylchuk Volodymyr

German society in Ukraine of XIX- XX century 100

Savchenko Viktor

Political preferences of professor M. Slabchenko..... 111

Bodrug Anatoliiy

Cossacks phenomenon as the nation the preserving factor
of culture of the Ukrainian diaspora of Canada
(middle of XX - beginning of XXI century) 119

COSSACKS STUDIES

Poltorak Volodymyr

Ottoman Cossacks during the Eastern
(Crimean) War in the memoirs of Mychaylo Czajkowskiy 133

Muzychko Olexandr

Development of the study of the history
of the Cossacks in Mykolayiv and
Kherson in the late XIX and early XX centuries 142

PUBLICATION OF HISTORICAL SOURCES

Bachynska Olena, Hromovych Uliana

Cossacks in the documents of the companies
ukrainian diaspora in Bulgaria (1921-1939)..... 161

REFERENCES, CHRONICLE

Goncharyk Taras

Land is always a value [Reference: Blanutsa A.
Land policy of Jagellon in the Ukrainian territory
of the Grand Duchy of Lithuania (1440-1572) / Rev. Ed. P. Sas.
National Academy of Sciences of Ukraine.
Institute of History of Ukraine. - K .: Institute of History of
Ukraine, 2017. – 423 p.]..... 195

Poltorak Volodymyr

"Battles of peoples": History and modernity
of self-positioning against the backdrop
of globalization processes» international conference,
6-7of November 2017, Leipzig, Germany) 198

Our authors..... 208

Contents 209

Наукове видання

ЧОРНОМОРСЬКА МИНУВШИНА
Записки Відділу історії козацтва на півдні України
Науково-дослідного інституту козацтва
Інституту історії України НАН України

Збірка наукових праць
Випуск 12

Ком'ютерна верстка та макетування: Олена Бачинська

Видано за авторською редакцією

Підп. до друку 27.12.2017. Формат 60x84/16.
Ум.-друк. арк. 10,46. Тираж 100. Зам. № 1739.

Виготовлювач
Типографія «Друк Південь»